

BUTLLETÍ
DE LA
SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

VI, 1995

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

BUTLLETÍ
DE LA
SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

BUTLLETÍ
DE LA
S O C I E T A T C A T A L A N A
D ' E S T U D I S H I S T Ò R I C S

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

VI, 1995

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

© dels autors
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics
(filial de l'Institut d'Estudis Catalans)
Carrer del Carne, 47. 08001 Barcelona
Compost i imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S.L.
Carrer de Bobalà, 4. 25004 Lleida
Enquadernació: Fontanet
Dipòsit legal: L-934-1994
ISSN: 0213-6791

ÍNDIX

LLIÇÓ INAUGURAL

Ferran Soldevila: la persona i l'historiador, <i>per Eva Serra i Puig</i>	9
---	---

ARTICLES

Evolució dels preus lleidatans a la baixa edat mitjana (1362-1500), <i>per Caterina Argilés i Aluja</i>	21
Notes sobre el funcionament de la fiscalitat directa a la baixa edat mitjana, <i>per Jordi Morelló</i>	61
Disputes d'aigües i lluita de bàndols a la Ribera de Sió (1590-1599), <i>per Xavier Torres i Sans</i>	81
La coordinadora de centres d'estudis de parla catalana: un projecte fet realitat, <i>per Joaquim Albareda i Salvadó</i>	95

CRÒNICA

Jornades «Als trenta anys de la publicació de <i>Catalunya dins l'Espanya moderna</i> de Pierre Vilar»	99
--	----

TESIS DOCTORALS

El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC): estudi d'arqueomorfologia i història, <i>per Oriol Olesti i Vila</i>	133
El veguer a Catalunya. Anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV, <i>Flocel Sabaté</i>	147
La criminalitat entre els sarraïns de la Corona d'Aragó en el segle XIV, <i>per Anna Domingo i Gabriel</i>	161
El registre <i>Reial Cancelleria</i> 495 de l'Arxiu General del Regne de València. Estudi i edició: conclusions, <i>per Ramon Baldaquí i Escandell</i>	169

El poder monàrquic. Festes reials i imatge de la monarquia a la València del segle XVI, <i>per M. Pilar Monteagudo Robledo</i>	181
Comerç americà i organització familiar a Cadis 1700-1812, <i>per Paloma Fernández Pérez</i>	189
Revolució liberal i guerra civil a Catalunya (1833-1840), <i>per Manuel Santirso i Rodríguez</i>	205
Notícia de llibres	213
Normes per a la presentació d'originals	231

L L I Ç Ó I N A U G U R A L

FERRAN SOLDEVILA: LA PERSONA I L'HISTORIADOR

EVA SERRA I PUIG

La intenció d'aquest paper és un esforç de restitució de la personalitat de Ferran Soldevila, sense però pretendre penetrar en la totalitat de la seva activitat polifacètica. Soldevila a més d'historiador, va ser arxiver-bibliotecari, poeta, periodista, dramaturg, professor, traductor, i per damunt de tot ciutadà de fidelitat irreductible a la seves idees; i aquests trets de fidelitat expliquen el seu elevat grau de compromís amb la societat. La seva persona i obra són de caràcter polifacètics però de trets indissociables els uns dels altres. Ell mateix afirmava en l'entrevista a Baltasar Porcel (1967)¹ que totes les activitats que havia portat a terme contribuïen a definir-lo i «em sembla —deia— que mutilaria la meua personalitat qui en volgués suprimir alguna». El tremp del dramaturg apareix fins i tot en més d'una ocasió en les seves obres d'investigació, com en la biografia inacabada de *Pere el Gran* o en els seus treballs de síntesi, o en la mateixa *Història de Catalunya*, en el prefaci de la qual afirma, precisament, no haver volgut amagar «ni dins els plecs de les nostres glòries més denses, cap de les misèries que les han rosegades o malmeses. Sols així podia cobrar tot el seu admirable sentit la tragedia de la nostra història».²

La meua intenció, en aquesta conferència, és seguir-lo en el doble vessant d'historiador i ciutadà.

Fins que no reconstruïm el teixit social de la intel·lectualitat catalana d'entre guerres i de la Guerra Civil, correm el risc de fer restitucions aïllades, i Ferran Soldevila no és una personalitat aïllada, ni com a home implicat en facetes d'escriptor, ni com a historiador, ni com a ciutadà. En el terreny de la història, que és el que ara ens ocupa, el precedeixen homes de la talla de Rubio i Lluch, de Sanpere i Miquel o de Carreras i Candi, i li son coetànies personalitats com Rubió i Balaguer, Rovira i Virgili o Nicolau d'Olwer. Per aquesta raó les commemoracions aïllades sempre comporten el risc de fer una lectura històrica massa individualitzada i d'atribuir a una persona, aspectes que pertanyen a una generació. Acostar-se a Ferran Soldevila, és de fet apropar-se a tot un bloc de professionals i intel·lectuals de gruix molt considerable, d'un moment de la nostra història, amb els quals, per raons polítiques òbvies hi hem tingut un enllaç poc fluid i sovint traumàtic.

Ferran Soldevila, un autèntic homenot del nostre noucentisme, va ser un políglota i un home de vasta cultura. La lectura de la introducció de la seva traducció de *Tàcit* (1930),³ per exemple,

1. «Ferran Soldevila o el detallisme abrandat», *Serra d'Or* (setembre 1967).

2. *Història de Catalunya*, Barcelona, 1934. p. X.

3. «Tàcit», *Annals*, Barcelona, 1930.

posa en evidència de quina manera sabia passejar-se per l'extensa bibliografia europea de la seva època.

La represa historiogràfica dels anys cinquanta a casa nostra, aquella que va arribar, especialment, de la mà de la història econòmica, va provocar al seu dia el foragitament de la història desenvolupada pels EUC. Sense la Guerra Civil, i sense el franquisme, potser tot no hauria passat de ser un canvi generacional lògic. Però aquesta postergació no es produïa en un context de normalitat nacional, sinó com a resultat d'una repressió sobre les persones i les idees, precisament, més fidels a Catalunya i a la República. És a dir, l'allunyament de Soldevila de la Universitat, no fou per raons d'edat sinó per raons polítiques. L'intent de desprestigi o d'oblit de l'escola històrica catalana (és a dir, de la dels EUC), des de la Universitat franquista en nom d'Espanya o de la ciència, va deixar un buit que va permetre introduir un nou discurs històric, no pas complementari de les fites assolides fins aleshores per la historiografia catalana, sinó del tot substitutiu. D'aquesta manera, s'eliminava del raonament històric el fet nacional. D'aquesta metamorfosi se'n va ressentir la interpretació de fets com els del compromís de Casp, com els de la Guerra de Successió o els de la Catalunya borbònica, passant per la Inquisició i les guerres dels Àustries (guerres dinàstiques i no nacionals segons Soldevila). D'altra banda, el raonament econòmic convertia en subsidiàries les qüestions més polítiques (en definitiva les qüestions més vidrioses). A més, l'arribada de professorat funcionari va facilitar i prolongar el capgirament. Potser —però també fora de la Universitat—, els *Moments crucials de la Història de Catalunya* (1962) van voler ser un intent de posar les coses al seu lloc, però era ja el 1962.⁴

Soldevila i les seves aportacions historiogràfiques eren desplaçades de la Universitat, però no m'atreveixo a dir que de la societat. Seria interessant verificar a través d'un estudi editorial els tiratges de les diverses històries de Catalunya de Soldevila des de les de la Protectora de l'Ensenyança Catalana fins a la de l'editorial Alpha. Tiratges que continuaren circulant després de la guerra (per la via privada o per la via de les biblioteques). Soldevila s'ha seguit llegint, i molt, fora de les aules universitàries. És més, ha pogut ser més conegut segurament (i deixem de banda la seva tasca docent en els EUC clandestins) en l'activitat político-cultural de barris, pobles i comarques que no a la Universitat. Interpretacions que formen part dels seus llibres han arribat a formar part de l'imaginari col·lectiu popular. I pel que sembla quasi podia viure dels drets dels propis llibres.

Una història que està per fer i que implica Ferran Soldevila, és, precisament, la de l'activitat editorial, de caràcter privat, a través de la qual, molts noms de la intel·lectualitat foragitada dels àmbits acadèmics i culturals oficials, va ser recuperada. Penso amb la Montaner i Simón i Rubió i Balaguer. Però també podem pensar amb Ariel i Soldevila. La formació de Soldevila, sota el mestratge de Rubió i Lluch va estar marcada per la visió d'una estreta relació entre la història i la literatura a través de l'aproximació a les quatre grans cròniques medievals catalanes. La importància d'aquest fet sobre la formació de Soldevila queda confirmada pel neguit que demostra

4. ABADAL, Ramon de; RUBIÓ, Jordi; SOLDEVILA, Ferran; TARRADELL, Miquel; VICENS i VIVES, Jaume, *Moments crucials de la Història de Catalunya* [amb una introducció de Ramon d'Abadal], Barcelona, 1962.

l'historiador, en les seves biografies de Jaume I i Pere el Gran, de contrastar la documentació de l'Arxiu Reial de Barcelona amb les cròniques, per tal de verificar la precisió històrica d'aquestes, i queda confirmat per la publicació, pòstuma, de les quatre cròniques.⁵ Massa sovint s'ha considerat romàntic aquest tipus de producció històrica i, tanmateix, Antoni Rubió i Lluch primer, i Ferran Soldevila com a deixeble seu després, defensaren sempre una actitud científica ben separada de la historiografia romàntica. Si l'obra de Soldevila continua essent útil als nostres dies, és, ni més ni menys, que per la seva metodologia, en la qual cap afirmació no s'hi fa sense la corresponent referència documental o bibliogràfica a peu de pàgina.

Soldevila també va ampliar estudis fora de Catalunya. A Madrid va cursar filologia romànica amb Menéndez Pidal, a París va estudiar paleografia i diplomàtica a l'École de Chartes i assistí a un cicle de conferències de Henri Pirenne i, encara, ell mateix es considerava deixeble indirecte del professor nord-americà Roger B. Merriman (1927) per la capacitat d'aquest historiador a identificar i situar Catalunya en el marc del seu *The rise of Spanish Empire*. Al llarg de tota la seva vida professional Soldevila, que va sortir amb certa regularitat del país per a participar en trobades científiques, va sentir la preocupació que la història de Catalunya no era prou coneguda a l'estranger i especialment sentia indignació per les tergiversacions d'alguna historiografia espanyola, o per la desaparició de la personalitat històrica catalana a la Corona d'Aragó, cosa que no li impedia, seguir el gran historiador del segle XVI Zurita, que no queia evidentment en aquests errors històrics i pel qual sentia una gran admiració. En l'article destinat a Merriman de 1927, tal com ha observat Enric Pujol,⁶ Soldevila, a més, utilitzava ja el concepte de Països Catalans.

El qualificatiu de romàntic, que s'ha aplicat sovint a Soldevila en sentit negatiu i amb la intenció evident de desqualificar-lo, és degut, evidentment a un intent de desqualificació per la seva condició de nacionalista. Ara bé, era un «nacionalista de rara objectivitat» com ha dit recentment Josep Fontana.⁷ Quan Soldevila, amb motiu del centenari del naixement de Víctor Balaguer fa referència a l'obra històrica d'aquest,⁸ no s'està de parlar de «les febleses i els errors que la Història de Catalunya de Víctor Balaguer conté», i, tanmateix sap destriar entre la valoració de l'obra de Víctor Balaguer com a historiador de la valoració d'aquesta mateixa com a tasca ciutadana. «Amb els lectors i admiradors populars de la *Història* de Balaguer —escriu— comença aquesta tradició ininterrompuda de preparació històrica, bona o dolenta, exacta o llegendària, que hom troba en les nostres classes populars, i que fa sovint d'un simple saltataulells o viatjant de comerç un formidable polemista». La doble condició de ciutadà i historiador fa que Soldevila s'adoni, doncs, del valor nacional i cívic de la tasca de Balaguer, que d'altra banda va anar a parar en mig d'un context popular amb memòria històrica i amb les antenes prou ben preparades.

Soldevila ha estat qualificat d'historiador del detallisme abrandat per Baltasar Porcel. I és així, si més no pel que fa a les seves obres de medievalista. El detallisme del seu *Pere el*

5. *Jaume I - Bernat Desclot - Ramon Muntaner - Pere III. Les Quatre Grans Cròniques* [Pròlegs i notes de Ferran Soldevila], Barcelona: Ed. Selecta, 1971.

6. *Ferran Soldevila. Textos d'història i política. 1924-1967* [Recerca, selecció, introducció i cronologia a cura d'Enric Pujol]. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1994, p. 76-77.

7. Josep Fontana, «Nacionalista de rara objectivitat», *El País*, (27 octubre 1994).

8. «La visió històrica de l'obra de Víctor Balaguer». *Revista de Catalunya*, (gener 1925).

*Gran*⁹ té el precedent de la seva *Reyna Maria*¹⁰ que hauria de fer les delícies de l'actual historiografia sobre les dones i sobre la vida quotidiana. Això és així pel que fa per exemple al capítol dedicat a Constança de Sicília i la seva casa a *Pere el Gran*. I és així en *La Reyna Maria*. «Al costat d'aquesta pruhija ordenacista...—escriu a propòsit de la reina Maria, muller del Magnànim, treball publicat per la RABLB i, no per gust seu, en català pre-Fabra—... hi ha altres qüestions y mesters [...] hont solament la dona apareix. Axí la veyem manant fer robes per a les seves donzelles[...] encomanant càntirs de coure per tenirhi llexiu[...] La veyem, dona curosa de la roba blanca del seu marit, comprant tela fina de lli y de seda y peces de Cambray, d'Almeria, y de Romanía perque li confeccionin camises (probablement aquelles camises ab 'maniche larghe, a la catalana'), tovalloles y altres coses a ell necessàries, com draps de boca o tovalloles y draps de nas o mocadors[...] la reyna compra a en Ffaraig de Gali, moro de Saragossa, una caxeta (probablement, donchs, una arqueta aràbiga), dins la qual curosament preparada, la roba serà duta al senyor Rey» que es trobava a Sardenya.

El vessant cívic de Soldevila no li va permetre ser només un medievalista minuciós. És ell, precisament, qui lamenta el 1926 la tendència de la historiografia catalana a la «monografia erúdita» «de casos molt concrets» mancades d'amplada de límits» com a «sol mètode de treball», que comporta una «fragmentació enorme —diu— de la història del nostre poble». «Convé —afirma— que vingui de tant en tant l'historiador que els aprofiti [els petits estudis] i els resumeixi».¹¹

Per aquesta mateixa raó, rebia amb satisfacció l'arriscada «empresa de llançar-se a escriure» d'Antoni Rovira i Virgili i l'aparició dels primers volums de la *Història nacional de Catalunya* d'aquest. «Després de mig segle —deia— que cap Història de Catalunya no havia aparegut d'unes semblants proporcions.» «... ella venia a substituir, en les biblioteques de la nostra gent, les històries de Catalunya de Víctor Balaguer i Antoni de Bofarull».¹² Soldevila, al costat de la condició de medievalista s'adonava, a causa del seu vessant ciutadà, de la importància de la síntesi i la divulgació històriques. Una dècada abans de la seva *Història de Catalunya*, és a dir, el 1924, ja el preocupava, que els Estudis Universitaris Catalans es limitessin a la formació d'especialistes. Ell era partidari que aquests compaginessin aquesta formació amb classes de divulgació. No oblidem que parlava ja des de l'experiència política de la Mancomunitat, si bé, aleshores, aquesta en plena dictadura de Primo de Rivera. «Així —deia— s'aconseguiria una doble finalitat necessària: la de formar especialistes i la de formar el poble».¹³ És clar que Soldevila també afirmava això en plena marxa ascendent de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana. De 1922 és el famós cartell de l'APEC de Josep Obiols. Probablement, també responia a aquesta vella preocupació plural envers la història de Catalunya, el seu impuls per la creació dins la Universitat, durant la República, d'un organisme d'equip com el Seminari d'Història de Catalunya, com sembla

9. *Pere el Gran* [Memòries de la secció Històrico-Arqueològica], Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1950-1962. 4 vol.

10. *La reyna Maria, muller del Magnànim* dins *Sobiranes de Catalunya* [Recull de monografies històriques publicades en català no normalitzat per la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona], Barcelona, 1928.

11. «Al marge de la *Història de Catalunya* d'Antoni Rovira i Virgili» *Revista de Catalunya*, (febrer 1926).

12. *Ibidem*.

13. «Els Estudis Universitaris Catalans», *Revista de Catalunya*, (novembre 1924).

desprendre's del que diu en una entrevista de 1937 a *La Publicitat*, que ha estat recentment recuperada en la selecció del que ja és el seu biògraf i estudiós Enric Pujol.¹⁴ En aquesta entrevista es fa prou evident que Ferran Soldevila, sense pretendre competir ni amb els EUC ni amb l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, volia, tanmateix, que en aquest Seminari hi convergissin investigació, ensenyament i divulgació. En el moment d'aquella entrevista, però, ja havia enllestit la seva pròpia síntesi d'*Història de Catalunya*, avui un autèntic clàssic, la qual havia anat precedida de les seves col·laboracions amb l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana de la mà de Valls i Taberner, el qual, d'altra banda havia de seguir una trajectòria prou diferent de la de Soldevila. Una de les qualitats d'aquesta *Història de Catalunya*¹⁵ és que sintetitza i dóna interpretació a l'estat de coneixements de la història de Catalunya de la seva època. Estat de coneixements que el mateix Soldevila considerava totalment incipient i d'aquí els seus posteriors i ambiciosos projectes universitaris. Malgrat això, la seva *Història de Catalunya* és, encara, una fita interpretativa. «I quan hom diria —escriu Baltasar Porcel— que l'acumulació de detalls n'és el tot, resulta que aquest conjunt erudit es canalitza cap a la interpretació». És veritat, i ben sovint la nova historiografia ha completat o ha situat dins uns altres paràmetres, més que no pas ha desdit, les sòlides construccions polítiques de Ferran Soldevila. Agafem per exemple el tema de la decadència. Evidentment Pierre Vilar hi ha portat una llum nova i decisiva (canvi demogràfic, crisi del sistema feudal, reajustaments socials) que Ferran Soldevila va recollir en la segona edició de la seva història de Catalunya, i, tanmateix, al meu entendre, encara és de consulta obligada la reconstrucció política que Soldevila fa dels segles xiv i xv. De la mateixa manera que el seu compromís de Casp en resposta a Menéndez Pidal,¹⁶ que ja sap que no convencerà els irreductibles, és una peça molt qualificada d'història política.

En l'edició de la *Història de Catalunya* de 1963, Soldevila és sensible al pes adquirit per la història econòmica. Però també cal dir que ell mateix, l'any 1934, en un moment historiogràfic en que aquesta era poc més que incipient, ja n'havia estat receptiu. És cert, tal com ell afirma, que en la primera edició de la *Història de Catalunya*, per exemple, ja assenyalava —seguint Narcís Feliu de la Penya— l'emergència d'una nova situació econòmica a Catalunya en el regnat de Carles II. Cosa que després la historiografia més recent ha repetit i ha confirmat. Ara bé, en la segona edició de la seva *Història*, es fa ressò de tota la tasca dels «Estudios de Historia Moderna» dirigits per Vicens Vives i té temps, encara que potser un temps massa just, d'utilitzar «l'obra cabdal» —són paraules seves— de P. Vilar.¹⁷ Per a ell, allò que admirava com a més nou i original de Vilar era la seva capacitat a «posar de manifest l'enllaç dels fets econòmics amb els fets qualificats —deia— per la novella nomenclatura d'*événements*».¹⁸ Tanmateix, això no vol dir que abdiqui de la seva metodologia ni capgiri la seva interpretació. Per a ell, la visió econòmica també podia ser parcial. «Perquè la Història sigui completa —deia en l'entrevista de 1967— no pot deixar de banda cap dels seus aspectes». «Mai l'economia és el sol factor operant». Tampoc no abdicava

14. Vegeu nota 6, p. 145-148.

15. *Història de Catalunya*, Barcelona, 1934-1935, 3 vol.

16. *El compromís de Casp. (Resposta al Sr. Menéndez Pidal)*, Barcelona, 1965.

17. «Ferran Soldevila o el detallisme...»

18. «Catalunya dins l'Espanya Moderna»: un llibre de Pierre Vilar. El medi històric, *Serra d'Or*, (març 1965).

dels trets generals de la seva interpretació històrica. Sovint solia trobar en els nous estudis una confirmació dels seus punts de vista. Era el cas, per exemple, dels estudis de Josep Sanabre que reforçaven la seva idea de l'animadversió de la cort espanyola envers el posicionament català a la vigília de 1640.¹⁹ Però en canvi s'allunyava de J. H. Elliott i no compartia ni la seva «visió de la vida política i social catalana del segle XVII dominada per la recerca frustrada d'oficis i honors» ni el seguia «en el seu esforç per trobar —deia el mateix Soldevila— la justa valoració d'Olivares i la seva política».²⁰ A Soldevila, evidentment, li havia resultat repulsiva la política d'Olivares, l'home que havia gosat dir, si més no, als portuguesos —recorda Soldevila— que «las necesidades de un gran rey no se arreglan según la miseria de los pueblos».²¹ Jo diria que, ara, la revalorització de les institucions històriques per part de Víctor Ferro o de Núria Sales, no ha fet més que reforçar la rica lectura de la Guerra dels Segadors de Ferran Soldevila. D'altra banda, res havia estat escrit sense base documental, ni sense reflexió. És més, les vicissituds i divisions internes de Catalunya sota la dictadura de Primo de Rivera li havien aclarit —ens explica— fets remots i llunyanes fallides de la societat catalana.²²

És ell també el que frisa perquè avanci una història del segle XIX. Sovint s'ha considerat que *Industrials i polítics del segle XIX* era un fet aïllat, fruit del capteniment més modern de Vicens Vives enfront del capteniment més erudit de Soldevila. Tots hem pogut caure en un moment o altre, més o menys, en aquest error perquè —ens toca de nou repetir-ho— ens ha mancat la perspectiva, a causa del buit creat entre la generació de Soldevila, la nostra i les generacions posteriors, per adornar-nos que sense la Guerra Civil ni la consegüent repressió de la postguerra, haguéssim tingut amb tota seguretat aproximacions historiogràfiques al nostre segle XIX en els anys trenta, molt abans, doncs, dels *Industrials i polítics* de 1958. Les reflexions de Soldevila a propòsit d'una conferència donada per Pere Coromines a l'Ateneu Barcelonès en relació als estudis sobre els carlins a Catalunya²³ és un bon exemple d'això que dic. D'entrada, F. Soldevila ens diu que d'un temps ençà la societat catalana reclama entre d'altres coses a l'historiador «no oblidar l'estudi del nostre segle XIX». «Som poc nombrosos» diu, i lamenta que una visió excessivament professional faci abdicar a homes cultes d'emprendre la tasca de fer la reconstrucció històrica del segle XIX. «Anys enrera, el nostre amic Estanislau Duran-Reynals —escriu el 1928— ens va dir com l'atreïen les vicissituds del nostre segle XIX, i com li hauria plagut de reconstruir-ne alguns aspectes (recordo —continua dient— que va parlar, entre altres esdeveniments, de la revolta de la *Jamància*). Tanmateix — continua dient— no ha fet res en aquest sentit, que nosaltres sapiguem, almenys res amb vistes a la publicació». Per aquesta mateixa raó, dos anys abans, per a Soldevila era molt ben vingut el llibre de Manuel Reventós *Els moviments socials a Barcelona en el segle XIX*,²⁴ que tant havia d'usar posteriorment en la seva *Historia de España*. Encara el mateix Soldevila, sembla,

19. *Moments crucials...*, p. 224-225.

20. *Ibidem*, p. 219, 226.

21. *Ibidem*, p. 240.

22. *Història de Catalunya*, prefaci, p. IX.

23. «A propòsit de la conferència de Pere Coromines sobre els estudis carlins», *Revista de Catalunya*, (gener 1928).

24. «Els moviments socials a la Barcelona del segle XIX», *Revista de Catalunya*, (agost 1926).

pensava donar continuació a la seva *Història de Catalunya* amb una *Història de Catalunya en el segle xx* (1937).²⁵ Recentment Ricard Vinyes ha publicat a *l'Avui*²⁶ un interessant article que reflexiona precisament sobre l'enllaç —evidentment extern a la Universitat— entre la producció historiogràfica dels anys trenta i la historiografia emergent en la dècada dels cinquanta. Ricard Vinyes ha pogut comprovar la connexió existent entre un projecte de Francesc Curet de 1932 i *Un segle de vida catalana* de 1961, l'obra dirigida per Ferran Soldevila que aquest —escriu Ricard Vinyes— va transformar «en una obra coral de moltes veus i estils, que vinculava noms tan antics com el d'Alexandre Gali, el mateix Curet, J. Torrent o Rafael Tasis, amb els novíssims desconeguts» de Jordi Nadal a Joaquim Molas, d'Emili Giralt a Josep Fontana. I encara s'estenia al País Valencià i les Balears amb les col·laboracions de Joan Fuster i B. Barceló. «Soldevila —escriu R. Vinyes— per vocació i per prestigi, per capacitat de lideratge (i no pas J. Vicens, alerta que encara era ben viu quan es traficava amb el projecte) va ser-hi al capdavant».

La gran capacitat de treball i el gran neguit cívic-polític de Soldevila no li permeteren cenyir-se només a la monografia medieval. I, si d'una banda abordava la tasca de síntesi pel que fa a la història de Catalunya, (de la mà de Cambó molt probablement perquè la dictadura primoriverista tornava a impedir un normal funcionament de la cultura i de les institucions públiques), més endavant havia d'assumir, ell sol, una magna història d'Espanya, concebuda amb uns termes ibèrics ben propis de la nostra vella tradició republicana federal. Josep Termes ha escrit fa poc temps que per a ell la *Historia de España* en 8 volums de Soldevila «va ser tot un descobriment». Evidentment Soldevila hi abandonava l'essencialisme tronat d'un Sánchez Albornoz o d'un Américo Castro o fins i tot d'un Menéndez Pidal, del qual havia estat deixeble, per fer «una història realista» —diu Termes—²⁷ i des d'una perspectiva crítica i catalana i sovint contundent. Era prou rar, però prou significatiu, que un historiador, entre 1952 i 1959, a propòsit de la Restauració s'atrevis a escriure coses com la següent: «Era frase de Cánovas que él venía a continuar la historia de España. Sin duda, éste era, en opinión suya, uno de los aspectos más importantes. Mal lema... Desde Villalar, era cierto que la historia de España había tenido como una de sus características la destrucción de las libertades públicas [...] cuando se halló confrontado con el que había sido la esencia del problema hispánico de cara al Imperio y de cara a la misma España, adoptó, en el fondo, [...] la misma actitud de Olivares [...] había la cuestión de Cuba y de las Filipinas, y allí la política de continuación de la historia hispánica podía dar integralmente su medida».²⁸ Ferran Soldevila no escatimava la crítica i ho feia a plena consciència. És difícil, ja ho hem dit, separar en la persona de Soldevila l'historiador del ciutadà, i això formava part dels seus postulats «...la història té alguna cosa de reivindicativa —escriu en un text fins ara inèdit donat a conèixer per Rosa Montoriol—²⁹ de justiciera que pot explicar i fins i tot justificar la passió de la història. Davant d'una atrocitat comesa... l'historiador té dret a indignar-se [...] fóra ridícul de pretendre que restés

25. Vegeu nota 6, p. 147.

26. Ricard VINYES, «La connexió entre generacions», *Avui* (6 octubre 1994).

27. Josep TERMES, «Ferran Soldevila, en el seu centenari», *Avui*, (2 gener 1994).

28. *Historia de España*, Volum VIII, Barcelona, 1954, p. 159.

29. Ferran Soldevila. 1894-1971. *Una aproximació bio-bibliogràfica*: «De la imparcialitat en la Història: sine ira et studio» (sense datar), Catarroja; Barcelona, 1994, p. 142-145.

impassible...Que s'atengui als fets, recomanaran veus prudents, i creuran haver donat la fórmula definitiva de la imparcialitat. Però molt de compte: qui exposa els fets és l'historiador, i cada historiador té la seva visió dels fets. La manera com els exposa ja els dona una tendència determinada..., de fet, una gran part de l'apassionament suscitat per la història és degut a la set de veritat que té l'home i de justícia». I, evidentment, és la simbiosi de Soldevila entre la tria dels fets i l'afany de veritat i justícia el que li permet remarcar en la seva història d'Espanya fets prou eloqüents i encara avui prou vigents en la discussió historiogràfica. En posaré un exemple. Ferran Soldevila en la seva *Historia de España* ja ens explica manllevant records de Manyé i Flaquer que quan (entorn de 1840-1841) arribava a l'exèrcit liberal en campanya «uno de los diarios que contenía alguna poesía de Rubió [Rubí i Ors], los soldados se lo arrebatában de las manos, sacaban cien copias, las leían en voz alta en los cuerpos de guardia y daban al olvido los grandes acontecimientos del día: las poesías del *Gayter* interesaban más que el lugar donde se hallase Cabrera, que acababa de entrar en Cataluña y con el cual quizá se habrían de batir al día siguiente.» «Este simple hecho —conclou Soldevila— nos indica ya como el *catalanismo* incipiente no era patrimonio exclusivo del tradicionalismo»,³⁰ i, afegeixo, ens indica també allò que avui vol ser discutit o negat per alguns, el caràcter popular del catalanisme.

La seva tasca de periodista (a *D'Ací i d'Allà*, a *La Publicitat*, a *Mirador*), deixant de banda precedents familiars i l'estímul del seu germà Carles Soldevila, és inseparable de la seva idea d'utilitat de la disciplina històrica en la formació del ciutadà (1937); les seves col·laboracions periodístiques no estaven divorciades de la condició d'historiador i tanmateix anaven més enllà. Soldevila participa en la catalanització de *La Publicitat* de la mà de Rovira i Virgili. Ferran Soldevila, de la mà de la història, accedeix ja sigui a l'article de crítica política, —així, amb pseudònim, contra la dictadura primoriverista des del *Journal de Genève*—, ja sigui a l'article de pensament polític, com molts que poden ser considerats de total compromís amb la República en el curs de la Guerra Civil, com *Fe en Catalunya* o *La pau del món i la nostra pau*,³¹ que fustiga els intel·lectuals pusil·lànimes, acovardits, derrotistes amb Catalunya i amb l'adhesió a la República davant dels aspectes amargs de la revolució. Que la majoria de les seves col·laboracions eren fruit d'un historiador compromès explicaria la ruptura sobtada amb el *Journal de Genève* en esclatar la Guerra Civil. Fet que, d'altra banda, ens demostra el dretanisme ideològic de l'Europa d'entreguerres i revaloritza davant dels nostres ulls la fidelitat a la República de bona part de la intel·lectualitat catalana dels anys trenta, i això malgrat una revolució, per a la majoria d'ells força traumàtica. Fidelitat, però, que, en bona part, s'explica pel fet d'estar lligada, intrínsecament lligada, a la seva insubornable i irreductible catalanitat.

Cal restituir Soldevila, però sobretot cal que la seva restitució no sigui una restitució aïllada ni una restitució arqueològica, ni simbòlica. El que vol dir que cal llegir Soldevila, cal, molt especialment, que els universitaris ho facin, i integrar les seves aportacions historiogràfiques com a aportacions d'un historiador encara vigent. J. Albareda, per exemple, en el seu recent treball

30. *Historia de España*, Volum VII, Barcelona, 1959 p. 76.

31. *Revista de Catalunya*, (març 1938) i (novembre 1938).

sobre Catalunya entre 1687 i 1705 ha observat que Soldevila, era, com qui diu, l'únic historiador que havia captat la tragèdia de la guerra continuada i els allotjaments de la segona meitat del segle XVII i del primer regnat de Felip Vè. És la restitució de l'enllaç trencat per la nostra Guerra Civil i la repressió de la postguerra, i per l'oblit, en nom d'injustificades modernitats, entre la generació dels anys trenta i nosaltres la que cal refer, tot fent —com va fer Ferran Soldevila el 1934— el garbellament i la revisió que calgui, però restituint, sempre, l'anella historiogràfica que una determinada situació política va trencar. I això sense fer trampa, perquè l'actual restitució pot ser desfigurada per un altre oblit intencionat, derivat de les renúncies de l'actual situació política: la condició republicana i d'esquerres de la catalanitat i el catalanisme de Soldevila.

A R T I C L E S

EVOLUCIÓ DELS PREUS LLEIDATANS A LA BAIXA EDAT MITJANA (1362-1500)

CATERINA ARGILÉS I ALUJA

L'ESTUDI DEL MOVIMENT DELS PREUS ALS SEGLES XIV I XV. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Parlar dels segles xiv i xv significa, tant pel que fa a Catalunya com per a la resta de països europeus, parlar de crisi. Des de l'òptica d'una imatge totalitzadora, el concepte de crisi, el tenim en compte com un element de canvi i/o reestructuració, en el qual els aspectes econòmics s'interrelacionen amb els aspectes socials, polítics, jurídics, mentals i ideològics.¹

Pel que fa a l'aspecte econòmic, i més concretament a l'evolució dels preus europeus durant la baixa edat mitjana, la bibliografia és, sortosament, abundant. Destaquem, solament per fer esment d'alguns d'ells, l'estudi de G. Bois que compara les dades obtingudes per ell mateix referent a Rouen, amb les ja publicades per altres autors, sobre la península Ibèrica, Tolosa, nord de França, Flandes, Brabant i Anglaterra.² El llibre de N. S. G. Pounds on compara preus d'Anglaterra, Gant i Cracòvia.³ I el de W. Abel que utilitza dades d'Anglaterra, França, Alemanya i Polònia.⁴

Tots ells estan d'acord a dividir la baixa edat mitjana en dues fases ben diferenciades: una d'expansió, que es mantingué fins al principi del segle xiv, seguida d'una altra de contracció que va perdurar fins al segle xv.

Es tracta d'un moviment de baixa de preus generalitzat arreu d'Europa, però que tingué una cronologia lògicament diferenciada a cada país. La discussió se centra a identificar els factors causals que van provocar aquest moviment; entre els quals la moneda i la demografia són

1. Per a una visió general de la crisi a Europa durant els segles xiv i xv vegeu, entre altres: B. GUENÉE (1985), *Occidente durante los siglos xiv i xv. Los Estados*, Barcelona: Ed. Labor, col. Nueva Clio, núm. 22; J. HEERS (1984), *Occidente durante los siglos xiv i xv. Aspectos económicos y sociales*, Barcelona: Ed. Labor, col. Nueva Clio; G. A. J. HODGETT, *A Social and Economic History of Medieval Europe* (1972), Londres: Methuen and Ltd, E. MITRE (1983), *Introducción a la Historia de la Edad Media*, Madrid: Historia Universal Istmo; C. M. RONCIÈRE, P. de la CONTAMINE, R. DELORT (1971), *L'Europe au moyen age*, París: Ed. Armand Colin; F. SEIBT, W. EBERHARD (1993), *Europa 1400. La crisis de la baja Edad Media*, Barcelona: Ed. Crítica; L. SUÁREZ FERNÁNDEZ (1969), *Historia social y económica de la Edad Media Europea*, Madrid: Ed. Espasa Calpe. Referent a la crisi d'un país determinat: Gran Bretanya, vegeu N. HYBEL (1989), *Crisis or change. The concep of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*, Deenmark: Aarhus University Press, Acta Jutlandica LXVI:1, Humanities Series 64, que fa un repàs exhaustiu de la historiografia anglesa.

2. G. BOIS (1976), *The crisis of feudalism. Economy and society in Eastern Normandy, c.1350-1550*, Londres: Cambridge University Press, p. 95-96.

3. N. S. G. POUNDS (1981), *Historia económica de la Europa medieval*, Barcelona: Ed. Crítica, p.554-557.

4. W. ABEL (1973), *Crises agraires en Europe (xiii-xx siècle)*, París: Flammarion, p.71-77.

considerats els més fonamentals. En relació a això, G. Bois considera que el fet que l'evolució econòmica d'Europa als segles *xiv* i *xv* sigui tan similar dins d'una gran diversitat geogràfica i històrica, tan sols es pot explicar a partir d'unes causes comunes que s'han de buscar en ambdós factors.

Alguns historiadors, però, donen una especial rellevància a l'aspecte monetari i consideren que la causa primordial que determina el moviment dels preus és la devaluació de la moneda.

Entre ells trobem a H. A. Miskimin, qui⁵ observa a França una relació directa entre la devaluació de la moneda i l'augment dels preus nominals del blat. I arriba a la conclusió que durant el segle *xv* l'economia francesa fou extremadament vulnerable als capricis dels corrents internacionals de l'or i la plata. També D. L. Farmer tracta de la relació existent entre la devaluació de la moneda i les oscil·lacions del preu del blat francès durant el segle *xiv*.⁶ Finalment, N. S. G. Pounds atribueix a la mateixa causa el sobtat augment del preu del gra a Gant durant les dues darreres dècades del segle.⁷

En canvi, altres historiadors consideren com a factor causal més important de la depressió dels segles *xiv* i *xv* la disminució de població. D. C. North i R. P. Thomas⁸ són del parer que aquesta va provocar una sèrie d'importants canvis tant econòmics com socials que afectaren l'evolució dels preus; i destaquen com a punts importants, l'augment dels estocs monetaris per càpita, l'augment de la productivitat agrària, la reducció del volum de comerç, l'estímul de l'economia d'autosuficiència i el canvi de relacions entre el senyor feudal i el camperol.

Quan el producte en qüestió és un producte agrícola, en el seu preu també hi té un paper molt important un altre factor: la producció. Tant M. M. Postan com N. S. G. Pounds li donen una rellevància especial.

Per a M. M. Postan, preus, població i producció agrària es presenten com a aspectes diferents d'un mateix procés, que atravessaren fases evolutives similars combinant-se i actuant els uns sobre els altres en tots els esdeveniments importants de la història econòmica medieval. Però per la seva interacció és impossible considerar-ne un d'ells com el motor principal.⁹

Segons N. S. G. Pounds en qualsevol sèrie de preus de productes de primera necessitat, com són els agrícoles s'hi reflecteixen diversos factors, entre els quals destaquen: *a)* un canvi cíclic anual i amb importants diferències segons el moment, en relació amb el temps de collita. *b)* L'abundància o escassetat de la collita. *c)* La quantitat de moneda disponible, la seva qualitat i la rapidesa de circulació.¹⁰

El problema està a trobar les causes específiques que en cada moment concret provocaren una determinada situació dels preus, i els historiadors no sempre hi coincideixen. Diversitat

5. H. A. MISKIMIN (1984), *Money and power in fifteenth-century France*, Yale: Yale University, p. 63-68.

6. D. L. FARMER (1969), «Some livestock price movements in thirteenth-century England», *EHR*, vol. XXI.

7. POUNDS (1981), p. 553.

8. D. C. NORTH, R. P. THOMAS (1973), *The Rise of the western world*, Cambridge: University Press, p. 76-79.

9. M. M. POSTAN (1981), *Ensayos sobre agricultura y problemas generales de la economía medieval*, Madrid: Ed. Siglo XXI, p. 17.

10. POUNDS (1981), p. 552-553.

d'opinions que queda reflectida en la controvèrsia entre G. Bois, que va proposar unes fases de l'evolució dels preus de la Normandia oriental¹¹ i J. Day que hi va fer una sèrie d'observacions sobre les causes que motivaren cadascuna d'aquelles fases.¹²

Un segon punt en què tots els historiadors estan d'acord és en el comportament tan diferent que van seguir els preus agraris i els preus industrials. Els preus agraris baixaren més i amb més rapidesa que els dels productes industrials. En canvi tampoc coincideixen en les causes que l'originaren.

D. C. North i R. P. Thomas,¹³ i G. Bois,¹⁴ coincideixen a atribuir la causa d'aquest comportament diferent a un augment de la productivitat agrària, ja que la gran quantitat de terres disponibles motivà el conreu de les millors, mentre la productivitat dels productes manufacturats es va mantenir pràcticament igual. En canvi, W. Abel¹⁵ considera que el motiu l'hem de buscar en la disparitat existent entre la producció i la demanda, sent necessari per delimitar-la l'estudi acurat del moviment poblacional.

Els historiadors alemanys es plantegen unes altres dues hipòtesis en resposta a perquè la regressió demogràfica no va arrossegar també els preus dels productes industrials.¹⁶ És que la població urbana va minvar més i el subministrament de productes industrials, llavors, va declinar més que la demanda? O va ésser la intervenció del factor corporatiu que va afavorir el manteniment dels preus urbans en front dels preus agraris.

Malauradament la bibliografia relativa a l'estudi del moviment dels preus als segles xiv i xv a la península Ibèrica és molt reduïda.

L'únic estudi fet amb profunditat que coneixem és el d'E. J. Hamilton referent als regnes de Navarra, Aragó i València.¹⁷ L'historiador proposa una successió d'etapes en cadascun dels tres regnes que en línies generals coincideixen i que segueixen també les directrius més amunt esmentades per Europa —preus durant el segle xiv i estancament amb tendència a la baixa durant el segle xv—. Etapes acceptades per tothom, malgrat que alguns historiadors en qüestionin les causes que les provocaren i que es poden concretar en les fases següents:¹⁸

— 1340-1380. Període que es caracteritza per un augment brusc dels preus, conseqüència de l'augment dels estocs d'or. Aquest és degut a l'arribada de l'esmentat metall de les mines de Silèsia i Hongria, del comerç amb Àfrica i de la balança mercantil entre Orient i Occident favorable a Occident. Juntament amb aquestes causes que proposa Hamilton, J. Vicens Vives considera que cal tenir en compte altres causes de caràcter intern, especialment els efectes de la pesta negra que va arribar a les costes catalanes l'any 1348. Malgrat la manca de dades bibliogràfiques

11. BOIS (1976), p. 88-90.

12. J. DAY (1987), *The medieval market economy*, Nova York: Basic Blackwell, p. 97-103.

13. NORTH i THOMAS (1973), p. 77.

14. BOIS (1976), p. 92-93.

15. ABEL (1973), p. 71-77.

16. Segons BOIS, (1976) p. 91-92.

17. E. J. HAMILTON (1936), *Money, prices and wages in Valencia, Aragon and Navarre (1351-1500)*, Cambridge.

18. Utilitzem la divisió cronològica que en fa J. VICENS VIVES, (1977), *Manual de Historia Económica de España*, Barcelona: Ed. Vicens Vives, p-204-206.

hom considera que la pèrdua poblacional causada per la pesta negra va ésser notable, condicionant l'evolució natural de la població i provocant la desfeta del sistema productiu. A més, J. Vicens Vives i Ch. E. Dufourcq i J. Gautier-Dalché coincideixen a considerar que el canvi de la balança comercial entre Orient i Occident no ha estat demostrat. I referent al tràfec amb Àfrica, aquests darrers historiadors, consideren que havia provocat una aflluència d'or des de molt abans de 1340.¹⁹

— 1380-1425. Període d'inestabilitat conseqüència d'un reajustament necessari després del brusc augment de preus anterior, que s'aprecia especialment a Aragó degut al seu predomini agrícola.

— 1425-1460. Període de tendència depressiva, deguda a la recuperació demogràfica i a la menor existència d'or i plata. S'inicia primer a Aragó, però s'estén als altres regnes a partir de la quarta dècada.

— 1460-1480. Període crític a causa de la Guerra Civil catalana que repercuteix especialment a Aragó.

— 1480-1500. Període de tendència depressiva conseqüència de l'escassetat de circulació aurífera.

Posteriorment, Ph. Wolff, utilitzant les dades proporcionades per E. J. Hamilton, fa un replantejament del tema.²⁰ En primer lloc realitza una crítica de les fonts emprades per E. J. Hamilton i del mètode analític que aquest utilitza, proposant-ne un d'alternatiu. En segon lloc, discrepa d'E. J. Hamilton en el parer que un dels factors que van motivar la disminució dels preus va ésser el creixement demogràfic, contràriament relaciona aquella amb un declivi poblacional, malgrat que ell mateix l'accepti amb algunes reserves. Quant a la devaluació monetària comprova que hi ha diversitat de reaccions en cadascun dels productes.

De la resta de regnes ibèrics no ens ha arribat una informació seriada. Únicament s'han publicat algunes dades sobre l'evolució dels preus a Castella²¹ i a Andalusia.²²

Pel que fa a Catalunya, hom acostuma a acceptar una evolució similar a l'exposada per Hamilton per a Navarra, Aragó i València, ja que ens manquen les sèries de preus que ell ha donat per als esmentats regnes veïns.²³

La majoria d'estudis sobre preus catalans, el màxim que ens ofereixen són llistes de preus incompletes referents a uns pocs productes. Hem d'exceptuar, però, l'aportació que fa C. Guilleré

19. VICENS VIVES (1977), p. 205. C. E. DUFOURCQ i J. GAUTIER-DALCHÉ (1983), *Historia económica y social de la España Cristiana en la Edad Media*, Barcelona: Ed. El Albr S. A., p. 227.

20. P. WOLFF, «Réflexions sur l'histoire des prix dans la Péninsule Ibérique aux xive et xve siècles», A: *Studi in memoria di Federico Melis* (1978), vol. III, Nàpols, p. 73-90.

21. J. VICENS VIVES [dir.] (1972), *Historia de España y América. Social y económica*, vol. II, Barcelona: Ed. Vicens Vives, p. 281-270. J. VALDEÓN [dir.] (1984), *Burgos en la Edad Media*, León: Junta de Castilla y León, Consejería de Educación y Cultura. C. DUFOURCQ i GAUTIER-DALCHÉ (1983), p. 289-253.

22. A. GÓÑÁLEZ GÓMEZ, «Producción y precio de cereales en Trigueros (Huelva)», A: Estudios dedicados al profesor Julio González González (1980), *La España Medieval*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

23. HAMILTON (1936), p. 185. VICENS VIVES (1977), p. 205-208. Pierre VILAR (1966-1968), *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. I, Barcelona: Ed. 62, p. 174-175.

referent al preu dels productes gironins, en el treball que ha publicat recentment sobre Girona al segle *xiv*.²⁴

C. Guilleré, en el capítol que dedica a la cojuntura, fa un estudi de l'evolució dels preus d'aquells productes, tant agrícoles com industrials, dels quals li ha estat possible arregar dades significatives. Sobre el preu del forment fa un estudi detallat de la seva evolució durant tot el segle *xiv*, d'acord amb una sèrie de fases amb preus alts fins a 1340, forta davallada fins a 1360 i recuperació posterior fins a 1376.²⁵

També cal destacar el treball de Cl. Carrere referent a l'economia barcelonina entre els anys 1380 i 1462, en el qual fa un estudi de l'evolució del preu dels draps utilitzant com a font documental els contractes de les comandes marítimes.²⁶

Un altre estudi remarcable és el d'E. Serra referent als cereals barcelonins del segle *xv*.²⁷ En relació al preu del blat fa un estudi comparatiu entre els preus dels anys 1333-1334 i 1374-1375, a partir del qual conclou que en el curs del segle *xiv* el preu del blat augmentà considerablement.²⁸

També gaudim de l'indispensable estudi de M. del Treppo sobre el preu del blat a Barcelona durant el període comprès entre l'any 1430 i els darrers anys del segle *xv*, utilitzant les dades sobre l'adquisició de blat foraster per abastar la ciutat.²⁹ Malgrat que adverteix fortes perturbacions motivades per esdeveniments concrets identificats clarament, considera que els preus del blat català, durant els darrers decennis de l'esmentat segle, es poden considerar com un reflex de la tendència general dels preus que E. J. Hamilton estableix per a Aragó, València i Navarra.

La resta d'historiadors que han aprofundit en l'economia catalana dels segles *xiv* i *xv* només fan esment de preus molt concrets i molt esporàdicament.³⁰

Els pocs estudis dels quals gaudim sobre l'economia lleidatana dels segles *xiv* i *xv* tampoc ens ofereixen una informació seriada i/o detallada de l'evolució dels preus. Tan sols ens informen de preus molt ocasionalment.³¹

Ens trobem, doncs, amb un buit bibliogràfic a la Península Ibèrica, que nosaltres vam pretendre omplir, en part, mitjançant l'estudi que vam realitzar sobre l'evolució dels preus

24. C. GUILLERÉ (1993), *Girona al segle xiv*, vol. I, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

25. En canvi tant de la resta de productes alimentaris —ordi, vi, oli, fruita seca, carn i sal—, com dels productes industrials —paper, calç i teules—, s'ha de limitar a fer unes observacions menys detallades.

26. C. CARRERE (1977-1978), *Barcelona, 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona: Ed. Curial.

27. E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle *xv*», A: A. RIERA [dir.] (1988) *Alimentació i societat a la Catalunya Medieval*, *Anuario de Estudios Medievales*, Annex 2n, Barcelona.

28. Malgrat l'encert del seu treball, aquest es concreta únicament en aquests dos moments, desconeixent la corba secular. D'altra banda són dos anyades excepcionals que es troben en mig de dues crisis importants, per la qual cosa hem de recordar que els preus són eventualment elevats.

29. M. del TREPPPO (1976), *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa al segle *xv**, Barcelona: Ed. Curial.

30. Esmentem per la seva importància a P. Vilar i C. Batlle que ens donen el preu dels cereals l'any 1333. VILAR (1966-1968), p. 148 i C. BATLLE, *Barcelona a mediados del siglo *xv*. Història de una crisis urbana*, Barcelona: Ed. Albir, 1976, p. 45. També A. CURTO (1968), *La intervenció municipal en l'abastament de blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle *XIV**, Barcelona: Ed. Rafael Dalmau, Fundació Salvador Vives Casajuana, Quadres 6-12.

31. E. MUT REMOLAR (1953), *La vida econòmica en Lèrida, 1150-1550*, Lleida: Impremta escuela provincial, p. 148-152 i LLADONOSA (1971), vol. I, p. 662 i 739. P. BERTRAN (1979), *El menjador de l'Almoïna de la Catedral. Notes sobre l'alimentació dels pobres lleidatans al 1338*, Lleida: IEI, p. 121.

lleidatans entre els anys 1361 i 1500, i que va ésser un dels capítols de la tesi doctoral que vam defensar l'any 1993 a la Universitat de Lleida.³²

Les nostres pretensions se centraren en: conèixer l'evolució dels preus lleidatans; verificar el que fins al moment hom ha acceptat, que les pautes donades a conèixer per Hamilton per a Navarra, Aragó i València, serveixen per a Catalunya; comparar el preu del blat lleidatà amb el preu del blat d'altres indrets del Principat, que ja coneixem; i esbrinar si, tal com succeeix a la resta de països europeus, els preus dels productes agrícoles baixaren més i amb més rapidesa que els preus dels productes industrials.

Els resultats que llavors vam obtenir són la base del contingut d'aquest article.

LA FONT DOCUMENTAL

La documentació de la qual gaudim és força interessant i abundant, procedeix dels llibres d'obra o llibres de comptabilitat³³ de l'Obra de la Seu. Els llibres de comptes són l'única font, coneguda fins al moment, que ens ofereix sistemàticament, preus de diversos productes per un període de temps llarg.³⁴

L'administració de la construcció de la Seu era independent de l'administració general dels afers capitulars. Rebia el nom d'Obra de la Seu i estava sota la responsabilitat del procurador major, càrrec que estava assignat a un canonge. Però qui de fet seguia d'aprop el desenvolupament de les obres i tenia cura dels llibres de comptabilitat era el procurador menor, ofici que requeria en un prevere beneficiat, que era realment, el responsable de la fàbrica, de la seva construcció, conservació i fins i tot de l'organització de tot allò que s'esdevenia dins d'ella.

La construcció de la Seu es finançà des dels seus inicis mitjançant les contribucions a què estaven obligades les parròquies de la diòcesi, els diners que el bisbe rebia dels albergs que concedia a cens, i de les deixes i llegats que il·lustres lleidatans donaven per a la seva construcció. Però a l'Obra no li eren suficients per saldar les quantioses despeses que originava una construcció de tan gran envergadura.

El 29 d'abril de 1168, el bisbe Guillem Peres donà a l'Almoina, per als pobres, la dècima part del delme dels fruits de totes les prepositures.³⁵ L'11 de desembre de 1237, el bisbe Pere d'Albalat ordenà que la dècima donada anys enrera a l'Almoina, passés a rebre-la l'Obra de la

32. C. ARGILÉS (1993), *Preus i salaris a la Lleida dels segles xiv i xv segons els llibres d'obra de la Seu*, tesi doctoral, Universitat de Lleida.

33. Hi va haver a França una forta discussió metodològica entre partidaris de la utilització de mercurials i partidaris de la utilització de llibres de comptes. La polèmica s'esdevingué fonamentalment en els treballs de la Société d'Histoire Moderne, a les pàgines dels *Annales* i en els articles publicats pel Comité Internacional. Els que més van entrar en la polèmica van ésser Simiand i Labrousse d'una banda i Hauser d'altra, amb la participació en el debat de nombrosos científics, entre els que destaquen Bloch i Lefebvre. Sobre aquest tema vegeu: W. KULA (1974), *Problemas y métodos de la historia económica*, Barcelona: Ed. Península, p. 414 i s. Podem consultar també a E. Labrousse, que basa la seva obra en la defensa dels mercurials a E. LABROUSSE (1978), *Fluctuaciones económicas e historia social*, Madrid: Ed. Tecnos, p. 25-27.

34. Situació que obliga a acceptar els llibres de comptes com una font vàlida.

35. P. SANAHUJA (1944), *Historia de la Beneficiencia en Lérida*, Lleida, Imprenta Mariana, p. 46.

Seu, fins que la catedral estigués acabada. Llavors havia de tornar a l'Almoïna.³⁶ Des d'aquell moment, l'Obra va rebre la dècima de les prepositures i, al principi del segle XVII encara la continuava rebent.

La disposició del bisbe Pere d'Albalat assegurà d'aquesta manera el finançament de l'Obra, però, al mateix temps, la féu dependre d'una entrada de diners irregular, subjecta a la inestabilitat de les collites i els preus.

Els productes dels quals tenim més dades són els agrícoles. Del forment o blat, de l'ordi, de la civada i del vi les dades s'inicien l'any 1361 i finalitzen l'any 1500. Malgrat que tenim alguns buits, principalment durant el segle XIV, aquests són de poca durada, excepte el que abraça el període comprès entre els anys 1368 i 1376.

De la verema, la mestura,³⁷ el lli, els alls i les cebes tenim dades molt esporàdiques, que ens serveixen solament per donar una informació puntual en un moment donat, però sense tenir la possibilitat de realitzar cap corba de preus.

Les notícies referents al preu dels productes industrials de que disposem són alhora que molt nombroses, molt diverses. La majoria fan referència als materials emprats en les obres de construcció i de reparació de la catedral i en les obres de condicionament dels cellers i graners. Els preus de les candeles, els claus, l'estopa, el guix, el paper, el seu, la calç, les toves, les teules i les rajoles són els que coneixem de manera més continuada i els que utilitzem en aquest estudi.

La font documental ens indica sempre la quantitat, el preu i la qualitat del producte. La majoria de vegades qui és el comprador o venedor i alguns cops, també, el dia concret que va tenir lloc la transacció. També en algunes ocasions fa referència a la causa que provoca la variació del preu.

EL PREU DELS PRODUCTES AGRÍCOLES

Referent al preu dels productes agrícoles, cal que tinguem present dues qüestions que poden marcar el seu comportament en el mercat: la procedència i el propietari. Quant a la procedència, són productes que provenen d'un delme. Pel que fa al propietari, era el Capítol Catedralici. Ambdós factors situen aquests determinats productes en mans d'un estament privilegiat, que no té la necessitat immediata de vendre'ls després de la collita, que disposa de llocs on emmagatzemar-los, i que té la possibilitat de reservar el producte quan el preu és excessivament baix i es preveu un augment a llarg termini. Si aquest fos el cas, podríem considerar que els preus recollits en els llibres d'obra de determinats anys són un xic més elevats que els preus reals del mercat. Malgrat que així sigui, no invalida les dades que aportem, de cara a observar l'evolució general dels preus.

Per a la publicació dels preus ens hem decidit finalment, per utilitzar les dades dels preus efectius³⁸ i dels seus índexs, excepte per al preu del vi, ja que degut a les seves característiques

36. *Ibidem*, p. 48 i J. VILLANUEVA, (1851) *Viaje literario a las iglesias de España*, T. XVI, Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia, p. 136.

37. Barreja de diferents cereals, sobretot de blat i sègol o de blat i ordi. També rep el nom de mestall.

38. Davant la discussió oberta sobre la utilització de l'any del calendari o bé de l'any agrícola en els estudis sobre preus de productes del camp, R. Baerel va presentar un diagrama segons el qual ambdós mètodes són iguals. L'any que nosaltres utilitzem és l'any del calendari ja que, excepte alguns anys del segle XIV, la font documental enregistra els preus segons aquest còmput. Sobre aquest tema vegeu: KULA(1974), p. 423-424.

particulars, hem considerat que és millor la utilització del mètode de les mitjanes mòbils.³⁹ Els índexs els hem elaborat utilitzant com a base la mitjana del període 1376-1400.

EL PREU DEL FORMENT

Ja hem vist com a Europa, durant la segona meitat del segle *xiv* i la major part del segle *xv* el preu del forment es caracteritzà per una tendència a la baixa o bé un estancament, seguit d'una recuperació al final del segle *xv*. Pel que fa al preu del forment lleidatà constatem que aquest té un moviment similar. La tendència secular del preu del forment a Lleida entre els anys 1361 i 1454 és a la baixa. Els efectes de la guerra contra Joan II fan que els preus pugin desmesuradament fins a l'any 1484, però tornen al ritme anterior un cop que la normalitat revé al país, i s'acaba el segle amb una inicial tendència a l'alça.

Feta aquesta primera observació ens pertoca comentar amb més precisió l'evolució que segueix el preu del forment lleidatà durant el període esmentat, la qual delimitem en les fases següents:

*1361-1367. Període de forment car (entre 47,47 diners la fanega i 105,20 diners la fanega) motivat pel perill de guerra i de la pesta. Exceptuant els anys de la Guerra Civil del s. *xv* —dels anys de la crisi de 1373-1374 no en tenim dades—, és el període més car de tota la sèrie. Entre l'any 1361 i l'any 1363 el preu del forment va augmentar el 123%.*

La dècada dels seixanta va ésser un període agitat en el qual Pere III ajudà Enric de Trastàmara en la lluita que sostenia contra el seu germanastre, el rei Pere el Cruel de Castella. Esdeveniments que segurament afectaren l'economia de la ciutat, bé per una acumulació de provisions per part dels lleidatans en vista a una possible situació bèl·lica, bé per una major demanda deguda al contingent de soldats arribats a la ciutat, o per altres motius provocats per tal esdeveniment. Segons Lladonosa l'any 1361 hi havia perill d'invasió castellana i el rei català esperava a Lleida l'arribada de les hosts catalanes.⁴⁰ L'any 1364 es fortificaren el castell i les muralles de la ciutat en previsió d'un atac.⁴¹ L'any 1366 alguns grups de mercenaris havien entrat dins la ciutat i ocasionaren algunes malvestats.⁴² I l'any 1367, davant el perill d'entrada dels francesos a Lleida, molts veïns havien fugit de la ciutat i s'enderrocaren algunes cases per a la seva defensa.⁴³

L'any 1362 Lleida, com molts altres indrets de la Mediterrània,⁴⁴ va patir també les conseqüències de la pesta.⁴⁵ La d'aquest any va ésser la més greu després de la de 1348.

39. El mètode de les mitjanes mòbils consisteix a substituir cada valor d'una sèrie cronològica per la mitjana d'un cert nombre de valors de la sèrie pròxims al valor considerat i que l'inclouen. El nombre de valors que el substitueixen pot ésser variable però sempre imparell, encara que la majoria d'historiadors utilitzen 13 valors tal com ho féu E. Labrousse. Nosaltres també ho hem fet així, emprant els 6 anys anteriors a l'any considerat, aquest mateix i els 6 anys posteriors. Aquest període de 13 anys representa, aproximadament, dos mitjos cicles complets, es a dir, una proporció quasi bé constant d'anys de baixa i de puja cíclics. Vegeu E. LABROUSSE (1978), *Fluctuaciones económicas e historia social*, Madrid, Ed. Tecnos, p. 92 i KULA (1974), p. 285.

40. J. LLADONOSA (1971), vol. 1, p. 479-480.

41. *Ibidem*, p. 481.

42. *Ibidem*, p. 482-483.

43. *Ibidem*, p. 482-483.

44. M. BERTHE (1984), *Famines et epidemies dans les campagnes navarraises a la fin du moyen age*, vol. 1, París, SFIED, p. 401.

45. J. Lladonosa diu que la ciutat va patir les conseqüències d'una epidèmia. LLADONOSA (1975), vol. 2, p. 120.

En canvi a Girona, contràriament al que succeeix a Lleida, malgrat que el període 1360-1369 és un període més crític que l'anterior no sobresurt de tot el conjunt de la sèrie per ser un període notòriament crític.⁴⁶

1377-1396. Període de forment barat, però de tendència a augmentar el preu.

Dels anys de la crisi frumentària, que patí tota la Mediterrània no tenim dades, però en canvi sí que en tenim dels anys 1377 i 1379, i són preus molt baixos. Atès que a Lleida també es devia patir la manca de cereals tal com succeí a Girona i a Barcelona, hem de pensar, llavors, en una recuperació molt ràpida de les existències de gra.

El motiu de l'augment del preu de l'any 1393 va ésser la davallada de la seva producció⁴⁷ a causa de la sequera.⁴⁸ També a Navarra entre els anys 1391 i 1395 les collites van ésser deficitàries a causa d'una gran sequera, molt generalitzada per tot el regne.⁴⁹

1397-1411. Període de forment barat i de signe descendent, amb augments sobtats del preu. Inici del segle marcat per les conseqüències de la pesta i dels esdeveniments bèl·lics.

L'any 1401 malgrat que la collita fou abundosa hi hagué un augment del preu del forment, influenciat possiblement, pels esdeveniments bèl·lics que tingueren per protagonistes al comte de Foix i al vescomte d'Empúries i pels avalots per causa dels impostos.⁵⁰

L'any 1402 fou també un mal any. A la Seu es feren processons per pluja i per sanitat.⁵¹ La collita fou escassa i el preu del forment s'elevà a 72 diners/fanega; preu que no podia pagar la majoria de la població lleidatana de l'època, si tenim en compte que un mestre piquer cobrava un salari diari de 36 diners.

La situació era greu. En el consell general del 4 de juny es parla d'*esterilitat del temps en la qual som posats e indigència molt gran que hic ha de blat*.⁵² La Paeria es veié obligada a prendre diverses mesures per solucionar l'assumpte; inicialment va intentar de resoldre el problema prohibint treure forment de la ciutat,⁵³ però posteriorment hagué de fer els tràmits adients per portar-ne de fora.⁵⁴

L'any següent les coses milloraren. Hi hagué una bona collita i els preus anaren baixant. Les primeres vendes que l'any 1403 es realitzaren en la botiga del Capítol es feren a preus encara elevats, tot i que era forment d'anys anteriors però posteriorment els preus s'anaren reduint.

També a Girona el preu del forment va augmentar bruscament els anys 1401 i 1402.⁵⁵

46. C. GUILLERÉ (1993), p. 302.

47. Les dades referents a la producció de forment, tant aquesta, com les successives, estan extretes d'ARGILÉS (1993), p. 641-643.

48. Els dies 1, 2 i 3 de maig es van fer processons per demanar pluja.

49. M. BERTHE (1984), p. 392.

50. J. LLADONOSA (1971), p. 530.

51. Arxiu Capítular de Lleida, secció llibres d'obra, any 1402, fol. 20r.

52. Arxiu de la Paeria de Lleida, llibre de concells any 1402-1403, reg. 404, fol. 16v.

53. Arxiu de la Paeria de Lleida, llibre de concells, any 1402-1403, reg. 404, fol. 5r.

54. Arxiu de la Paeria de Lleida, llibre de concells, any 1402-1403, reg. 404, fol. 16v.

55. C. GUILLERÉ (1993), p. 303.

I a Navarra, entre els anys 1400 i 1403, la pesta hi va fer acte de presència una vegada més.⁵⁶

L'any 1406 el preu del forment lleidatà va augmentar a conseqüència de dos factors: una collita dolenta i una forta davallada del florí, que va passar a valdre de 124 a 114 diners jaquesos.

També l'any 1413 el forment es va pagar a un preu molt alt. La producció va ésser desastrosa, pràcticament nul·la; entre altres motius, a causa de la sequera.⁵⁷ A Navarra les collites de cereals i de vi, també van ésser gairebé nul·les, pel mateix motiu.⁵⁸ A més, arribaren a Lleida les lluites entre els partidaris del comte d'Urgell i els partidaris de Ferran d'Antequera.⁵⁹

Tota la Mediterrània es va veure afectada per una greu crisi frumentària.⁶⁰

1416-1440. Període de moltes oscil·lacions i d'augment del preu del forment.

La situació deficitària de forment que va patir la ciutat de Lleida els primers anys de la segona dècada coincideix altre cop amb el que succeí a Navarra, i també amb la gran crisi de subsistència que hi va haver a gran part d'Europa.⁶¹

Sobresurt el preu de l'any 1425 per ésser molt car i també el preu de l'any següent que es manté encara força elevat.

Després de dues puges consecutives de poca importància, l'any 1425 el preu del forment es va disparar coincidint amb una caiguda de la producció i s'elevà a 78 diners/fanega. També a Tarragona es parla l'any 1425 *d'esterilitat dels camps* i els preus del forment pujaren.⁶² El motiu, sens dubte climàtic, degué afectar una zona important.

L'any 1426 la collita fou excel·lent. Els preus, però, es resistiren a baixar. La disminució del preu del forment es produeix a partir que comença a ploure i es preveu una collita bona: *baxave molt lo blat per la pluja*.⁶³

1440-1448. Davallada dels preus motivada per l'acumulació d'existències de forment. S'inicia el període amb anys de carestia, però tot seguit i malgrat que la producció també disminueix molt, els preus baixen ja que els graners estan plens de gra.

Els anys 1441 i 1442 van ésser anys de preus cars. Segons J. Lladonosa, tant l'1 d'octubre com l'1 de desembre de 1441 la Paeria va pregar a l'abat del monestir de Poblet que vengués el blat a la ciutat a causa de la gran carestia⁶⁴ i l'any següent es va fer una processó al barri de Magdalena perquè ploqués.

Altra anotació que en el llibre d'obra va realitzar l'escriptura, tot explicant el perquè del preu del forment, és força interessant. Diu així: «Tret de la ciga e cridat per la ciutat per ordre del Capítol

56. M. BERTHE (1984), p. 411-412.

57. Aquest any es va haver de comprar l'aigua necessària per les misses, ja que el pou de la Seu estava sec. Arxiu Capítular de Lleida, secció llibres d'obra, any 1413, fol. 3r.

58. M. BERTHE (1984), p. 413.

59. J. LLADONOSA (1971), vol. 1, p. 605-606.

60. M. BERTHE (1984), p. 411-412.

61. Ibídem, p. 413.

62. F. CORTIELLA, p. 144.

63. Arxiu Capítular de Lleida, secció llibres d'obra, any 1426, fol. 5r.

64. Els monestirs de Poblet, Scala Dei i Montserrat eren senyors d'alguns pobles de les comarques actuals de les Garrigues i de l'Urgell, dels quals obtenien quantitats importants de gra. J. LLADONOSA (1971), vol. 1, p. 593 i 661.

a IV sous 6 diners faneca e aço per tant com en la ciutat no trobaven forment a la gent comuna sino en la botiga de Montserrat a IV sous 8 diners e lo Capítol na fos cridat per la ciutat a dos diners menys e així se consuma la venda la qual dura de XXII d'agost fins a dos de setembre. Foren venudes X cafiços. Lo restant fos venut a IV sous II diners per ço com lo forment ere baxat en lalmudí a IV sous IV diners. Foren venuts XXX cafiços X fanegues...⁶⁵.

D'ella es desprèn que el Capítol té pressa per treure el blat i per això l'ofereix a més bon preu que la competència.

L'any 1443 malgrat que la producció va baixar, el preu mig del forment es va mantenir pràcticament igual al de l'any anterior.

La dècada dels anys quaranta, malgrat que la producció va disminuir notablement, els graners estaven plens de forment. Això ens ve indicat pels preus a què aquest es venia, però ens ho confirma el fet que el forment, en no poder-se vendre tot el que s'havia recollit, romania encitjat en els graners i que el Capítol hagués de llogar sitges, ja que els graners de l'obra estaven plens.⁶⁶ Llavors hem de pensar en tres hipòtesis: que hi hagués una minva demogràfica, que la Paeria portés blat de fora o que no es vengués blat a altres poblacions.⁶⁷

1449-1473. Període crític, motivat pels esdeveniments polítics. El preu del forment va augmentar fins arribar l'any 1473 a assolir el preu més car de tota la sèrie. Període de moltes oscil·lacions amb augments de més del 50 % d'un any a l'altre. Sobresurt el preu de l'any 1454 per ser molt baix.⁶⁸ L'any següent el preu del forment encara va romandre baix, però l'any 1456 a causa d'una plaga de llagosta,⁶⁹ va augmentar el 89 %, respecte de l'any anterior.

També els preus dels anys 1463, 1464 i 1465, sobresurten per ser preus molt alts a conseqüència de la guerra. El florí que des de l'any 1449 valia 132 diners, l'any 1463 en valia 156.

El preu de l'any 1463 el va taxar la Paeria.⁷⁰ Recordem que Lleida es trobava immersa en plena Guerra Civil i que l'any 1464 fou assetjada per les hosts de Joan II. Diu Lladonosa que *mentre els defensors de Lleida pogueren mantenir la forta posició de Flix, a vora l'Ebre, la ciutat es podia comunicar relativament bé amb Tortosa i Barcelona i que pel camí de València i a través de les Garrigues, podien anar a proveir el blat que els facilitava la ciutat de Barcelona, dels seus dipòsits de Flix.*⁷¹ Però entre el 6 i el 8 d'abril Mateu de Montcada, partidari de Joan II aconseguí la conquesta del castell de Flix, i al final del mes, Lleida ja estava assetjada. Lleida

65. Arxiu Capitular de Lleida, secció llibres d'obra, any 1442, fol. 17v.

66. En el llibre d'obra de l'any 1449 trobem una anotació on s'indica el lloguer d'una sitja a Fonoll de Torregrossa des de feia 4 anys. Arxiu Capitular de Lleida, secció llibres d'obra, any 1449, fol. 105r.

67. Descartem la opció que el motiu fos un canvi en els costums alimentaris.

68. La collita de forment fou bona, però no excel·lent. L'any anterior havia estat dolenta. Els anys precedents també havia estat profitosa, un xic superior a la d'aquest any, i els preus del forment oscil·laven entre 42 i 48 diners/fanega. En canvi, aquest any els preus estigueren entre 21 i 24 diners la fanega, la meitat dels preus abans esmentats. Quin fou el motiu d'aquesta baixa? El desconeixem, però la disminució del preu indica que la ciutat està ben proveïda de forment. Hem de pensar, doncs, en l'arribada a la ciutat de forment procedent d'altres indrets.

69. LLADONOSA (1971), vol. 1, p. 654.

70. Arxiu Capitular de Lleida, secció llibres d'obra, any 1463, fol. 2v.

71. LLADONOSA (1971), vol.1, p. 696-697.

es va rendir el 6 de juliol.⁷² Segons Lladonosa després del setge, la ciutat restà mig despoblada i no es va poder subministrar cap tipus de queviure a l'exèrcit de Joan II. La urbs quedà mig destruïda i l'horta assolada. Els paers aprofitaren el pas per Lleida de la reina i el seu fill per suplicar-li que intercedís davant el rei atesa la greu situació en què es trobava la ciutat, empobrida i amb més de 400 albergs deshabitats.⁷³

Sorprenentment, el preu del forment va anar baixant durant el transcurs dels anys 1466 i 1467, fins arribar l'any 1468 a un preu que podem considerar bastant bo pels compradors. A diferència del que succeí els anys 1463 i 1464, de la lectura dels llibres d'obra es desprèn la sensació de normalitat pel que fa a les vendes de forment. Els compradors tornen a ésser tant persones de tots els estaments de la ciutat, com mercaders de fora vila. Esdeveniment que ens indica que la ciutat estava ben proveïda de gra.

En canvi, a partir de l'any 1469 el preu del forment torna a pujar a conseqüència de la carestia que n'hi ha. En les actes del Consell de la Paeria que va tenir lloc l'1 d'agost de 1470 quedà constància de la manca de forment que hi havia en la ciutat i de la decisió dels consellers de proveir-se'n.⁷⁴

El 12 de gener de l'any 1471 els consellers decidiren que ningú tragués forment de la ciutat.⁷⁵ Però la producció d'aquest any va augmentar respecte a la de l'any anterior i els preus baixaren força. Contràriament, a Aragó l'any 1471 fou, segons E. J. Hamilton, el de més carestia de tot el període.⁷⁶

L'any 1472 trobem el fenomen invers, la producció va disminuir i els preus anaren pujant, arribant a assolir l'any 1473 el preu més elevat de tot el període 1356-1500. El forment del Capítol es va vendre a 120, 132, 156 i 180 diners la fanega. Preus exageradament elevats, que ben poca gent podia pagar.⁷⁷ Les actes del Consell de la Paeria d'aquest any parlen diverses vegades de l'escassetat de forment i dels intents infructuosos per abastir la ciutat.⁷⁸

1474-1482. Període de forment car, però de davallada del seu preu; d'acord amb un procés lògic de resposta al període anterior i amb oscil·lacions anuals molt brusques. Els anys 1474, 1477 i 1478 sobresurten per ser anys de preus molt alts. Contràriament els anys 1480, 1481 i 1482, sobresurten per ser anys de preus molt baixos.

La collita de l'any 1480 fou excel·lent, la millor de tot el període estudiat i el forment de l'any 1482 es va vendre al preu més baix, també de tot el període.

1483-1500. Període de molta oscil·lació i de preus similars als de la primera meitat de segle.

72. *Ibidem*, p. 701-703.

73. *Ibidem*, p. 701-703.

74. Arxiu de la Paeria de Lleida, llibres de consells, anys 1470-1472, reg. 422, fol. 29r.

75. Arxiu de la Paeria de Lleida, llibres de consells, anys 1470-1472, reg. 422, fol. 29r.

76. HAMILTON (1936), p. 98.

77. Malauradament en el llibre d'obra no s'indica qui foren els compradors, aquest any.

78. Arxiu de la Paeria de Lleida, llibres de consells, any 1473, reg. 423, fol. 10v-11r, 19v-19r i 21r.

El forment més car es va vendre l'any 1484, any de mala collita, provocada per una gran sequera.⁷⁹

Durant el transcurs de l'any 1493 el preu del forment va anar pujant: la diferència entre el valor del primer preu que tenim documentat i el valor del darrer és d'un 25 % d'aquest, una puja que es pot considerar important. Aquesta tendència alcista va continuar els dos anys següents.

En conjunt: les puntes de preus són degudes a les males collites els anys 1393, 1402, 1406, 1413, 1425, 1441, 1442, 1456 i 1484; a la pesta els anys 1362 i 1402; i a la guerra els anys 1361, 1362, 1363, 1401, 1463, 1464, 1465, 1470, 1472, 1473, 1474, 1477 i 1478.

Referent a la comparació de les corbes del preu del forment aragonès i valencià, publicades per E. J. Hamilton,⁸⁰ amb la corba del preu lleidatà, observem que les tres corbes són similars.

La comparació dels màxims i mínims de les tres corbes ens permet apreciar les seves similituds: els màxims dels anys 1413 i 1464 coincideixen en les tres corbes; el de 1445 de Lleida i Aragó el trobem a València l'any 1442 i els de Lleida de 1441, 1457, 1473 i 1477 els trobem un any després a València, excepte el de 1457 que el trobem un any abans; els mínims de 1448 i 1454 són comuns a Lleida i a València i el primer d'ells s'avança un any a Aragó; el de 1468 el trobem a Lleida i a Aragó; finalment, els mínims de 1482 i de 1491 els trobem també a València amb una diferència d'un any, el primer anterior i el segon posterior.

La guerra contra Joan II no afectà tan sols els preus catalans, sinó que repercutí també en els preus dels regnes veïns. Fet que comprovem especialment en el cas valencià, amb un augment màxim una mica posterior i de menys intensitat que el que tingué lloc a Lleida, ja que pel que fa a Aragó la manca de dades no ens permet fer afirmacions idèntiques.

Segons les dades que aporta M. del Treppo⁸¹ el preu del forment barceloní es va mantenir en un nivell constant entre els anys 1430 i 1455, però a mesura que la segona meitat del segle xv anava avançant el preu del forment anava sent cada cop més variable, amb pujades cada cop més brusques. I esmenta l'any 1457 com l'any en el qual l'augment del preu del forment va ésser més fort, concretament del 25%. A Lleida, durant el mateix període succeeix quelcom semblant, malgrat que l'augment de l'any 1457⁸² va ésser més lleu.

Durant el període comprès entre els anys 1462 i 1478, tant a Barcelona com a Lleida, trobem els preus més alts de tota la centúria a causa de la Guerra Civil. I si a Barcelona el forment més car de tota la centúria va ésser el de l'any 1473 a Lleida va ésser el de l'any 1474.

Les dues darreres dècades del segle, tant a Barcelona com a Lleida, el preu del forment va baixar i va intentar de retornar als preus dels anys anteriors a la Guerra Civil.

També durant la segona meitat del segle xiv i els inicis del segle xv, el forment gironí⁸³ i el forment lleidatà segueixen les mateixes pautes generals, però amb matisos diferents. Entre els anys

79. LLADONOSA (1971), vol. 2, p. 64.

80. HAMILTON, (1936).

81. M. DEL TREPPPO (1976), p. 317-328.

82. M. del Treppo esmenta que l'augment del preu del forment de l'any 1457 era conseqüència de la greu escassetat de l'any anterior, que havia afectat particularment l'Aragó i l'Urgell. I que l'esterilitat havia afectat també altres contrades de la Mediterrània. Ibidem, p. 320.

83. Segons les dades que aporta C. GUILLERÉ (1993), p. 298-304.

1361 i 1364 el preu del forment d'ambdues ciutats coincideix en un fort augment, si bé a Lleida aquest és molt més intens.

Igualment són coincidents en ambdues ciutats el curs de signe descendent del preu del forment a les acaballes del segle *xiv* i el brusc augment del preu del forment a l'inici del segle següent (els anys 1401-1402 a Girona i l'any 1402 a Lleida).

EL PREU DE L'ORDI I DE LA CIVADA

En comparar el preu del forment amb el preu de l'ordi s'aprecien grans similituds. La majoria d'anys en què el preu del forment és un màxim o un mínim de la corba, també ho és el preu de l'ordi. Es corresponen els màxims dels anys 1385, 1402, 1406, 1413, 1425, 1445, 1464, 1473 i 1477 i els mínims dels anys 1404, 1410, 1448, 1454, 1468, 1475, 1482 i 1499. Encara que apreciem també algunes divergències. Referent als màxims falten en la corba de l'ordi els dels anys 1441, 1451 i 1457. El màxim de l'any 1464 que observem a la corba del preu del forment, en la corba de l'ordi es converteix en un màxim que abasta els anys 1463, 1464 i 1465. En canvi, el màxim que en la corba del preu del forment localitzem l'any 1493, en la corba de l'ordi, s'avança, sorpresivament, un any. El mínim del preu de l'ordi de l'any 1416 s'endarrereix un any respecte del mínim del forment i el de l'any 1460 dos. En canvi, el mínim de l'any 1490 s'avança també un any respecte del mínim del forment.

Els preus de la civada coincideixen moltes vegades amb els preus de l'ordi, i quan això no succeeix són molt similars.⁸⁴ Observant els màxims i els mínims de les corbes del preu dels tres cereals esmentats, apreciem una gran coincidència entre ells, encara que hi trobem, també, algunes divergències.

EL PREU DE VI

El curs que va seguir el preu del vi és completament diferent al que fins ara hem vist referent al preu dels cereals. Es caracteritza per ser molt irregular, amb brusques variacions d'un any a l'altre, molt més fortes que les del preu del gra. Durant el període 1361-1500 el preu del vi va oscil·lar entre un preu mínim de 3,60 diners/mitgera l'any 1387 i 23,25 diners/mitgera l'any 1470.

Aquest comportament tan arítmic del preu del vi lleidatà es mantingué així mateix en èpoques posteriors, com ha observat E. Vicedo per al segle *xviii*.⁸⁵

El fet que el preu del vi sigui tan variable d'un any a l'altre, emmascara un xic l'observació de la seva evolució. Malgrat tot, observem tres fases ben diferenciades, la primera i la tercera descendents i la segona ascendent, que podem delimitar de la manera següent.⁸⁶

84. També a Saragossa, els preus d'ambdós cereals coincidien. El preu de l'ordi se situava entre 10 i 17 sous el cafiç i el de la civada entre 9 i 15 sous el cafiç, segons M. L. LEDESMA (1977), *Zaragoza en la Baja Edad Media*, Zaragoza, p. 161.

85. E. VICEDO (1987), *Producció, propietat i renda a les terres de Lleida al segle *xviii**, Barcelona, Universitat de Barcelona, Tesi doctoral inèdita. També VILAR (1966-1968), p. 425 ho constata per altres indrets de Catalunya, també a l'època moderna.

86. Malgrat tenir informació dels preus del vi des de l'any 1361, la discontinuïtat posterior de les dades no ens permet calcular les mitjanes mòbils fins a l'any 1401.

1395-1436. S'inicia amb un llarg període d'estabilitat que es manté fins a l'any 1419. A partir de l'any següent es produeix una davallada constant fins arribar l'any 1436 al punt més baix de la corba.

1437-1475. Moviment ascendent amb oscil·lacions, entre les quals hi destaquen una flexió entre els anys 1449 i 1456 i un ascens brusc entre els anys 1472 i 1475.

1471-1500. Descens continu fins a l'any 1488, amb un intent infructuós de canvi de sentit.

L'evolució que segueix la corba del preu del vi es correspon, doncs, en línies generals, amb l'evolució de les corbes dels preus dels cereals, malgrat que amb una diferència a destacar: la greu repercussió que la Guerra Civil va tenir en el preu del gra va ésser molt més lleu en el preu del vi, encara que també s'hi reflecteixi.

Una altra qüestió a tenir en compte, és que el preu real del vi, al llarg de tot el període estudiat, en lloc de pujar, va baixar a conseqüència de la devaluació monetària.

El preu dels productes no agrícoles

Els productes no agrícoles dels quals disposem de preus són productes que el Capítol va adquirir per les obres de construcció de la catedral i de condicionament dels cellers. Disposem de dades sobre cinc productes emprats en la construcció d'edificis: ges, calç, toves, rajoles i teules i d'altres cinc productes d'utilitat diversa: claus, candeles, paper, estopa i seu.

El preu del ges i de la calç es comptabilitzava en tant per fanega (d/f); el preu de les teules, les rajoles i les atoves en diners el centenar (d/c); el preu dels claus, de les candeles, de l'estopa i del seu en diners la lliura (d/ll); i el preu del paper en diners la mà (d/m).

El preu del ges

Les dades de les quals disposem s'inicien l'any 1361. Tenim dades de 53 anys. Fins al'any 1382 el preu del ges es va mantenir estable entre 12 i 18 d/f, però tot seguit inicià una gradual davallada que va perdurar fins a les viglies de la guerra civil i que va assolir el preu més baix l'any 1446, amb 37 d/f. Durant el període bèl·lic, els preus augmentaren, per tornar a situar-se els darrers anys del segle xv en els nivells anteriors a la guerra (al voltant dels 7 d/f).

El preu de la calç

Les dades sobre el preu de la calç de les quals disposem són menys i tan sols arriben fins a l'any 1446.⁸⁷ A pesar d'aquesta mancança, podem veure que el seu moviment és molt similar

87. En realitat les dades de què disposem referents al preu de la calç són molt abundants, però moltes d'elles no són profitables per nosaltres. Algunes vegades s'inclou en el seu preu les despeses del transport i en d'altres la calç és de qualitat superior o diferent a la usual. Fets que no ens permeten incloure-les en la nostra sèrie.

al que acabem d'observar del preu del ges, però amb uns preus un xic inferiors i sense els augments de preu puntuals d'aquell.

El preu màxim és precisament el primer que trobem: 13,25 d/f l'any 1361. El preu mínim correspon a l'any 1411 amb 4 d/f; i el darrer de què disposem és una mica més alt que aquest: 5 d/f.

Ens manquen les dades referents a la segona meitat del segle xv, però la semblança de les dades que tenim del preu de la calç amb les dades del preu del ges, ens fa pensar que l'evolució va ésser similar.

El preu de les teules

L'evolució del preu de les teules es caracteritza per dos moviments oposats: un d'augment que perdura fins a la primera dècada del segle xv i un altre de davallada, més tènue, que es produeix des d'aquest moment fins al final de la centúria, però que està trencat per un augment molt important en la dècada dels anys setanta.

El preu de les rajoles

Tenim dades d'un total de 23 anys, entre l'any 1418 i l'any 1498. L'evolució general del preu de les rajoles durant aquest període és d'un decreixement.

El preu de les toves

Del preu de les toves⁸⁸ tenim dades de 10 anys. Als segles xiv i xv era inferior tant al preu de les teules com al de les rajoles, conseqüència, possiblement, del seu procés d'elaboració que era molt més senzill que el d'aquestes.

En conjunt, durant el període estudiat, els preus dels materials de construcció es van veure immersos en un decreixement, molt més fort durant la segona meitat del segle xiv i més tènue durant el segle següent.

El preu dels claus

Del preu dels claus tenim dades de 66 anys. De l'any 1361 a l'any 1368 el preu dels claus va seguir una tendència alcista que va culminar l'any 1383 amb un preu de 10 d/ll. De l'any 1385 a l'any 1394 observem una tendència a la baixa amb variacions importants.

L'any 1395 es va iniciar un moviment continu i lent de disminució del preu dels claus, si bé amb algunes oscil·lacions. L'any 1457 la corba va canviar de sentit, i l'augment del preu dels claus es va produir a un ritme més ràpid que el del moviment precedent. La darrera dècada de la centúria es caracteritza també per una major oscil·lació dels preus, arribant l'any 1499 al preu màxim de 12,5 diners la lliura de claus.

88. Rajola gruixuda i de grans dimensions, generalment de fang cru, assecada al sol i que serveix principalment per a fer parets, sòls i voltes de forns, fogons i xemeneies.

El preu de les candeles

Les candeles es caracteritzen per ser un producte de preu molt estable. La corba ens indica una tendència a la baixa des de l'any 1364 fins a l'any 1457, seguida d'un augment sobtat dels preus a partir de l'any 1461.

Entre els anys 1382 i 1418, tret de dues excepcions, el preu es mantingué en 6 d/ll; entre els anys 1419 i 1425 en 5 d/ll; entre els anys 1430 i 1445 altre cop en 6 d/ll, i entre els anys 1450 i 1457 el seu preu es va situar entre 4,5 i 5 d/ll.

A partir de l'any 1461 el moviment de disminució de preus va ésser reemplaçat per un d'augment.

El preu del paper

Dos trets contradictoris caracteritzen l'evolució de la corba del preu del paper: uns períodes de gran estabilitat que s'alternen amb moviments de canvis bruscs.

La tendència general és d'una disminució de preus des de mitjan s. ^{xv} fins al segon quart del segle ^{xv}, seguida per un període estable que es manté fins a la dècada dels seixanta, moment en el qual els preus augmenten, però, des de 1468 fins al final de segle tornen a ésser estables.

El preu de l'estopa

El preu de l'estopa⁸⁹ és molt més variable que el preu dels productes no agrícoles que hem vist fins al moment.

Després d'un augment del seu preu entre els anys 1364 i 1388, es veu clarament una disminució d'aquest que, amb algunes oscil·lacions, continua fins a l'any 1462. L'any 1467 la tendència canvia i els anys 1468 i 1471 el preu de l'estopa va augmentar en unes proporcions exagerades.

El preu del seu

Coincidint amb el que acabem de veure del preu de l'estopa, el preu del seu també va augmentar entre els anys 1364 i 1388. A partir de l'any 1390 el preu va començar a davallar fins a arribar a l'any 1411; des d'aquest any i fins a l'any 1446 va romandre estacionat. Els anys 1450 i 1452 es va produir una altra davallada i, a partir de l'any 1454 es va iniciar un procés d'augment de preus, que després d'un període oscil·latori entre els anys 1461 i 1490, va culminar l'any 1491 amb un augment molt important del seu preu.

En observar en conjunt el preu d'aquests cinc productes no agrícoles apreciem tres fases ben diferenciades que podem delimitar de la manera següent: 1361-1420, 1421-1462 i 1463-1500.

89. Segons A. M. ALCOVER i F. DE B. MOLL (1985) Diccionari Català-Valencià-Balear, Palma de Mallorca, tom 5, l'estops és la part basta que se separa del lli i del cànem en trencar-los o pentinar-los. S'utilitzava en les tasques de neteja de les tines i cups del celler de l'Obra.

En el període comprès entre els anys 1361 i 1420 els preus de cadascun dels materials en qüestió segueixen una evolució ben diferenciada de la resta, amb fluctuacions importants.

A partir de la segona dècada del segle xv les corbes corresponents als índexs dels preus dels diversos materials es van apropant entre elles.

En el període comprès entre els anys 1421 i 1461 hi ha una davallada dels preus de la totalitat dels productes en qüestió.

En el període comprès entre els anys 1462 i 1500, continua la proximitat i similitud de moviments de cadascuna de les corbes, però contràriament al període anterior i també a l'evolució del preu dels materials de construcció, la tendència és a l'alça.

EL SALARI DELS PIQUERS

Malgrat que reservem per a una altra ocasió l'estudi dels salaris que rebien els artesans lleidatans durant els segles xiv i xv, creiem oportú incloure en aquest estudi sobre els preus, els salaris que cobraven els piquers, per poder fer una breu comparació entre preus i salaris.⁹⁰

Les dades que tenim referents als salaris dels piquers lleidatans es corresponen al període comprès entre els anys 1361 i 1499.⁹¹ Hi apreciem un moviment que es caracteritza per un augment pausat, en el qual hi podem diferenciar diverses etapes, cadascuna d'elles amb uns característiques diferents:

1361-1418. Període de molta oscil·lació que coincideix amb un moment de gran activitat escultòrica, i de l'assistència a la Seu d'un gran nombre de piquers que realitzaven feines molt diverses. Aquest podria ésser el motiu de la variació dels salaris, la qual estaria d'acord amb les feines que els piquers realitzaven. El salari mig oscil·la entre els 28 diners/dia de l'any 1361 i els 40 diners/dia de l'any 1403.

1419-1449. Període de gran estabilitat, en el qual la major part dels anys el salari és de 42 diners/dia, encara que entre els anys 1442 i 1445 hi observem un decreixement.

1451-1468. Període en el qual es produeix una davallada que arriba al punt més baix els anys 1451 i 1454, amb un salari de 30 diners/dia, però que posteriorment es va recuperant fins arribar l'any 1468 als 42 diners/dia assolits durant l'etapa precedent.

1468-1496. Els salaris es mantenen estables en 42 diners/dia malgrat que alguns anys augmentin o disminueixin un xic.⁹²

1497-1499. Augment salarial que es materialitza en 48 diners/dia els anys 1497 i 1499 i en 51 diners/dia l'any 1498.

90. Sobre l'estudi dels salaris als segles xiv i xv a Europa i sobre l'evolució dels salaris dels artesans lleidatans durant el període 1361-1500 vegeu ARGILÉS (1993), vol. 3.

91. Excepte les corresponents al període 1370-1381, les dades de les quals disposem són força contínues.

92. En relació al salari de l'any 1480, fa referència al d'un únic piquer; motiu pel qual hem de tenir en compte d'una forma suspecta els 48 diners que va cobrar.

CONCLUSIONS

Hem vist, en les ratlles precedents, quina fou l'evolució que seguiren, entre els anys 1361 i 1500, els preus d'un grup de productes molt diversos.

Respecte als productes agrícoles cal dir:

Primerament, que el Capítol, malgrat ésser un organisme eclesiàstic, a l'hora de vendre els seus productes, es comportava mogut per l'afany de treure'n el major profit econòmic possible. És per aquest motiu que no dubta en el fet de vendre el forment a un preu un xic inferior, del què es ven a altres indrets de la ciutat, quan l'interessa despatxar.⁹³ És segurament aquest interès pels beneficis, el motiu pel qual altres organismes catedralicis adquireixen el forment a diversos mercaders de la ciutat en lloc d'adquirir-lo a l'Obra.⁹⁴

En segon lloc, que la disminució del preu del gra motivada per un excedent de producció, no s'esdevé fins que els anys de bones collites són successivament dos o tres, quan els graners n'estaven plens.

En tercer lloc, que el preu del gra evolucionava generalment segons les previsions que es feien per a la collita propera.

I en quart lloc, que el preu del gra no estava sempre en relació amb la producció, és a dir, que no necessàriament un any en que s'havia rebut gran quantitat de forment provinent de les pabordies, el seu preu disminuïa; ja que en el preu del mercat hi entrava un element fonamental i desconegut per a nosaltres, l'adquisició de forment de fora vila per part de la Paeria.

També referent als productes agrícoles, s'han verificat les hipòtesis que ens vam plantejar:

—L'existència d'una tendència a la disminució dels preus, des de la segona meitat del segle xiv fins a l'acabament del segle xv, com a la resta de països europeus.

—Un comportament general similar del preu del forment lleidatà amb el preu del forment valencià i aragonès durant tot el període estudiat.

—Una remarcada correspondència entre el moviment general del preu del forment barceloní i lleidatà entre l'any 1430 i els darrers anys de la centúria.

—Una extraordinària coincidència entre les diverses fases que segueix el preu del forment lleidatà i les que segueix el forment navarrès, entre els anys 1361 i el primer quart del segle xv, i les causes que les determinen.

—El paper directiu que exerceix en el moviment de preus el forment, cereal bàsic, sobre la resta de cereal.

—Una major amplitud de les oscil·lacions de preus dels cereals secundaris que del forment. I una major amplitud del preu de l'ordi que del preu de la civada.

93. El Capítol, l'any 1442 va vendre el forment a 54 diners la fanega, perquè a la botiga de Montserrat es venia a 56 diners la fanega, i l'any 1495 el va abaixar dos diners per igualar el preu amb el del forment que es venia a la botiga de la ciutat. Arxiu Capitular de Lleida, secció llibres d'obra, any 1442, fol. 17v i any 1495, fol. 12v.

94. Segons Prim Bertran l'Almoina dels pobres de la Catedral, l'any 1388 adquirí el forment a diversos mercaders en lloc d'adquirir-lo a l'Obra. BERTRAN (1979), p. 100.

95. CARRERE (1977-1978), p. 152.

—La incidència de la Guerra Civil que repercuteix en un augment de preus de tots i cadascun dels productes agrícoles, encara que amb diversa intensitat.

—L'evolució del preu del vi és completament diferent a l'evolució dels preus dels cereals.

En termes generals, a Lleida, el període comprès entre la segona meitat del segle *xiv* i tot el segle *xv*, es pot considerar una etapa de crisi frumentària general; diverses causes — enfrontaments bèl·lics, lluites entre famílies, sequeres, gelades, plagues... — provocaven sovint un augment desorbitat del preu del forment i també de la resta de cereals, que els feia inaccessibles per a la major part de ciutadans.

Referent als productes no agrícoles, la comparació entre els preus dels materials de construcció i els preus de la resta de materials, ens dóna a conèixer el diferenciats comportament que segueixen durant el període bèl·lic i postbèl·lic.

Podem observar una baixa dels preus iniciada al voltant de la segona dècada del segle *xv*, que culmina ens uns preus mínims entre els anys 1445 i 1450, amb una certa convergència en l'evolució dels diferents productes.

En canvi, l'evolució que segueixen a partir de la Guerra Civil és molt diferent. Els materials de construcció, a excepció de les teules, van tenir una puja més discreta que la resta de materials, i a més, finalitzat el conflicte, els preus dels materials de construcció tornaren a baixar. Contràriament, els preus de la resta de materials es mantingueren en uns nivells similars als assolits durant el conflicte.

La resposta al perquè d'aquesta evolució diferenciada, l'hem de cercar possiblement en les conseqüències de la guerra. Segons J. Lladonosa, després del setge de l'any 1464, Lleida quedà mig despoblada. En una súplica que els lleidatans fan a la reina s'indica que hi havia més de 400 albergs deshabitats. Tot i que aquestes dades poden ser exagerades, atès l'origen de la font, el fet és que la demanda de materials de construcció va baixar en picat i conseqüentment el seu preu.

Pel que fa a l'evolució dels preus dels productes no agrícoles i a la seva possible relació amb l'evolució del preu dels draps barcelonins, aquesta no s'adverteix fins ala segona dècada del segle *xv*, quan, segons Cl. Carrere,⁹⁵ s'inicia una davallada de preus, més forta a partir de l'any 1451.

Referent a la relació entre els preus dels productes agrícoles i els preus dels productes no agrícoles lleidatans és similar a l'exposada per E. J. Hamilton per Aragó i València. També a Lleida durant un primer període, que podem datar fins a l'any 1440, el preu de l'índex dels preus del forment se situa alternativament per sobre i per sota de l'índex del preu dels productes no agrícoles, és un període de molta oscil·lació tant per un com pels altres. En canvi, a partir de l'any 1440, una data que s'avança a les d'Aragó i València en uns 30 anys i uns 40 anys respectivament, el preu del forment se situa per sobre del preu dels productes no agrícoles, en especial dels materials de construcció.

95. CARRERE (1977-1978), p. 152.

Quin és el motiu pel qual els estudis sobre preus de la península Ibèrica arribin a conclusions tan diferents als realitzats sobre altres zones d'Europa? La resposta a aquesta pregunta no és fàcil, ja que desconexim amb exactitud una de les variables que incidiren directament en el problema: la demografia.

Una hipòtesi es podria centrar en el tema de la productivitat. Ja hem fet esment més amunt que diversos historiadors la consideren clau a l'hora d'explicar el diferent comportament entre els productes agrícoles dels no agrícoles.⁹⁶

La productivitat agrícola de la península Ibèrica en relació amb la d'Europa Nord-Occidental és menor i amb majors sobresalts. Motivada per una qualitat inferior del sòl, un índex inferior de pluviometria, una utilització menor d'adobs, uns sistemes diferents de rotació i una tecnologia menys avançada. Factors fonamentals per a tot desenvolupament agrícola, però amb una major incidència durant un període de temps en què l'actuació de l'home es limitava a la utilització d'adobs d'origen animal.

Envers la relació entre preus i salaris l'evolució que al llarg del període 1361-1500 segueixen uns i altres és força diferent. Mentre els primers segueixen un moviment cíclic de puges i baixes successives, amb fortes variacions d'un any a l'altre, els segons segueixen un moviment ascendent i relativament constant, el qual està estretament relacionat amb la devaluació monetària.⁹⁷ Aquesta circumstància fa que la capacitat adquisitiva dels piquers sigui molt variable segons el preu dels productes.

Si relacionem el comportament d'ambdós factors econòmics, durant el període esmentat, podem delimitar-lo en diverses etapes, unes favorables i altres desfavorables per a l'economia dels piquers lleidatans.

Les dades de les quals nosaltres disposem ens indiquen que entre els anys 1361 i 1364 s'esdevingué un període molt crític per a l'economia de Lleida.⁹⁸ Malgrat que els salaris augmentaren considerablement degut possiblement a una manca de mà d'obra que absorbia tota l'oferta que existia en aquell moment, l'augment molt important dels preus⁹⁹ va fer que la capacitat adquisitiva dels menestrals fos molt reduïda.¹⁰⁰

Ara bé, aquesta crisi fou circumstancial? O contràriament, el període 1361-1364 el podem emmarcar dins un període de crisi molt més ampli?¹⁰¹

Durant el període 1380-1410 es palesa una situació econòmica favorable per a ls assalariats, motivada per l'augment salarial.

96. Hem citat concretament a D. C. North, R. P. Thomas i G. Bois.

97. L'any 1417 un florí equivalia a 121 diners, l'any 1418 a 122 diners, l'any 1432 a 124 diners, l'any 1436 a 126 diners, l'any 1436 a 128 diners, l'any 1437 a 129 diners, l'any 1438 a 130 diners, l'any 1442 a 120 diners, l'any 1447 a 121 diners, l'any 1449 a 130 diners, l'any 1450 a 132 diners i l'any 1463 a 156 diners. Vegeu ARGILÉS (1993), p. 507.

98. Aquesta situació que constatem en els llibres d'obra de la Seu Vella ja l'expressava P. Vilar a VILAR (1966-1968), p.450.

99. Els preus de l'any 1363 són darrera dels de l'any 1473, els segons més elevats de tota la sèrie.

100. No hem d'oblidar que durant aquests anys s'estava lliurant la guerra de Pere el Cerimoniós contra Pere el Cruel de Castella, i que, entre els anys 1363 i 1365 es desenvolupà de forma activa a les terres catalano-aragoneses.

101. Ens manquen les dades del període 1368-1376.

Entre els anys 1380 i 1390, malgrat que els preus, especialment el del forment augmentaren, els salaris augmentaren molt més.¹⁰² I durant les dues dècades següents mentre els preus s'estabilitzaren, els salaris continuaren augmentant.

Aquesta situació de bonança econòmica per als assalariats es va esvaïr durant el període comprès entre els anys 1410 i 1420 i es va perdre totalment durant les dècades següents a conseqüència de l'augment del preu dels cereals.¹⁰³

Els piquers que van col·laborar en les obres de la Seu Vella de Lleida no van recuperar la seva capacitat adquisitiva fins als anys posteriors a l'acabament de la Guerra Civil.¹⁰⁴

Durant les dues darreres dècades del segle xv podem tornar a parlar de benestar per als assalariats, degut als baixos preus dels cereals. De fet, va ésser durant el període 1475-1485 quan els piquers van assolir el poder adquisitiu més alt.¹⁰⁵

102. A causa d'una manca de mà d'obra motivada per les epidèmies, que queda palesa en la participació de dones en les obres de la Seu Vella.

103. En canvi, el preu dels productes no agrícoles va anar disminuint.

104. Vegeu ARGILÉS (1993), p. 518.

105. *Ibidem*.

Llistes de salaris i preus

SALARI MITJÀ DELS PIQUERS

ANY	SALARI MITJÀ EN DINERS	ANY	SALARI MITJÀ EN DINERS
1361	28,32	1404	36,1
1362	32,19	1405	38,5
1363	31,31	1406	36
1364	33,09	1407	39,53
1365		1408	
1366		1409	40,11
1367		1410	37,09
1368	36,39	1411	36
1369	36,11	1412	
1370		1413	36
1371		1414	
1372		1415	
1373		1416	
1374		1417	42
1375		1418	37,66
1376		1419	42
1377		1420	42
1378		1421	42
1379		1422	
1380		1423	
1381		1424	42
1382	33	1425	42
1383	36,11	1426	40,06
1384		1427	42
1385	32,37	1428	
1386	36,45	1429	
1387	38,03	1430	42
1388	36	1431	42
1389		1432	42
1390	36,46	1433	42
1391		1434	
1392		1435	
1393		1436	42
1394		1437	42
1395	42	1438	42
1396	36,22	1439	42
1397	35,21	1440	42
1398		1441	42
1399		1442	42
1400	35,43	1443	42
1401	37,4	1444	39,5
1402	37,34	1445	36
1403	40,15	1446	42

CATERINA ARGILÉS I ALUJA

ANY	SALARI MITJÀ EN DINERS	ANY	SALARI MITJÀ EN DINERS
1447		1474	42,5
1448	42	1475	42
1449	42	1476	42
1450		1477	43,63
1451	30	1478	42
1452	32	1479	42
1453		1480	48
1454	30	1481	39,18
1455		1482	42
1456		1483	46,28
1457	36	1484	41,64
1458	36	1485	
1459		1486	42
1460	36	1487	
1461	36,95	1488	
1462	36,47	1489	
1463		1490	42,75
1464		1491	42
1465	36	1492	
1466	36	1493	48
1467	36	1494	42
1468	42	1495	
1469	42	1496	42
1470		1497	48
1471		1498	51
1472		1499	48
1473	42	1500	

PREU DELS CEREALS. PREU MITJÀ D'UNA FANEGA EN DINERS

ANY	FORMENT	ORDI	CIVADA	ANY	FORMENT	ORDI	CIVADA
1361	47,47	20		1374			
				1375			
1362	60	30	20,33	1376			
1363	105	42	45	1377	30		
1364	92,19	42,57	51	1378			
1365				1379	34	34	
1366				1380	34	34	
1367	50	20		1381			
1368		32		1382			
1369				1383	39	15,50	18
1370				1384	60		
1371				1385	67	31,33	34,5
1372				1386			
1373				1387	50		

EVOLUCIÓ DELS PREUS LLEIDATANS A LA BAIXA EDAT MITJANA (1362-1500)

ANY	FORMENT	ORDI	CIVADA	ANY	FORMENT	ORDI	CIVADA
1388				1435			
1389	46,57	27	25	1436	53,33	18,5	18,5
1390	43,33	22	24	1437	40,67	18	18
1391				1438	47,71	21,33	26,67
1392	40	22		1439	43		
1393	50	24	24	1440			
1394	54	25	25	1441	59,33	26	37
1395		26		1442	52,75	28,5	34,75
1396	56,25	29		1443	51,60	32,5	40
1397	44,25			1444	50,50	34,5	33
1398				1445	58,69	37,2	38
1399				1446	50,63		
1400	46,67	22	20	1447	27,25		
1401	53,86	22	21	1448	22,18	12	10
1402	72	42		1449	41,06	17,14	14,67
				1450	45,52	16,33	25,82
1403	43,06	17,17	16,25	1451	46,20	20,25	15,75
1404	41,67	13	15,5	1452	43,97	13,67	
1405	42,20	24	21,5	1453			
1406	68	30	30	1454	22,67	11,67	12
1407	40	20	24	1455	27,8	13,94	15,29
1408				1456	50,29	18	19,6
1409				1457	57,63	21,49	27
1410	42,33	14,33	14	1458	51,16	20,8	25,1
1411	34,89	18,18	20	1459			
1412			32	1460	44,98	28,11	30,18
1413	93	66	66	1461	54,08	28	32
1414				1462	50,19	25	30,44
1415				1463	78	42	48
1416	24	18	20	1464	90	42	42
1417	29,40	14,50	15,5	1465	86,25	42	
1418	28	16	12	1466	63,18	40	
1419	33,20	15,33	16	1467	52,67	27,5	26,67
1420	45,25	13		1468	37,75	17,5	18
1421	46	8	11	1469	42,67	17,67	19
1422	38	14	14	1470	77,33	40	39
1423	41,25	17	15,8	1471	59,43	21	20,33
1424	42,5	18,8	20	1472	93,14	40,8	43
1425	78	31,5	31,5	1473	147	84	64
1426	60,33	20	21,5	1474	72,5		
1427				1475	46	19,33	20
1428				1476	38	21,44	17
1429	47	24,67	25,25	1477	77,67	40	48
1430	39,33	24	24	1478	63,53	29,4	36,75
1431	42	21	21,15	1479	43,47	30	30
1432	51,7	21,33	21,33	1480	27,6	14,5	14,63
1433				1481	27,81	12,78	13,13
1434				1482	18,72	14	14

CATERINA ARGILÉS I ALUJA

ANY	FORMENT	ORDI	CIVADA	ANY	FORMENT	ORDI	CIVADA
1483	35,07	14,23	15,5	1492			
1484	68,64	24,57	32	1493	45,33	40	34,3
1485				1494	59,29	33	
1486	47,7	20	8	1495	67,33	33,29	34
1487	47,82	22	30	1496	50	25,50	24
1488				1497	50,59	21	22
1489				1498	6,55	17,60	17,25
1490	38,42	12,8		1499	33,93	17,25	14,75
1491	34,80	12,25	14	1500	42,09	20	18,5

PREU MITJÀ DEL VI. DINERS LA MITGERA

ANY	PREU	ANY	PREU
1361	6	1392	
1362		1393	
1363	14,5	1394	
1364	4	1395	8
1365		1396	
1366		1397	9
1367	16	1398	
1368		1399	
1369		1400	9,33
1370		1401	12
1371		1402	
1372		1403	
1373		1404	16
1374		1405	
1375		1406	20
1376		1407	16
1377		1408	
1378		1409	8,50
1379		1410	
1380		1411	
1381	6,33	1412	
1382	16	1413	12
1383		1414	
1384	22	1415	
1385	8	1416	10
1386	8	1417	10
1387	3,6	1418	20,67
1388		1419	
1389	18,67	1420	
1390		1421	14
1391		1422	

EVOLUCIÓ DELS PREUS LLEIDATANS A LA BAIXA EDAT MITJANA (1362-1500)

ANY	PREU	ANY	PREU
1423	8	1462	16
1424	12	1463	10,86
1425	12	1464	20
1426	6	1465	
1427		1466	9,25
1428	6	1467	5,67
1429		1468	7,80
1430	6	1469	9,25
1431	18	1470	23,25
1432	11	1471	10
1433		1472	12
1434		1473	18
1435		1474	
1436	3,67	1475	16
1437	5,33	1476	10
1438	14	1477	20
1439		1478	18
1440		1479	18
1441	4	1480	18
1442	16	1481	11,5
1443	20	1482	8
1444	10	1483	20
1445	9	1484	14
1446	10	1485	
1447	12	1486	20
1448	6,44	1487	12
1449	16,48	1488	6
1450	9,09	1489	
1451	9,56	1490	12
1452	9,26	1491	10
1453		1492	
1454	8,75	1493	16
1455	8	1494	8,73
1456	7,33	1495	18
1457	8,65	1496	13
1458	12,25	1497	7,08
1459		1498	12
1460	20	1499	20
1461	11,5	1500	12

PREU MITJÀ DELS MATERIALS

ANY	CALÇ (D/FANEGA)	GUIX (D/FANEGA)	TEULES (D/CENTENAR)	RAJOLS (D/CENTENAR)	TOVES (D/CENTENAR)
1361	13,25	12	60		
1362	18				
1363	14				

CATERINA ARGILÉS I ALUJA

ANY	CALÇ (D/FANEGA)	GUX (D/FANEGA)	TEULES (D/CENTENAR)	RAJOLES (D/CENTENAR)	TOVES (D/CENTENAR)
1364	12				
1365					
1366					
1367					
1368	7,75	14	60		
1369					
1370					
1371					
1372					
1373					
1374					
1375					
1376					
1377					
1378					
1379					
1380					
1381					
1382	8,42	14			
1383					
1384					
1385	9,5		96		
1386		10,58			
1387	7				
1388	10,26				
1389					
1390		12	100	36	
1391					
1392					
1393			100		
1394					
1395		9,5			
1396		11			
1397					
1398					
1399					
1400		18			
1401		10			
1402					
1403		11			
1404		19,33			
1405					
1406					
1407		10	108		
1408					
1409		10	200		
1410					
1411	4	10	200		
1412					
1413					
1414					

EVOLUCIÓ DELS PREUS LLEIDATANS A LA BAIXA EDAT MITJANA (1362-1500)

ANY	CALÇ (D/FANEGA)	GUIX (D/FANEGA)	TEULES (D/CENTENAR)	RAJOLES (D/CENTENAR)	TOVES (D/CENTENAR)
1415					
1416					
1417					
1418		12		100	54
1419					
1420					
1421	7,5	8	84		72
1422		8			
1423					
1424					
1425					
1426	8,42				
1427					
1428					
1429	6,53				
1430					
1431	5,5	10			
1432	5,75	9		106,66	40,5
1433					
1434					
1435					
1436					
1437	6	27			34
1438	6	30			
1439	6				
1440					
1441	7	7		78	
1442					
1443					
1444	6			72	
1445		7			28
1446		3,7		72	24
1447		8	72		
1448				72	
1449		8			
1450	4,5	8		60	
1451	8,3	5	66		
1452		7,3			
1453					
1454	6				
1455	5,5	7,5			
1456	5	7,67	66	60	29
1457		8		54	
1459		7,64		39	
1459					
1460		8,95	60	60	
1461		8,3		60	
1462					
1463					
1464					
1465					

CATERINA ARGILÉS I ALUJA

ANY	CALÇ (D/FANEGA)	GUIX (D/FANEGA)	TEULES (D/CENTENAR)	RAJOLES (D/CENTENAR)	TOVES (D/CENTENAR)
1466		7			
1467					
1468		14			
1469		10			
1470		10			
1471				800	
1472		10		72	36
1473					
1474		8		72,8	
1475				52,28	
1476					
1477					
1478					
1479			72	36	
1480			72	60	
1481					
1482		9			
1483		9		60	
1484		8,5		60	
1485					
1486					
1487		5	60	48	
1488					
1489					
1490		6,9			
1491		7,2		44	
1492					
1493					
1494		6			
1495				48	
1496		7,25			
1497				48	
1498			60	60	34
1499		7			
1500			74		

PREU MITJA DELS MATERIALS

ANY	CLAUS (D/LLIURA)	CANDELES (D/LLIURA)	PAPER (D/MÀ)	SÈU (D/LLIURA)	ESTOPA (D/LLIURA)
1361	7,15		16		
1362	7	5	18		
1363	7		14		
1364	7,4	7	18,75	4	3
1365					
1366					
1367			21		

EVOLUCIÓ DELS PREUS LLEIDATANS A LA BAIXA EDAT MITJANA (1362-1500)

ANY	CLAUS (D/LLIURA)	CANDELES (D/LLIURA)	PAPER (D/MÀ)	SÈU (D/LLIURA)	ESTOPA (D/LLIURA)
1368	8				
1369					
1370					
1371					
1372					
1373					
1374					
1375					
1376					
1377					
1378					
1379					
1380					
1381					
1382		6	16		
1383	10				
1384					
1385	5	16			
1386	8		12	12	
1387					
1388	8,5	6	16	18	5
1389	9,28				
1390		6	16	12	4
1391					
1392					
1393				6	
1394					
1395	9	6			4
1396	8,75	6			4
1397	8,25				4
1398					
1399					
1400	8,14	6		4	6
1401	8	5,6		6	7
1402					
1403	8				5
1404	9,22	6			4
1405	8,5	6			
1406					
1407	8,2	7			4
1408					
1409	8				4
1410	8	6			
1411	7,75	6		5	4
1412					
1413	8			10	5
1414					
1415					
1416					
1417	8		15		
1418	7,24	6	16,5	6	

ANY	CLAUS (D/LLIURA)	CANDELES (D/LLIURA)	PAPER (D/MÀ)	SÈU (D/LLIURA)	ESTOPA (D/LLIURA)
1419	7	5	14	5	3,3
1420		5	13		4
1421		5	12	5	4,15
1422		5	12	5	2
1423		5	12	5	4
1424		5	12		
1425		5	12	5	4,25
1426	6	5	12	5	
1427					
1428					
1429	8			5	
1430	7	6	13,8	5,5	
1431	6,5	6	11	5	3
1432	6,83		13	5	4
1433				6	
1434				5	
1435				6	
1436	6,8	6	10		4
1437	6,5	6	10		3
1438	6,5	6	13,33		3
1439	7				
1440					
1441	8				
1442					
1443					
1444					
1445		6	10	5	
1446				5	
1447	6,33		10		
1448			10		
1449	3		10		
1450	6,4	5	15	4	
1451	6				
1452	6,67	4,5	12,75	4	2,33
1453					
1454		5		4,5	
1455	7		10		
1456	6,75	10			
1457	6	5		10	
1458			10		
1459					
1460			10		
1461	6,5	6,67	10	6	2
1462		7	10	7	2
1463			10	7	
1464			10	8	
1465	7		15		
1466		8	9	8	4
1467	8	8	10	6	
1468	8,33	7,5	10	7	72
1469			12		

EVOLUCIÓ DELS PREUS LLEIDATANS A LA BAIXA EDAT MITJANA (1362-1500)

ANY	CLAUS (D/LLIURA)	CANDELES (D/LLIURA)	PAPER (D/MÀ)	SÈU (D/LLIURA)	ESTOPA (D/LLIURA)
1470		8	12	7	
1471		7	12	7	42
1472	7,83	8	10	7	
1473					
1474					
1475		8	12	8	
1476	8		12	6,5	
1477			12	7	
1478	8	8	12		
1479	12		12		
1480			12	8	
1481			12		
1482			12		
1483	7		12		
1484			12		
1485					
1486	8			8	
1487	8			8	
1488					
1489					
1490	9	8	12	7	
1491	9,83		12	20	
1492					
1493	8,5		12		
1494	9				
1495	10,33		12		
1496	9,5	7	12		
1497	9,5	7	12		
1498	8,67		12		
1499	12,5		12		
1500	9		12		

ÍNDIX DEL PREU DEL FORMENT

ANY		ANY	
1361	102,44	1371	
1362	129,48	1372	
1363	227,02	1373	
1364	198,94	1374	
1365		1375	
1366		1376	
1367	107,90	1377	64,74
1368		1378	
1369		1379	37,37
1370		1380	73,37

ANY

1381	
1382	
1383	84,16
1384	129,48
1385	144,58
1386	
1387	107,90
1388	
1389	100,50
1390	93,5
1391	
1392	86,32
1393	107,9
1394	116,53
1395	
1396	121,39
1397	95,49
1398	
1399	
1400	100,71
1401	116,23
1402	115,37
1403	92,92
1404	89,92
1405	91,07
1406	146,74
1407	86,32
1408	
1409	
1410	91,35
1411	75,29
1412	
1413	200,69
1414	
1415	
1416	51,79
1417	63,44
1418	60,42
1419	71,64
1420	97,65
1421	99,27
1422	83,73
1423	89,02
1424	91,71
1425	168,32
1426	130,19
1427	
1428	
1429	101,42
1430	84,87
1431	90,63
1432	111,57

ANY

1433	
1434	
1435	
1436	115,08
1437	87,76
1438	102,96
1439	92,79
1440	
1441	128,03
1442	113,83
1443	111,35
1444	108,98
1445	126,65
1446	109,26
1447	58,80
1448	47,86
1449	88,61
1450	98,23
1451	99,70
1452	94,89
1453	
1454	48,92
1455	59,99
1456	108,52
1457	124,36
1458	110,40
1459	
1460	97,07
1461	116,7
1462	108,31
1463	168,32
1464	194,22
1465	186,12
1466	136,34
1467	113,66
1468	81,46
1469	92,08
1470	166,88
1471	128,25
1472	200,99
1473	317,22
1474	155,37
1475	99,27
1476	82
1477	167,61
1478	137,10
1479	93,81
1480	59,56
1481	60,01
1482	40,40
1483	75,68
1484	148,12

EVOLUCIÓ DELS PREUS LLEIDATANS A LA BAIXA EDAT MITJANA (1362-1500)

ANY		ANY	
1485		1493	97,82
1486	102,93	1494	127,95
1487	103,19	1495	145,30
1488		1496	107,90
1489		1497	109,17
1490	82,91	1498	100,45
1491	75,10	1499	73,22
1492		1500	90,83

ÍNDIX DEL PREU DELS MATERIALS

ANY	CALÇ	GUIX	TEULES	ANY	CALÇ	GUIX	TEULES
1361	150,57	95,92	60,81	1398			
136		143,88		1399			
1363		111,91		1400		143,88	
1364	136,36			1401		79,94	
1365				1402			
1366				1403		87,93	
1367				1404		154,54	
1368	88,07		60,81	1405			
1369				1406			
1370				1407		79,94	109,46
1371				1408			
1372				1409		79,94	202,70
1373				1410			
1374				1411		79,94	202,70
1375				1412			
1376				1413			
1377				1414			
1378				1415			
1379				1416			
1380				1417			
1381				1418		95,92	
1382	95,74	111,91		1419			
1383				1420			
1384				1421	85,23	63,95	85,13
1385	107,95		97,29	1422		63,95	
1386		84,55		1423			
1387	79,55			1424			
1388	116,67			1425			
1389				1426	95,68		
1390		95,92	101,35	1427			
1391				1428			
1392				1429	74,24		
1393			101,35	1430			
1394				1431	62,5	79,94	
1395		75,94		1432	65,34	71,94	
1396				1433			
1397		87,93		1434			

CATERINA ARGILÉS I ALUJA

ANY	CALÇ	GUIX	TEULES	ANY	CALÇ	GUIX	TEULES
1435				1468		111,91	
1436				1469		79,94	
1437	68,18	215,83		1470		79,94	
1438	68,18	238,81		1471			810,78
1439	68,18			1472		79,94	
1440				1473			
1441	79,55	55,96		1474		63,95	
1442				1475			
1443				1476			
1444	68,18			1477			
1445	55,96			1478			
1446	29,58			1479			
1447		63,95	72,97	1480			72,97
1448				1481			72,97
1449		63,95		1482		71,94	
1450	51,14	63,95		1483		71,94	
1451	94,32	39,97	66,89	1484		67,95	
1452		58,35		1485			
1453				1486			
1454	68,18			1487		39,97	
1455	62,50	59,95		1488			60,81
1456	56,82	61,28	66,89	1489			
1457		63,95		1490		55,16	
1458		61,07		1491		57,55	
1459				1492			
1460		71,54		1493			
1461		66,35	60,81	1494		47,96	
1462		63,95		1495			
1463				1496		57,95	
1464				1497			
1465				1498			60,81
1466		55,96		1499		55,96	
1467				1500			75

ÍNDIX DEL PREU DELS MATERIALS

ANY	CLAUS	CANDELES	PAPER	SÈU	ESTOPA
1361	85,9		105,26		
1362	84,13	83,33	118,42		
1363	84,13		92,11		
1364	88,94	116,67	123,66	38,46	66,67
1365					
1366					
1367	96,15	98,68			
1368					
1369					
1370					
1371					
1372					

EVOLUCIÓ DELS PREUS LLEIDATANS A LA BAIXA EDAT MITJANA (1362-1500)

ANY	CLAUS	CANDELES	PAPER	SÈU	ESTOPA
1373					
1374					
1375					
1376					
1377					
1378					
1379					
1380					
1381					
1382		100	105,26		
1383					
1384					
1385	60,10		105,26		
1386	96,15		78,95	115,38	
1387					
1388	102,16	100	105,59	173,08	111,11
1389	111,54				
1390		100	105,26	115,38	88,89
1391					
1392					
1393				57,69	
1394					
1395	108,17	100			88,89
1396		105,17	100		88,89
1397	99,16				88,89
1398					
1399					
1400	97,84	100		38,46	133,33
1401	96,15	93,33		57,69	155,56
1402					
1403	96,15				111,11
1404	110,82	100			
1405	102,16	100			88,89
1406					
1407	98,56				88,89
1408					
1409	96,15				88,89
1410	96,15	100			
1411	93,15	100		48,08	88,89
1412					
1413	96,15			96,15	111,11
1414					
1415				48,08	
1416					
1417	96,15	48,08	98,68		
1418	87,02	83,33	108,55		
1419	84,13		92,11	48,08	74
1420		83,33	85,53		88,89
1421		83,33	78,95		92,22
1422		83,33	78,95		44,44
1423		83,33	78,95	48,08	88,89
1424		83,33	78,95		

CATERINA ARGILÉS I ALUJA

ANY	CLAUS	CANDELES	PAPER	SÈU	ESTOPA
1425		83,33	78,95	48,08	94,44
1426	72,12	83,33	78,95	48,08	
1427					
1428					
1429	96,15			48,08	
1430	84,13	100	90,79	52,88	
1431	78,13	100	72,37	48,08	88,89
1432					
1433				57,69	
1434				48,08	
1435				48,08	
1436	81,72	100	65,79		88,89
1437	78,13	100	65,79		66,67
1438	78,13	100	87,72		66,67
1439	84,13				
1440	96,15				
1441					
1442					
1443					
1444					
1445		100	65,79	48,08	
1446				48,08	
1447	76,08		65,79		
1448			65,79		
1449	36,06		65,79		
1450	76,92	83,33	98,68	38,46	
1451	72,12				
1452	80,17	75	83,88	38,46	51,78
1453					
1454		83,33		43,27	
1455	84,13		65,79		
1456	81,13		65,79		
1457	72,12	83,33		48,08	
1458			65,79		
1459					
1460			65,79		
1461	78,13	111,11	65,79	57,69	44,44
1462		116,67	65,79	67,31	44,44
1463			65,79	67,31	
1464			65,79	67,31	
1465	84,13		98,68		
1466		133,33	59,21	76,92	
1467	96,15	133,33	59,21	76,92	
1468	100,12	125	65,79	67,31	
1469			78,95		
1470		133,33	78,95	67,31	
1471		116,67	78,95	67,31	
1472	94,11	133,33	65,79	67,31	
1473	108,17				
1474					
1475		133,33	78,95	76,92	
1476	96,15		78,95	62,50	

EVOLUCIÓ DELS PREUS LLEIDATANS A LA BAIXA EDAT MITJANA (1362-1500)

ANY	CLAUS	CANDELES	PAPER	SÈU	ESTOPA
1477			78,95	67,31	
1478	96,15	133,33	78,95		
1479	144,23		78,95		
1480			78,95	76,92	
1481			78,95		
1482			78,95		
1483	84,13				
1484			78,95		
1485					
1486	96,15		78,95	76,92	
1487	96,15		78,95	76,92	
1488					
1489					
1490	118,17	133,33	78,95	67,31	
1491	118,15		78,95	192,31	
1492					
1493	102,16		78,95		
1494	108,17				
1495	124,16		78,95		
1496	120,19		78,95		
1497	114,18	116,67	78,95		
1498	104,21		78,95		
1499	150,24		78,95		
1500	108,17		78,95		

NOTES SOBRE EL FUNCIONAMENT DE LA FISCALITAT DIRECTA A LA BAIXA EDAT MITJANA¹

JORDI MORELLÓ

Com és palès, la fiscalitat medieval ha estat a Catalunya poc estudiada. La historiografia del nostre país se'n ressent del fet que sovint aquest camp d'estudi hagi estat eludit —o bé tocat tangencialment— per historiadors que s'han guiat per altra mena d'interessos. Són moltes, doncs, les qüestions a les quals cal donar resposta. Aquesta feina es pot fer —s'està ja fent—² i s'ha de fer des de dues vessants complementàries: des de la perspectiva de les institucions centrals —centres de planificació de la sostracció fiscal— i des de la perspectiva de les poblacions sobre les quals requeia la sostracció, la qual cosa implica realitzar una investigació a dues bandes, o sia, simultanejant l'ús de documentació generada a una i altra banda. Si més no, la naturalesa mateixa de l'objecte que s'estudia esperona a tenir sempre en compte la dialèctica establerta entre l'autoritat de la qual emanava l'obligació tributària i les diferents capes de contribuents que havien de fer front al tribut.

En el camp de la fiscalitat municipal, Max Turull és un dels historiadors que més ha contribuït a una millor comprensió d'aquella. No fa gaire ens oferia una aproximació jurídica (i no pas únicament jurídica) sobre la fiscalitat municipal a Catalunya, i en particular sobre la tributació directa, que, sens dubte, ha servit per ampliar l'horitzó del que fins ara sabíem en diverses matèries.³ El seu estudi representa un intent més que notable de sistematització i conceptualització

1. Aquest article és una versió parcial, i en alguns aspectes modificada, de l'exposició que hom va fer el 21 d'abril del 1993 dins el cicle de conferències realitzat al Seminari d'Història Medieval de la Universitat Rovira i Virgili.

2. Darrerament ha aparegut un monogràfic sobre «Finances i fiscalitat a l'Edat Mitja» dins la revista *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), p. 321-878, on s'hi poden trobar aportacions de molt diferent índole, d'autors com Antonio COLLANTES DE TERÁN, Manuel SÁNCHEZ, Pau CATEURA, María Rosa MUÑOZ, Enric GUINOT, Miguel Angel LADERO..., entre bastants d'altres, aquesta varietat permet tenir una visió general de quines són o han estat les línies d'investigació en el camp de la fiscalitat (entès en sentit ampli) i permet fins i tot entreveure quin és avui en dia l'estat dels coneixements, tant pel que fa als antics regnes de la Confederació catalano-aragonesa com en altres zones de la Península. Per a una introducció general al tema vegeu Antonio COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ, *Los estudios sobre las haciendas concejiles españolas en la Edad Media*, ibídem, p. 323-340; i per a un estat de la qüestió a Catalunya vegeu Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *La fiscalidad real en Cataluña (Siglo XIV)*, ibídem, p. 341-376. Respecte a Catalunya cal esmentar també el dossier titulat «La Corona d'Aragó: finances i fiscalitat a la Catalunya medieval», dins *L'Avenc*, 139 (juliol-agost 1990), p. 27-69, on s'inclouen articles de Manuel SÁNCHEZ, Tomàs de MONTAGUT, Christian GUILLERÉ, Max TURULL i Prim BERTRAN.

3. Max TURULL i RUBINAT, «La hacienda municipal y la tributación directa en Cataluña durante la Edad Media. Planteamiento general», dins *Revista de Hacienda Autonómica y Local*, vol. XXII, núm. 64 (gener-abril 1992), p. 9-80. L'única aproximació global que existia fins al moment sobre aquest tema, molt circumscrit però a l'anàlisi de l'organització jurídica dels municipis i de les institucions relacionades amb les seves hisendes, era Josep M. FONR i RUUS, «La administración financiera en los municipios medievales catalanes», dins *Historia de la Hacienda española (épocas antigua y medieval)*, Madrid, Instituto de Estudios fiscales, 1982, p. 193-231.

sobre el funcionament, i la configuració, del sistema tributari baixmedieval en el marc ja dit dels municipis.⁴

A banda, si el que volem és aproximar-nos a la praxi fiscal vigent en una època i en un moment donat, caldrà començar per conèixer bé les fonts que el procés fiscal generava i la relació establerta entre elles mateixes.⁵ D'acord amb l'esquema que hem elaborat i que ens servirà de guia en el present article (esquema inserit al final), farem referència a tres tipus diferents de fonts fiscals, com són els fogatjaments, els llibres d'estimes —altrament dits manifestes o valies— i els llibres de talles, fonts totes per a la comprensió de les quals cal tenir en compte els mecanismes fiscals que feien possible la seva elaboració.⁶

VERS LA CONFIGURACIÓ D'UNA TRIBUTACIÓ DIRECTA

A la baixa edat mitjana la fiscalitat municipal va estar molt condicionada per la fiscalitat de les monarquies,⁷ de tal manera que les hisendes municipals no tan sols havien d'operar de cara a satisfer les seves pròpies necessitats, sinó també de cara a satisfer les creixents demandes dels monarques o d'altres senyors.⁸ Caldria, però, analitzar a fons l'impacte que va tenir la fiscalitat

4. Tot i que l'autor reconeix que a la baixa edat mitjana «no existia [aún] una noció jurídica clara de impuesto» (*art. cit.*, p. 78). El seu estudi es basa principalment en documentació de caràcter normatiu (privilegis, disposicions municipals, etc.), alguna de publicada, d'altra d'inèdita; i, secundàriament, fonts fiscals (Manifests), en particular de Cervera i d'algunes localitats més. Tot i que la massa documental —i també la bibliogràfica— és més que considerable, es pot dir que el seu enfocament de vegades adoleix de prematur. No en va, com ja hem dit, són gairebé inexistents al nostre país monografies fiscals sobre realitats o espais locals (pensem, concretament, en estudis estadístics sobre comptabilitats municipals o també en exègesis sobre determinada documentació local de tipus fiscal) que permetrien tenir una visió més pròxima als problemes que hi ha plantejats. Les històries locals, per regla general presten poca atenció a les qüestions de tipus fiscal i si ho fan es limiten a donar una imatge bastant descriptiva sobre l'organització hisendística municipal (en sentit positiu cal esmentar la tesi del mateix Max TURULL, *La configuració jurídica del municipi baixmedieval. Règim municipal i fiscalitat a Cervera entre 1182-1430*, Barcelona, Fundació Noguera, 1990, p. 413-585). A la llum, però, de futurs estudis caldrà reconsiderar, ampliar i aprofundir algunes de les moltes qüestions que el dit autor fa objecte d'anàlisi en el treball indicat més amunt.

5. I cal, a més, familiaritzar-se amb la terminologia de l'època. En aquest sentit, estem en contra de la utilització de conceptes encunyats contemporàniament i que pertanyen a l'actual dret financer i tributari, atès que els homes medievals tenien un lèxic propi per a referir-se a les operacions fiscals. Un estudi exemplar, molt complet i molt ben documentat, sobre la tècnica fiscal, en aquest cas la practicada a Florència i al seu territori, tant pel que fa al funcionament com a la terminologia utilitzada pels coetanis, és Elio CONTI, *L'imposta diretta a Firenze nel Quattrocento*, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medioevo, 1984. Evidentment, la fiscalitat i les finances florentines (i les d'altres ciutats-estat italianes) assoliren un grau de complexitat considerable, la qual cosa es posa de manifest, per exemple, en la confecció de *catasti*. Hom ha dit que la fragmentació política contribuï a l'aparició i utilització de veritables cadastres (cfr. M. A. ARNOULD, *Les relevés de feux*, Turnhout, Éditions Brepols, Typologie des sources du Moyen Age Occidental, 18, 1976), però tinguem en compte que això constitueix només una faceta d'aquell progrés.

6. No obstant això, dedicarem una atenció preferent a les estimes ja que el nostre primer treball ha consistit en l'exègesi d'aquest tipus de font en general i en l'explotació d'un exemplar en particular: Jordi MORELLÓ i BAGET, *Demografia, societat i fiscalitat de Reus al segle xv: el llibre d'estimes de 1445*, 2 vol., Tesi de llicenciatura inèdita, Dept. d'Història Medieval de la UB, 1992 (en el segon volum es conté una transcripció informatitzada de les mencionades Estimes). L'article es complementa amb una llista d'obres i articles que es basen, des de perspectives molt diferents, en aquest tipus de font.

7. Un i altre sistema fiscal, el municipal i l'estatal, haurien nascut i es desenvoluparien paral·lelament, d'acord amb el suggerent plantejament de Bernard CHEVALIER. Sobre les relacions entre ambdós sistemes vegeu «Fiscalité municipale et fiscalité d'État en France du xiv siècle à la fin du xvi siècle. Deux systèmes liés et concurrents», dins *Genèse de l'État Moderne. Prélèvement et redistribution. Actes du Colloque de Fontevraud 1984*, París, Centre National de la Recherche Scientifique, 1987, p. 137-151.

8. La distinció entre un pla intern i un altre d'extern fou ja remarcat per J. M. FONT: les talles destinades a serveis reials i les talles destinades a serveis veïnals (*La administración...*, p. 213). Però, com se sap, en alguns casos el municipi podia beneficiar-se d'una part del producte dels tributs imposats per la monarquia.

reial sobre els col·lectius urbans (o rurals) i fer un seguiment exhaustiu, sempre que la documentació local ho pugui permetre, sobre les despeses tributàries (i els ingressos fets a compte d'aquestes) durant un període suficientment llarg per tal d'observar els canvis més significatius. Si més no, la necessitat de fer front a despeses extraordinàries, a penes previsibles, podia ser força variable d'un any a l'altre. Ara bé, cal tenir en compte els criteris, preferències i interessos de classe que influeixen o incideixen d'alguna manera sobre la política hisendística local, ja fos a l'hora d'optar entre talles o imposicions, o a l'hora de demanar préstecs o de vendre censals i violaris...; també és interessant conèixer els possibles beneficiaris d'aquella política. La qüestió que ens hauríem de plantejar seria la següent: esbrinar fins a quin punt les exigències fiscals imposades sobre els municipis forçaren l'engranatge de les seves hisendes.⁹ Això no obstant, abans de tot cal tenir clar —i és el que aquí ens hem proposat mostrar— els mecanismes sobre els quals es basava la fiscalitat directa.

Quan els monarques de la Corona d'Aragó establien un impost de tipus directe calia, evidentment, posar en marxa una sèrie de dispositius per a determinar quina havia de ser la contribució de cada demarcació territorial, població o subjectes sobre els quals requeia. No volem entrar ara per ara en disquisicions sobre el problema dels orígens dels impostos, puix que molts cops es fa difícil discernir o bé dilucidar si la monarquia actuava més com a senyor del seu domini patrimonial que com a sobirà d'un ens públic anomenat estat, més tenint en compte que alguns impostos tenien un origen senyorial o semblen haver-se inspirat en pràctiques senyorials (és el cas de les quèsties o de les cenes) mentre d'altres tenen un origen netament públic (pensem en el monedatge o en el bovatge). Tampoc no volem entrar en la polèmica que s'hi relaciona sobre el caràcter ordinari o extraordinari d'uns i altres impostos. Nogensmenys, tothom sap que a cavall dels segles XIII i XIV la construcció de l'Estat estava arreu en una fase encara incipient i, per tant, hi ha molts aspectes que es presten a confusió.

El cert és que en alguns casos la monarquia practicava (encara a la primera meitat del segle XIV) un sistema directe de recaptació, o sia, a través de personal designat que es desplaçava personalment al lloc on s'havia de fer la contribució.¹⁰ És indubtable que en operacions de recaptació com aquesta els oficials reials confeccionaven alguna mena de registres.¹¹ Això no

9. Puix que, com diu CHEVALIER, «communes et consulats avaient bien de finances, mais pas de fiscalité, et c'est bien ce qui provoqua la déconfiture de nombre d'entre eux dès le milieu du XIIIe siècle» (*art. cit.*, p. 141).

10. Per al cas del bovatge, impost exigít sempre al començament d'un regnat, els taxadors convocaven els veïns per tal de prendre declaració dels béns patrimonials. Tots els habitants subjectes a l'impost eren obligats a denunciar (o bé a manifestar) els seus béns. Seguidament es procedia a taxacions individualitzades sobre cada bé. Fet això, els taxadors devien lliurar la informació als col·lectors, els quals procedien a la recaptació. Per qui vulgui conèixer aspectes concrets sobre la taxació d'aquest impost: TOMÁS LÓPEZ PIZCUETA, *Sobre la percepción del «bovatge» en el siglo XIV: una aportación al tema de la tasación directa en la Cataluña bajomedieval*, dins *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval* (s. XII-XV), Barcelona, Institució Milà i Fontanals—CSIC, en premsa. El bovatge al Camp de Tarragona, i, més concretament, la seva redempció a mitjan segle XIV, està sent estudiat pel nostre compte.

11. Sovint devia succeir que aquests registres es destruïen un cop finalitzava la percepció de l'impost, per la qual cosa no s'han conservat. La destrucció de registres fiscals és una pràctica constatada en algunes ciutats italianes, com a Bolonya, pel cas dels llibres d'estimes (cfr. Francesca BOCCHI, *Le imposte dirette a Bologna nei secoli XII e XIII*, dins «Nuova Rivista Storica», LVII (1973), p. 302) o a Catalunya mateix, per al cas dels fogatjaments (cfr. Josep M. PONS GURI, «Un fogatjament desconegut de l'any 1358», dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXX (1963-1964), p. 335). Si en determinades circumstàncies l'eliminació del document podia respondre al fet de no crear precedents davant la monarquia o bé com una acció interna de depuració administrativa, en altres casos la seva conservació permetria, en canvi, tenir una base idònia per a l'actualització o elaboració d'altres registres.

podia realitzar-se, per part dels oficials reials, sense el consentiment dels habitants del lloc o si més no dels seus representants. Però més freqüent era que les ciutats i viles del Principat haguessin de fer front a subsidis que la Corona demanava per qualsevol motiu, o sota qualsevol nom, als parlaments i corts del regne. Es creaven aleshores comissions, emanades dels estaments representats a les dites assemblees, per tal d'administrar i recaptar el subsidi en qüestió, si bé tals comissions desapareixien en finalitzar la seva comesa.¹² Per a saber quina era la forma de percepció d'aquestes ajudes cal que parem atenció en els mateixos sistemes de repartició.

En principi, hom havia de tenir present el nombre de focs de cada localitat i també, encara que no necessàriament, la riquesa —ni que fos a *grosso modo*— de cada un dels seus habitants. S'ha vist en la difusió al segle XIII de l'expressió *per solidum et per libram* com una prova indirecta que localment ja s'estaven realitzant reparticions d'impostos tenint en compte —no sabem si poc o molt— la desigual possessió de la riquesa, la qual cosa significa que calia posar en pràctica algunes tècniques de càlcul per tal de determinar el que els contribuents havien de pagar individualment.¹³ Si això probablement succeïa als grans centres urbans, a la resta del territori es podien continuar fent reparticions a partir d'estimacions arbitràries, és a dir, sense tenir en compte gens ni mica la riquesa o bé molt pel damunt.

D'acord amb el que succeïa fora de Catalunya (per exemple, a Occitània, on s'ha vist que la difusió de la font tingué lloc sobretot al llarg de la segona meitat del segle XIII si bé el procés arrencava de començaments de segle), l'aparició de llibres d'estimes al Principat és un fenomen que caldria situar bastant abans dels primers exemplars que hi ha conservats. El primer del que en tenim notícia és un fragment del 1340 i es troba a Cervera; si això es constata per aquesta vila cal suposar que d'altres ciutats i viles catalanes d'igual o més categoria utilitzaven estimes per la mateixa època, sinó d'abans. Lògicament, la difusió de les estimes es faria des dels centres urbans més importants als menys importants.¹⁴

Al llarg d'un procés desenvolupat, en alguns llocs abans que en d'altres, que ens faria remuntar, com a molt aviat, al final del segle XII, i potser com a molt tard al començament del XIV, els dirigents de cada localitat (prohoms) es responsabilitzaren dels pagaments assumint en nom de la col·lectivitat el control sobre la repartició dels impostos. Desapareixia així el tracte directe entre els col·lectors reials i els súbdits contribuents i s'interposava el municipi com a intermediari, per bé que no desapareixia el control per part del rei i/o dels corresponents senyors locals a través dels seus funcionaris o representants locals (batlles).

12. Vegeu sobre això M. SÁNCHEZ, *La fiscalidad...*, espec. p. 367-371.

13. A Catalunya tal expressió es troba per primera vegada el 1226 en una autorització concedida per Jaume I a la ciutat de Barcelona (cfr. J. M. FONT, *La administración...*, p. 201, núm. 10, també p. 215, n. 73; M. TURULL, *La hacienda municipal...*, p. 34, núm. 40), si bé és possible que no tingués encara el sentit literal que més tard se li va donar.

14. Al Midi, Tolosa i Montpeller foren ciutats capdavanteres en la utilització d'estimes; així ho constata (p. 103) J. L. BIGET, *Les compoix d'Albi*, dins J. L. BIGET/J. C. HERVÉ/Y. THÉBERT (ed.), «Les cadastres anciens des villes et leur traitement par l'informatique. Actes de la table ronde organisée par le Centre d'histoire urbaine de l'École normale supérieure de Saint-Cloud avec la collaboration de l'École française de Rome et du centre national de la recherche scientifique (Saint-Cloud, 31 janvier-2 février 1985)», Roma, 1989, p. 101-129. A la Toscana, se sap de Pisa, Siena, Lucca, Florència..., a les quals podrien afegir-se moltes altres ciutats (cfr. Enrico FRUMI, *L'imposta diretta nei comuni medioevali della Toscana*, dins «Studi in onore di A. Saporì», Milà, 1957, p. 334-335).

A partir d'un cert moment —a Cervera, l'únic cas que podem esmentar, sembla que fou al final del xiii—,¹⁵ els col·lectors reials van ser deslligats del procés de recaptació directa i passaren a ocupar-se només de les quantitats globalment assignades a cada localitat. Per consegüent, calia ara pactar amb el municipi en qüestió, el qual a partir d'aleshores es feia responsable de la col·lecta al menut.

LA REPARTICIÓ TERRITORIAL DE L'IMPOST

Situem-nos ja en el moment en què el sistema fiscal havia assolit un cert grau de maduresa —a la segona meitat, per tant, del segle xiv—,¹⁶ per explicar alguns aspectes del seu funcionament. Ens referirem primer de tot al sistema de repartició que afectava el territori sotmès a contribucions imposades pel monarca, i no pas únicament pel monarca sinó també per tots aquells senyors que tenien reconeguda l'autoritat d'imposar.

En el moment que es decidia imposar un tribut (al marge de la qüestió de si en la seva imposició mediava el consentiment o no de les corts) hi havia dues opcions a escollir: fixar-lo a partir d'una quota general —impost de quota— o bé a partir d'una quantitat global —impost de repartició—. ¹⁷ Tant d'una manera com de l'altra s'esperava obtenir la suma que hauria de pagar cada localitat. En el primer cas, es multiplicava el nombre de focs computats localment per una quota estipulada *a priori*,¹⁸ en el segon cas, es dividia la suma global que es volia recaptar pel nombre de focs taxables.¹⁹

Amb un impost de quota quedava fixat el que teòricament havia de pagar cada foc, mentre el que efectivament pagaria cada contribuent esdevenia de la incumbència només dels municipis. El mateix podem dir si era un impost de repartició: sabent la quantitat per la qual s'havia de contribuir, el municipi decidia pel seu compte com es faria la recaptació, que no necessàriament es faria per la via de l'impost directe. D'aquesta manera, l'única preocupació dels col·lectors reials era que cada municipi contribuís en la suma que se li havia assignat i segons els terminis establerts.

15. Pel que fa concretament al pagament de quèsties; vegeu M. TURULL, *La configuració jurídica...*, p. 546.

16. Òbviament, el procés es gestà de molt abans. Com diu Miguel Àngel LADERO: «Está claro hoy que en todos los países del Occidente europeo hubo una profunda transformación de los sistemas fiscales en el tránsito de la plenitud medieval o Edad Media «clásica» a los tiempos modernos, caracterizados por formas de organización políticas que ya se pueden definir como estatales. Tránsito que tuvo lugar a lo largo de la Baja Edad Media y del que la creación de una nueva fiscalidad regia es parte e incluso motor muy importante en numerosos aspectos» (*Fiscalidad y poder real en Castilla (1252-1369)*, Madrid, 1993, p. 11). —Recordeu l'interessant article de B. CHEVALIER citat *supra*, nota 6—. Altrament, vegeu la recent periodització de caràcter provisional donada, des de la perspectiva també de la monarquia, per M. SANCHEZ, *La fiscalidad real en Cataluña*, p. 367-375, pel que fa a les primeres etapes del procés de construcció i cristallització del sistema fiscal catalano-aragonès.

17. M. A. ARNOULD, *art. cit.*, p. 27 i s.

18. Tal com Pons Guri constata respecte a diferents senyories baronials, de tal manera que, si el nombre de focs computats era, per exemple, de 1.600 focs, amb una quota fixada a 20 sous per foc (equivalents a 1 lliura), la suma a pagar era de 1.600 lliures (cfr. *Un fogatge...*, p. 335, núm. 33).

19. El procediment no era tan simple si tenim en compte que les quantitats que es votaven a les corts es podien repartir entre els tres braços —no sempre contribuïen tots tres— a partir d'una desigual proporció, i que després es realitzaven successives subdivisions sobre el territori. A més, algunes ciutats o viles podien establir pactes bilaterals amb la monarquia, de manera que el tipus de contribució i el grau amb què hi contribuïen podia divergir de la resta.

El nombre de focs era un referent, tant si era utilitzat en un impost de quota com de repartició, que permetia que totes les viles i ciutats contribuïssin més o menys proporcionalment al seu pes demogràfic.²⁰ És clar que moltes vegades els municipis intentaven aconseguir una disminució de l'exacció, però qualsevol rebaixa de la suma de l'impost (tant si era de quota com de repartició) podia anar en perjudici dels restants pobles que veurien incrementada d'aquesta manera, encara que no necessàriament, la seva part de contribució. Igual podia ocórrer, en termes de pressió fiscal, en el si de cada vila entre la massa de contribuents i els qui per qualsevol raó aconseguïen deslliurar-se totalment o parcial de la contribució que —no ho oblidem— continuava pesant sobre tot el col·lectiu, la qual cosa repercutia negativament sobre la resta de la població.

El registre en el qual es computaven els focs rep el nom de fogatjament i, com se sap, un dels primers fogatjaments coneguts és el del 1358.²¹ al qual en seguien d'altres (1366, 1378, 1413, 1497...), realitzats precisament quan els còmputos precedents ja no responien a la realitat.²² Els fogatjaments es varen mantenir sota el control de la monarquia i/o dels organismes emanats de les corts, com era a Catalunya la Diputació del General, puix que a ells concernia la repartició que es realitzava sobre el territori. En canvi, com comentarem dintre de poc, els registres d'estimes (i també els de talles) eren utilitzats pels municipis per a les seves operacions internes de repartició.²³ Així doncs, les dites estimes es configuraren en el marc estrictament local, a partir del moment en què els municipis aconseguïren un cert control sobre la repartició interna, control que anà *in crescendo*.

En un començament, davant de necessitats molt puntuals als municipis no els podia sortir gaire a compte fer estimes, puix que era una operació laboriosa i, a més, costosa. En canvi, en passar a la segona meitat del segle XIV es constata una situació notablement distinta. Efectivament, després d'una primera etapa més llarga o curta de tempteig, en el decurs de la qual segurament la utilització i, per consegüent, la confecció d'estimes devia ser una pràctica bastant esporàdica, s'hauria passat a una segona etapa en què la seva utilització s'intensificaria. Aquesta nova situació tindria lloc a la segona meitat del segle XIV, època que es caracteritza per una extorsió fiscal, per

20. M. TURULL, *La configuració jurídica...*, p. 546.

21. Conegut a partir de l'estudi que en féu J. M. PONS GURI, *art. cit.*, p. 323-498 (inclòs ara en el seu *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, I, Barcelona, Fundació Noguera, 1989, p. 255-449).

22. El problema que planteja la historiografia francesa sobre la no coincidència entre focs reals i focs fiscals es manifesta clarament en el llarg període comprès entre el 1378, l'any del darrer fogatjament general, i les corts de Barcelona del 1413, quan aquestes van haver d'ordenar un nou recompte perquè els fogatjaments utilitzats fins aleshores estaven molt desfassats (indicat ja per J. M. PONS GURI, *Un fogatjament...*, p. 329). Precisament, les operacions baixmedievales de fogatjament eren sovint motivades per les protestes dels contribuents, encara més tenint en compte la crisi demogràfica (o les intermitents crisis demogràfiques) de l'època, puix que una eventual minva de la població repercutia negativament damunt dels contribuents que quedaven en vida augmentant el llistó de la sostracció fiscal que requeria sobre ells; un excel·lent estudi que conjuga el problema de la crisi demogràfica i de la pressió fiscal és Maurice BERTHE, *Famines et épidémies dans les campagnes navarraises à la fin du Moyen Age*, 2 vol., París, SFIED, 1984. Inversament, davant de conjuntures demogràficament expansives la iniciativa per actualitzar els còmputos sorgia de la monarquia, puix que n'era la part perjudicada.

23. Tanmateix, Philippe Wolff sostenia, per al Lenguadoc, que la monarquia a partir d'un cert moment va utilitzar les estimes com a base de càlcul de les càrregues imposades en lloc dels còmputos de focs, fins al punt d'afirmar que de municipals esdevingueren reials; cfr. *Les estimes toulousaines des XIV et XV siècles (1335-1459)*, Tolosa, p. 32-33. No creiem que aquest traspàs, que potser caldria corroborar a través d'altres investigacions, sigui extrapolable al Principat.

part de la monarquia, força contínua, tant per la via de les exaccions directes (fogatges i altres tipus d'impostos) com indirectes, i l'augment considerable, per part dels municipis, de les seves despeses internes. Així doncs, davant la necessitat d'imposar freqüents talles, sí que sortia a compte inventariar els patrimonis de cada contribuent per a procedir a la seva taxació.

LA REPARTICIÓ LOCAL DE L'IMPOST

Quan es decidia repartir un impost entre els habitants d'una localitat —d'això se n'hi deia genèricament «tallar» o «fer un tall»— calia doncs confeccionar estimes o bé actualitzar les que ja hi havia fetes. Es creaven aleshores vàries comissions que entraven successivament en funcionament: una comissió d'estimadors per tal d'estimar els béns; una altra de talladors per tal d'establir les quotes individuals de contribució; i una tercera de collidors (o plegadors) per a recaptar els diners segons l'estipulat. Caldrà ara veure, breument, quin era el procés seguit en l'estimació dels béns, puix que d'això en depenia sovint la contribució assignada després a cada unitat o cap fiscal.

A. La declaració i valoració dels patrimonis

Primerament es feia una crida al veïnat a través de la qual es donava un termini perquè tothom pogués manifestar els seus béns. Seguidament, l'òrgan rector del municipi —el Consell de prohoms— nomenava una comissió d'estimadors (o avaluadors) que prenien nota dels béns que cada veí posseïa o que deia posseir. En l'elecció dels estimadors es tindria en compte en primera instància la seva qualificació tècnica (sovint es tracta de persones experimentades en tasques comptables d'altra mena o que havien participat en anteriors operacions d'estimació). Les declaracions eren posades per escrit per un escrivà, si és que no era el mateix declarant el qui manifestava per escrit el seu patrimoni.

Una operació com aquesta comptava també amb la presència dels màxims responsables del municipi (jurats, paers...), i amb el suport dels agents de l'autoritat (batlles), per si algun veí refusava declarar. Davant de resistències, el municipi podia imposar sancions i ordenar als estimadors de fer la valoració del patrimoni de l'insubmís.

Calia, a més, actuar contra el frau, tant si era per omissió de béns com per sots-valoració (en el cas, és clar, que fossin els mateixos declarants els qui valoraven els béns). De fet, les declaracions constituïen un acte públic i els declarants eren obligats a prestar jurament.

Les dites comissions podien formar-se partint de criteris socials o partint també de criteris territorials. Per exemple, a Cervera, l'elecció dels membres de la comissió es feia per quarts. A Reus es nomenaven estimadors de la vila i estimadors del terme, o sia, dels béns localitzats respectivament a un o altre àmbit espacial. De vegades, es creaven segones comissions (el que en diríem de reestimadors) per tal de prendre les declaracions dels subjectes que havien format part de la primera comissió.²⁴

24. Per a tot el que fa referència a la confecció dels Manifests de Cervera vegeu M. TURULL, *La configuració jurídica...*, p. 502-505; així mateix, per al cas de Reus, Jordi MORELLÓ, *Demografia, societat i fiscalitat...*, p. 181 i seg.

Posteriorment, calia verificar les informacions donades pels declarants: posem per cas, realitzant comprovacions *in situ* sobre les terres declarades, o bé, per via indirecta, com seria el fet d'escorcollar actes notariais. Probablement això, i més, es faria només en aquells casos en què hi hagués indicis evidents d'haver comès frau. També era un mitjà per actuar contra el frau tenir en compte les delacions dels veïns. Hi havia, si més no, declaracions amb les quals es podien establir certes correlacions, puix que el que un denunciava per una banda s'havia de correspondre amb el que l'altre denunciava per una altra banda; per exemple, entre les persones endeutades i els seus respectius creditors, o entre els censataris i els respectius censalers.

Finalment, si s'esqueia, es passarien en net les declaracions i es procediria a calcular la suma de la riquesa de cada subjecte.

* * *

Pel que fa ara als béns declarats,²⁵ podem establir primerament una divisió entre béns immobles i béns mobles, i, dins dels immobles, entre béns urbans i rurals:

1) béns immobles (d'alguns se sol indicar la ubicació i/o les afrontacions): a) urbans: cases/albergs; obradors, molins, botigues, cellers, forns, etc.; vergers...; b) rurals: pel que es refereix més que res a les parcel·les de terra, de les quals s'acostuma a especificar la seva naturalesa o el tipus de cultiu (terres de pa, vinyes, olivars, horts, etc.) i rarament s'especifica l'extensió; 2) béns mobles: categoria dividida al seu torn en quatre subcategories:²⁶

a) el «moble»: terme genèric que pot englobar béns molt diversos.

b) estocs: solen ser excedents agrícoles (blat, vi, oli, safrà...); algunes vegades es tracta d'excedents comercials (qualsevol tipus de bé que pugui ser considerat com a mercaderia) o bé industrials (pel que fa a matèries primeres);

c) numerari i rendes: quantitats de diner líquid; deutes; censals morts i violaris; censos...

d) bestiar (només el bestiar que era objecte de transacció comercial).

* * *

Cada un dels béns que figura en l'inventari s'acompanya d'una xifra que expressa el seu valor. Com s'obtenien aquestes xifres?; o, en funció de què es valoraven aquests béns? Per començar, no podem assegurar si el declarant, a part de manifestar els béns que posseïa, també declarava el seu valor. A partir del que Max Turull ha comentat sobre això,²⁷ podem considerar diferents procediments d'estimació:

a) estimació directa: el subjecte declarava tant els béns que posseïa (el tipus de bé i la quantitat posseïda) com potser també el seu valor, o només el valor d'alguns béns. Els estimadors

25. No ens entretindrem a comentar aquí la variada gamma de béns que hom pot trobar registrats als llibres d'estimes. Sobre aquests trobareu un quadre sintètic, extret de la nostra tesina, a J. MORELLÓ, «Consideracions sobre un tipus de font fiscal...», dins *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval* (s. XII-XV), Barcelona, Institució Milà i Fontanals-CSIC, en premsa.

26. Seguim en això la classificació feta per Albert RIGAUDIÈRE, «Connaissance, composition et estimation du mobile à travers quelques livres d'Estimes du Midi français (XIV-XV siècles)», dins *Les cadastres anciens...*, p. 41-81.

27. Vegeu *La hacienda municipal...*, p. 62.

s'encarregarien de supervisar aquestes declaracions. Tal procediment implica que no hi havia veritables tècnics o perits. Si més no, davant casos, com dèiem, d'insubmisos, l'estimació podia ser realitzada pels mateixos estimadors;

b) estimació indirecta: utilitzant les estimes d'anteriors ocasions com a base per a l'elaboració de les noves. Per la nostra banda, hem de dir que podien utilitzar-se altres fonts (llibres notariais, etc.), encara que aquest procediment potser només era emprat quan hi havia necessitat de realitzar comprovacions sobre alguns béns en concret;

c) estimació objectiva: estimacions fonamentades en la consideració de determinats índexs de valoració o barems.

Hom podria argüir que se seguia un procediment o altre depenent també del tipus o categoria del bé estimat, però en realitat, tant si l'operació competia per igual o no als declarants que als estimadors, sembla fora de dubte que sempre caldria tenir una base objectiva per tal d'efectuar l'estimació.²⁸

A més, la valoració podia ser en certa manera artificiosa puix que devia prioritzar uns determinats factors en detriment d'uns altres (com podien ser, pel cas de les terres, la fertilitat del sòl, la proximitat als nuclis de població o a les vies de comunicació, l'edat de les plantes, etc.), factors que eren menystinguts o que, simplement, ja no es tenien en compte.²⁹ En el cas que fos així, hi ha d'entrada una raó ben lògica, com era el desig d'una simplificació tècnica: seria massa laboriós, tenint en compte que es realitzava una estimació massiva de béns, peritar tots i cada un dels elements que podien entrar en la valoració de cada un dels béns que hi eren registrats.

Sigui com vulgui, l'obtenció d'uns valors o d'uns altres no responia tant a criteris subjectius (dels subjectes que declaraven) sinó objectius, segons els criteris que el municipi estipulava i que els estimadors es limitaven a complir, tot i que també comptava el seu parer.³⁰

28. Des d'aquest punt de vista haurem de reduir els tres tipus d'estimació en un de sol: l'indicat en tercer lloc. Primerament, pel que fa als immobles urbans, es capitalitzaria el lloguer (si el cens era en natura caldria prèviament convertir-lo en l'equivalent en diner); però, davant de béns tinguts en alou, és a dir, que no paguessin cap mena de cens, es tindrien en compte les característiques generals de l'immoble, la vàlua del qual seria més difícil de determinar; tal estimació seria feta seguint criteris bastant arbitraris. D'altra banda, els censals s'avaluaven normalment per la renda (o pensió), aplicant igualment una taxa de capitalització. El bestiar es valorava segons el nombre de caps per a cada un dels quals (variable segons l'espècie o l'edat de l'animal) s'establien prèviament uns «fors» o preus. Els productes que formaven l'estoc (cereals, llegums, vi, oli, etc.) es valoraven en funció també d'uns fors i tenint en compte la quantitat que es declarava. Els recipients, segons les mesures de capacitat. I pel que fa a les terres, es tindrien en compte principalment dos factors, tals com l'extensió i el nombre d'arbres cultivats (en el cas de terres plantades amb olivers i vinyes, o d'altres cultius que podien ser comptats). De fet, el tema de la valoració dels béns ha estat ja objecte de breu consideració a J. MORELLÓ, *Aproximació...*, p. 437-438.

29. Vegeu Sandro CAROCCI, *Tivoli nel Basso Medioevo: Società cittadina ed economia agraria*, Roma, 1988, p. 17.

30. Aquests criteris es basaven, en definitiva, en la *communis aestimatio*, la qual es basava al seu torn en les lleis de l'oferta i de la demanda de béns, o sia, en el mercat. El preu no podia depassar ni per damunt ni per sota de la meitat del valor considerat com a just preu. La qüestió era, com remarca Josep Hernando, no pas quin havia de ser el preu d'una cosa sinó quin podia ser, d'aquí també les disputes originades al voltant d'una qüestió que era essencialment econòmica; cfr. *Quaestio disputata de licitudine contractus emptionis et venditionis censualis cum conditione revenditionis*. «Un tratado sobre la licitud del contrato de compra-venta de rentas personales y redimibles. Bernat de Puigcercós, O.P. (siglo XIV)», dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, any 10, núm. 10 (1989), p. 9-87; s'hi refereix M. TURULL, *La Hacienda municipal...*, p. 29, núm. 36). El valor (legal) que fixaven les autoritats —l'aforació de béns—, malgrat que es basava en el valor corrent, podia diferir d'aquest atenent a circumstàncies d'altra índole, socials o polítiques, a les purament econòmiques.

B. Les estimes com a base d'aplicació de l'impost directe

Com a pas previ, cal explicar, i alhora distingir clarament, dos conceptes que formen part de la tècnica fiscal que podem veure aplicada en alguns, que no tots, els llibres d'estimes de Catalunya: en primer lloc, les deduccions i en segon lloc els alliuaments.

—*Deduccions*. Es realitzaven deduccions de tot allò considerat una càrrega, ja sigui sobre les vèlues de determinats béns, ja sigui sobre el seu total.³¹ Si afectava un bé en concret, es deduïa en tant que la càrrega pesava, naturalment, sobre aquell bé només; en aquests casos, pel que hem vist, la deducció es consigna directament sense necessitat d'especificar mai ni el valor d'origen —a partir d'on es feia la deducció— ni la quantitat que hi era descomptada, de manera que la xifra anotada és en realitat una vèlua falsejada.

Si afectava el total, la deducció es feia després de comptabilitzar totes les vèlues d'on en resultava una suma global que podem anomenar valia bruta. Quan s'aplicava una deducció s'obtenia, òbviament, una suma menor (valia neta).

Podia donar-se el cas que les deduccions aplicades sobre la suma global de la riquesa anul·lessin la base impositiva. D'aquesta manera, hom quedaria completament exonerat de tributació, això pel que fa als impostos de caràcter real.

D'acord amb Rigaudière caldrà distingir dos tipus de deduccions:

- deduccions objectives, les quals afectaven tot allò que es considerava una càrrega: deutes, pensions de censals, censos que es paguen, etc. En alguns casos es descomptaven els censals; en d'altres es descomptaven els deutes. D'aquestes deduccions en principi se'n beneficiava la majoria;

- deduccions de tipus personal, prenent en consideració situacions delicades, i de caràcter excepcional, com podia ser la mort del cap de casa, la pèrdua per qualsevol causa dels esplets, etc., però també per altres motius de caire molt diferent.³²

—*Alliuaments*. Es tracta de reduccions fetes sobre les vèlues de determinats béns mitjançant l'aplicació d'un o de diversos coeficients, la qual cosa servia per agilitzar la taxació que després s'hi aplicaria, el que els historiadors francesos anomenen *le souci d'une simplification comptable*. Hom podia aplicar diferents índexs d'alliuaments segons el tipus de bé. Així doncs, les xifres obtingudes a partir d'alliuaments expressen, no pas un valor abstracte, sinó un valor distanciat del real.³³ La qüestió esdevé problemàtica quan els criteris seguits en el procés d'alliuament no es fan explícits i, per consegüent, cal desxifrar-los.

De fet, aquest procediment era una pràctica bastant habitual enllà dels Pirineus; el terme fou usat en diferents llengües vernàcules probablement com a derivació del llatí *alibramentum*.

* * *

31. En el llenguatge de l'època, hom s'hi refereix mitjançant els verbs «defalcar» i «abatre».

32. Tals com els sufragis a obres pietoses, pensions alimentàries, etc., com assenyala RIGAUDIÈRE en l'esmentat article. Ens és lícit pensar que a Catalunya devien fer-se deduccions en funció també dels mateixos tipus de despeses.

33. Tant si en la valoració dels béns mediava o no un alliuament, s'havia de fer alguna mena de taxació. Per consegüent, ens sembla inapropiat el fet de voler distingir entre valors reals i valors fiscals; en tot cas, la contraposició es dóna entre valors reals i valors alliuats, i tant d'una manera com d'una altra es tracta sempre de valors fiscals.

Naturalment, no totes les estimes s'estructuren de la mateixa manera; n'hi ha que pressuposen un major desenvolupament tècnic respecte d'altres, sense arribar, tanmateix, al grau assolit per les estimes i cadastres d'algunes ciutats italianes del centre i nord d'Itàlia.

Les estimes podem classificar-les des del punt de vista fiscal tenint en compte diferents tipus de base imposable:

a) Una base imposable única: el valor total es correspon a la suma de totes les vèlues que hi són consignades. Sens dubte, una gran part de les estimes que hi ha a Catalunya s'han d'incloure en aquest primer grup;

b) Una base imposable doble: es donen dues xifres corresponents a la suma del moble, per una banda, i a la de l'immoble, per una altra (és el procediment emprat, per exemple, als Manifests de Cervera);

c) Una base parcialment alliuada:³⁴ fóra el cas, únic per Catalunya, que veiem aplicat als Manifests de Manresa, pertanyents a la primera dècada del segle xv. La tècnica consistia en aquest cas en una reducció del 50% sobre el valor dels béns immobles mentre que el valor dels mobles es mantenia íntegre. Es tractaria, per tant, d'una modalitat d'alliurament bastant simple, enfront d'una pràctica local de taxació que de segur seria bastant més complexa.

C. Aplicació d'un tipus de gravamen

En una segona fase del procés, es procedia a l'aplicació d'un tipus de gravamen, el qual podia ser fix (tothom pagava el mateix) o bé proporcional a la riquesa posseïda. Si en el primer cas no calia utilitzar estimes, en el segon cas eren del tot imprescindibles i la feina, no tan sols de confeccionar-les sinó també de realitzar determinats càlculs de taxació per tal d'obtenir les quotes individuals, devia ser bastant laboriosa.

Hom podia aplicar dues taxes diferents quan, com als Manifests de Cervera, existia una base imposable doble, l'una per als béns immobles, l'altra per als béns mobles, sobre els quals se solia aplicar una taxa major pel fet de constituir el tipus de riquesa diferencial. El resultat venia a ser el mateix que el que es practicava a Manresa, on només calia fixar una sola taxa, puix que les reduccions fetes a la base (reduint a la meitat el valor dels béns immobles i conservant el valor íntegre per als béns mobles) ja establien una neta discriminació fiscal entre ambdues categories de béns.³⁵

A Cervera, on, pel que sembla, el tipus de gravamen que més freqüentment s'aplicava era el ja dit «per sou i per lliura», es coneixen diferents tipus de talles segons l'estudi que en féu Max

34. «Base liquidable», segons la terminologia emprada per TURULL.

35. La raó d'aquesta desigual taxació cal cercar-la en el fet de voler contrarestar el frau que, sens dubte, podia ser molt més important pel que fa als béns mobles que pel que fa als immobles. Altrament, això pressuposava tenir clar quins béns eren mobles i quins altres immobles, encara que tal distinció és clar que no es basava tant en criteris tècnico-jurídics sinó que més aviat s'hi reflecteix una distinció de caràcter econòmic (o les dues coses alhora).

Turull. Hom aplicava dues taxes, segons es tractés de béns mobles o de béns immobles, per exemple, 3 diners per lliura de moble i 1 diner i mig per lliura de siti.³⁶

Entre un sistema (capitació) i l'altre (per sou i per lliura), hi havia una tercera possibilitat i és el que es coneix pel nom de compartiments. Per al cas de Reus (segona meitat del segle xv) s'establien divisions a mans, o sia, es definien estrats d'imposable: per exemple, a tres o a nou mans. Cada mà constituïa una franja limitada per dos nivells de riquesa i cada franja es feia correspondre amb una determinada quota. Els compartiments tenien en compte molt pel damunt el principi de la proporcionalitat a la riquesa, proporcionalitat depenent en tot cas del nombre de compartiments (és clar que quants més compartiments es feien més es repartia el pes de l'impost tenint en compte les desigualtats existents).

Cada localitat experimentà una evolució de la tècnica fiscal tendent progressivament a esdevenir més complexa. En aquest procés les reivindicacions de les classes populars, que aspiraven a una repartició més justa de l'impost, feren sentir la seva veu reivindicant el principi de la proporcionalitat.³⁷ Les lluites mantingudes entres sectors oposats de la societat urbana per qüestions de repartició fiscal feren possible significatius canvis en l'evolució de la tècnica fiscal.

Els miserables, que o bé no posseïen res o bé ja no arribaven a uns mínims de riquesa, eren obligats únicament —i ja és prou— al pagament d'una capitació. Altrament, es deixava als talladors (o taxadors) el fet de decidir segons el seu arbitri quina havia de ser la contribució d'aquells individus. Naturalment, els grups oligàrquics, sobre els quals requeia en bona part el govern dels municipis, cercaven els sistemes de repartició que més els afavorien, a costa, doncs, dels més febles.

D. La recaptació de l'impost

En aquesta darrera fase hom utilitzava els llibres de talles elaborats com a resultat del càlcul de l'impost. Es tracta de llistes (o nòmines) on s'anotaven les quotes de cada contribuent, i de vegades indicant també les quantitats que s'anaven pagant en diferents entregues fins a liquidar el total de la quota assignada.³⁸ Els registres de talles pressuposen gairebé sempre (si exceptuem les simples capitacions) la confecció prèvia de llibres d'estimes.³⁹

* * *

36. Pel que fa, doncs, al volum de taxació, Turull distingia entre talles normals, per l'aplicació de taxes considerades estàndards; talles doblades, per duplicació d'ambdues taxes; talles incrementades en un 50%; i talles majors o grosses, amb una taxació fixada bastant pel damunt de l'estàndard (cfr. *La configuració jurídica...*, p. 509-510).

37. La qual cosa queda molt ben exemplificada a Cervera al segle xiv amb la frase: «*que molt ha, molt pach; qui poch ha, poch pach; qui no ha res, no pach res*» o en d'altres d'idèntic rerafons social com «*que negú no port lo fex de l'altre ans cascun port son feix*», tal com ha recollit Turull. Són, si més no, expressions equivalents a les que es feien sentir, abans i tot, a l'altra banda dels Pirineus de l'estil «*Le fort portant le faible*»; i a la Toscana «*divitibus secundum divitias, pauperibus secundum paupertates*».

38. Malgrat les nombrosíssimes referències que es troben a les fonts sobre l'aplicació de talles, són pocs els registres que s'han conservat a Catalunya i, per això mateix, els estudis que s'han fet o que es puguin fer sobre exemplars d'aquesta font tenen un gran interès. A Girona n'hi ha alguns del segle xiv estudiats per C. GUILLERÉ, *Aspects de la societat gironina del segle xiv (Aproximació topogràfica i professional a través de la Talla de 1388)*, dins *Diner, poder i societat a la Girona del segle xiv*, Girona, 1984, p. 121-152.

39. De fet, «tallar» significa repartir un impost entre una població, repartiment que es podia fer tenint en compte molt, poc o gens —depenent doncs del sistema utilitzat— el principi de la proporcionalitat a la riquesa.

Com es veu, el procés era bastant lent, puix que des que es tenia notícia de la imposició d'un tribut i es decidia a nivell local quina via se seguiria (amb la realització, si s'esqueia, d'estimacions sobre els patrimonis de cada veí), fins a la total liquidació de les talles imposades a compte d'aquell tribut (o a compte més aviat de les bestretes realitzades per a pagar l'impost), podien transcórrer ben bé uns quants mesos. Quan el pagament apremiava, se seguien vies més ràpides com demanar préstecs, o en el cas també que les sumes a satisfer fossin massa elevades o bé convergissin diferents tributs alhora, una altra via considerada ràpida (però d'importants conseqüències en l'avenir) era a costa d'engreixar el deute públic per mitjà de la venda de censals i violaris.

ESQUEMA SOBRE LA REPARTICIÓ DE L'IMPOST DIRECTE

A. IMPOST EXIGIT PER L'AUTORITAT

1. Impost de quota
2. Impost de repartició

REPARTICIÓ SOBRE EL TERRITORI TENINT EN COMPTE ELS CÒMPUTS FISCALS PER FOCs

1. Núm. de focs (locals) x quota = contribució local
2. Contribució general : núm. de focs = contribució local
[Confecció de fogatjaments: -sumaris
-al menut]

B. SOTS-REPARTICIÓ DE LA CÀRREGA FISCAL A L'INTERIOR DE CADA LOCALITAT

- Per necessitats externes: pressió de la fiscalitat reial/senyorial.
- Per necessitats internes: obres de defensa, deute públic...

ELECCIÓ DE LES FONTS DE FINANÇAMENT (opció política):

<i>Crèdit</i>	<i>Imposicions</i>	<i>Talles</i>	<i>Altres</i>
(venda de censals i violaris)	sobre els productes de consum i circulants	préstecs	...

EN EL CAMP DE LA FISCALITAT DIRECTA: SISTEMES DE TAXACIÓ

Pas previ: estimació dels patrimonis

- Comissió d'estimadors o avaluadors.
 - Declaració de béns.
 - Verificació.
- [Confecció/actualització d'estimes]

PRIMER PAS: ELECCIÓ DEL TIPUS DE TALLA (OPCIÓ POLÍTICA):

1. Talles simples o capitacions (gravamen fix de quota única). En aquest cas no fan falta estimes.
 2. Talles per compartiments (o mans), proporcionalitat reduïda a uns nivells de riquesa, amb assignació de diferents quotes d'acord amb una escala preestablerta.
 3. Talles per sou i per lliura, estrictament proporcionals a la riquesa: obtenció de tantes quotes com patrimonis de diferent suma hi ha estimats. De vegades taxes diferenciades segons el tipus de béns (moble/immoble).
 4. Talles mixtes, per exemple, entre el primer i el segon sistema.
[Confecció de llibres de talles]
- Comissió de «talladors» per a calcular la quota de cada contribuent.

SEGON PAS: RECAPTACIÓ DE L'IMPOST

- Comissió de «cullidors» o «plegadors».

ANNEX

ALGUNES CONSIDERACIONS SOBRE LA FISCALITAT DIRECTA AL CAMP DE TARRAGONA

Finalment, no voldríem concloure aquesta breu exposició sobre el funcionament de la fiscalitat directa sense referir-nos, encara que sigui breument, al Camp de Tarragona. No en va, tot allò que pugui inferir-se a partir dels casos particulars permetrà perfeccionar i ampliar l'esquema general traçat fins ara. Però conscients que estem encara en una fase inicial de l'estudi, ens limitarem a comentar només alguns aspectes, esperant donar a conèixer en un futur no gaire llunyà el fruit de les nostres actuals recerques.

* * *

Quan parlem del Camp de Tarragona ens estem referint, naturalment, al territori sotmès a la jurisdicció de la Mitra; entengueu: l'Església de Tarragona i el seu titular, l'arquebisbe, qui controlava aquell territori en els afers tant espirituals com temporals. Els homes que habitaven dins la Senyoria eren considerats homes propis i solius de l'Església, vassalls per tant de l'arquebisbe. A grans trets, la Senyoria abraçava, llevat d'algunes excepcions, un marc geogràfic bastant homogeni com és la planúria del Camp, limitada a llevant pel mar i envoltada a ponent, al nord i al migdia per un extens cordó de muntanyes, des del riu Gaià fins gairebé al coll de Balaguer. Aquest territori, que des del punt de vista de l'administració constituïa la vegueria de Tarragona, tenia per veïnes les vegueries de Vilafranca i de Montblanc (l'extens arc que va des de la Conca de Barberà fins al que fou la baronia d'Entença, passant per l'antic comtat de Prades).⁴⁰

Pel que fa, en primer lloc, a la repartició territorial dels impostos, és sabut que al Camp hi havia establerta una divisió entre, d'una banda, la Ciutat (de Tarragona) i, d'una altra, els pobles del Camp (la Comuna), divisió segons la qual els uns havien de contribuir amb 2/5 parts i els altres amb les 3/5 parts restants. Així doncs, la suma que pertocaria pagar globalment al Camp (estem parlant per tant d'un impost de repartició) se subdividia segons les dites proporcions,

40. Cal exceptuar algunes porcions, principalment la falca de Vilaplana, l'Aleixar i Maspujols, pel fet de pertànyer al comte de les muntanyes de Prades, i, d'altra banda, cal afegir-hi Vilaverd, població situada geogràficament a la Conca de Barberà. Els límits externs de la Senyoria foren objecte d'estudi ja fa temps per part de Josep IGLÉSIES, «La senyoria de Tarragona», dins *Revista del Centre de Lectura*, any VII, núm. 161/162 (1926), p. 280-289. A l'interior de la Senyoria caldria excloure Cambrils (i els seus agregats), vila que va estar sota la jurisdicció de la Corona fins que aquesta l'alienà a favor de l'Església a les darreries del segle XIV (vegeu com aquest traspàs afectà la vila durant molts anys a Carles MARISTANY, *Senyoria i població al Camp de Tarragona: la vila de Cambrils (segles XII-XVII)*, Cambrils, Ajuntament, 1986, p. 36 i seg.).

invariables durant tota l'edat mitjana. Cal recordar que aquesta repartició fou establerta al començament del segle XIV per l'arquebisbe Roderic Tello i més tard confirmada pel patriarca Joan d'Aragó, dins un període, la primera meitat d'aquell segle, que esdevé cabdal per a comprendre l'evolució ulterior. Cal veure-hi aquí l'origen també de les anomenades Falde, nom genèric usat per a referir-se a diversos nuclis de població depenents fiscalment de la Ciutat, on es centralitzava la percepció de l'impost.⁴¹ Evidentment, el sistema escollit per cada un d'aquests nuclis, un cop se sabia la suma per la qual havien de contribuir, era només de la seva incumbència, no pas de la Ciutat. Pel que fa als pobles del Camp, a partir la suma general es calculava la suma local, «la part e porció» de cada vila. Encara que sovint els documents es refereixen només a les principals poblacions de l'època, cal tenir present que hi havia molts nuclis secundaris que, a l'igual que les Falde de Tarragona, funcionaven fiscalment com a agregats, subjectes a les poblacions veïnes de més categoria, les quals les representaven en tots els afers, tant per qüestions tributàries com d'altra índole.⁴² Si més no, els col·lectors de la vegueria en els seus itineraris acudien tan sols a les poblacions més grans.⁴³

Com ja sabem, la suma estipulada a cada lloc, des de la més gran a la més petita, es feia segons el nombre de focs. La primera notícia d'un fogatjament fet al Camp de Tarragona data del 1338, però tenim constància que es computaven focs molt abans d'aquella data, al final ja del segle XIII. Tant d'aquest fogatjament com dels posteriors, fins a les darreries del segle XV, només coneixem les xifres globals referents als diferents llocs del Camp però no tenim cap nòmina al detall dels caps de casa.⁴⁴ El fet que, com sol passar, en els còmputos concernents a algunes viles s'inclouien també els focs de les aldees de les rodalies sense fer discriminació entre els que pertanyien a la vila i els que pertanyien a cada aldea, significa que cal prendre les xifres amb molta precaució, puix que es desvirtua el seu valor demogràfic i poden distorsionar-se els resultats, a part d'altres problemes que ara per ara no ens entretindrem a comentar.

El caràcter escuet de la informació que els dits registres de focs subministren es contraposa amb l'amplitud de la informació que donen els llibres de talles i sobretot els d'estimes. Malauradament, tan sols s'ha conservat, que sapiguem, un sol registre de talla, l'anomenada «Passada del Mur» del 1427,⁴⁵ però és sabut que a Tarragona van fer-se moltes més passades del

41. Alguns d'aquests nuclis eren tan sols masos. RECASENS dóna una llista molt completa a *La ciutat de Tarragona*, II, p. 192; vegeu, per a més informació, Francesc CORTIELLA, *Una ciutat catalana a darreries de la baixa edat mitjana: Tarragona*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, p. 191-195.

42. Per les referències que en tenim, tots aquests llogarrets, de feble entitat demogràfica, formaven part dels termes de les viles majors, de vegades constituïts com a quadres. Podríem citar diversos exemples, la qual cosa ens estalviem de fer. Per al cas de les baronies integrades dins la Senyoria (tant la d'Alforja com la d'Escornalbou) hi havia un nucli que representava la resta de poblacions o masos que integraven la baronia: Alforja mateix per al cas primer i Riudecanyes, segons sembla, per al cas segon. Aquests caps de baronia tindrien al seu càrrec les contribucions dels altres nuclis que formaven part de la baronia.

43. Per al cas del fogatjament de 1496, els comissionats tenien ordre expressa de presentar-se només en aquelles localitats on hi havia més de cent focs; cfr. J. IGLÉSIES, *La població de les vegueries de Tarragona, Montblanc i Tortosa, segons el fogatge de 1496*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs, 1987, p. 13-36.

44. De fogatjaments al menut se'n conserven ja del segle XIV però referents a d'altres jurisdiccions territorials (cfr. J. M. PONS GURI, *Un fogatjament...*; vegeu també FRANCISCO MARSÀ, *Onomàstica barcelonesa del segle XIV*, Barcelona, Universitat, 1977).

45. Es tracta d'un magnífic exemplar, i complet, que està pendent de publicació per part de Joan-F. CABESTANY. Fou explotat parcialment per J. M. RECASENS, «Aportación al estudio de la sociedad tarraconense del primer tercio del siglo XV (según datos extraídos del *Llibre de la Passada del Mur*)», dins *Revista técnica de la Propiedad Urbana*, any VIII, núm. 15 (juny-agost 1967), p. 59-68; vegeu també *La ciutat de Tarragona*, II, amb nombroses referències.

mur abans i després d'aquella data que devien donar lloc a anàlegs registres. No hi ha res de semblant als arxius municipals del Camp, la qual cosa, evidentment, no vol dir que no haguessin existit. Altrament, en alguns llocs del Camp hi ha llibres d'estimes (o valies) a partir de la segona meitat del *xiv*.⁴⁶ És una llàstima que per a un mateix lloc i per a una mateixa època no es conservin estimes i talles cronològicament connexes, la qual cosa permetria establir interessants comparacions.⁴⁷ Així doncs, a pesar que les estimes són relativament abundants al Camp de Tarragona, trobem a faltar el punt d'unió que permetria analitzar la font per la seva funció fiscal, que és la que li donava tota la raó de ser. Altrament, tenim a l'abast un material formidable a partir del qual es poden fer estudis molt complets sobre la població, la societat, la riquesa, els paisatges urbans i rurals, etc., material que fins no fa molt havia restat gairebé inexplorat, no tan sols al Camp de Tarragona sinó també, en general, a tot el Principat.⁴⁸

Deixant de banda el tema de les fonts fiscals, voldríem acabar dient algunes coses més respecte al funcionament de la fiscalitat en el marc de la sobredita Senyoria; concretament, respecte a la institució que s'ha considerat singular del Camp de Tarragona. Ens referim, és clar, a l'anomenada Comuna del Camp, agrupació de pobles que fou creada per a la defensa d'uns interessos comuns.⁴⁹ Hom ha exalçat apassionadament aquest moviment mancomunat projectant, de vegades inconscientment, altres vegades menys inconscientment, els anhels de llibertats democràtiques del present. Res més lluny de la realitat si tenim en compte que les oligarquies dominants a cada localitat intentarien imposar els seus interessos partidistes sobre el dit organisme supralocal, semblantment al que succeïa en el si de cada municipi. Certament, caldria sotmetre l'obra de Fort (i la d'altres autors més antics com Morera) a una profunda revisió, en alguns

46. Ens hi hem referit ja en un dels nostres articles: *Aproximació...*, p. 426. Valls destaca amb una autèntica sèrie d'estimes; vegeu sinó Fidel de MORAGAS i RODÉS, *Catàleg dels llibres, pergamins i documents antics de l'arxiu municipal de la ciutat de Valls*, Valls, ed. Eduard Castells, 1916, p. 38 i s.; en altres llocs com Reus, tot i que les primeres estimes completes són les del 1445, hi ha fragments conservats del *xiv*; a la Selva, Alcover i Riudoms hi ha estimes a partir ja del segle *xv*; i encara en d'altres llocs es conserven mostres més tardanes. No és pura causalitat que en certa manera la localització de la font coincideixi amb les localitats més importants en època baixmedieval, puix que els nuclis secundaris eren inclosos en els registres de les viles grans com a plasmació lògica del lligam de dependència al qual ja hem al·ludit. Pel que fa a l'estructura interna, gairebé totes les estimes que hem pogut consultar presenten una sola base impossible, llevat d'un sol cas on la base és doble segons es tracti de béns immobles (siti) o de béns mobles (ens referim a les Estimes de Valls de 1378); tanmateix, en aquestes, les primeres de la sèrie val·lenca, hi manca, curiosament, l'inventari de béns.

47. Amb tot, aquesta relació s'observa també entre fogatjaments i estimes. Així ho hem vist concretament, pel que fa a Reus, entre el primer fogatjament al menut conservat, de 1496 (publicat per J. IGLÉSIES, *La població...*) i les estimes coetànies realitzades a compte dels tributs imposats sobre la base del dit fogatjament i que es conserven a l'Arxiu Històric Comarcal de Reus, i això malgrat que ens han arribat amb molt mal estat.

48. Això no obstant, hi ha algunes excepcions: M. TURULL/J. RIBALTA, «Ciutat i poder en el feudalisme declinant a la Catalunya baixmedieval. Diferenciació social i distribució social de l'espai urbà a Cervera, 1340-1382», dins *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), p. 79-144, sense oblidar sengles treballs inèdits de Montserrat SANMARTÍ i de Joan CANELA (citats en nota a l'Apèndix bibliogràfic d'aquest mateix article). Pel que fa a l'àmbit tarragoní, cal esmentar Ezequiel GORT i JUANPERE, *Població i societat a Reus en el segle XV*, Reus, 1980, i el nostre treball *Demografia, societat i fiscalitat...*

49. Tothom coneix l'obra d'Eufemià FORT i COGUL, *Notícia històrica d'una singular institució medieval. La comunitat de pobles del Camp de Tarragona*, Barcelona, 1975; tanmateix, no es pot oblidar l'antic treball d'Emili MORERA LLAUARADÓ, *Resena històrica de la Comuna del Camp de Tarragona*, Tarragona, 1901, autor més atent a les relacions entre els pobles de la Comuna i la Ciutat de Tarragona. D'altra banda, hom trobarà nombroses referències en els diversos volums de què es compon la *Tarragona cristiana* d'aquest mateix autor.

aspectes gairebé integral. No s'ha d'oblidar que la dita organització acomplia una funció bàsicament fiscal, derivada de l'obligació d'haver de fer front als impostos exigits per la Corona, o tal volta per l'arquebisbe, i que, evidentment, afectaven tots o quasi tots els pobles que formaven part de la Senyoria (a banda del bloc integrat per la Ciutat i les Falde). Des del nostre punt de vista aquesta funció —*sine qua non* de l'organisme— no ha estat suficientment emfasitzada o bé no se li ha donat la importància que mereixia; no en va, resten moltes llacunes i punts foscos en moltes de les qüestions en les quals la Comuna va intervenir o es va veure involucrada, la qual cosa, a través de les esmentades obres, coneixem bastant superficialment, i de vegades —cal dir-ho també— bastant confusament.

La Comuna s'originà al llarg d'un procés de gestació que amb tota justícia s'ha de situar al final del segle XIII. A la primera meitat del segle XIV es comença a tenir constància d'uns certs rudiments administratius, amb la creació, per exemple, d'un arxiu propi (dipositat a la Selva, població que ha estat considerada la seu de l'organisme). Mercès a aquest arxiu —el que en resta— s'ha pogut conèixer en bona part quina fou l'activitat desplegada per la institució, activitat concernent sobretot a les operacions fiscals de repartició i replega d'impostos. A les assemblees comunes es prenen decisions sobre les reparticions, es procedia al nomenament de síndics, etc. Aquesta activitat va generar, a més, una documentació de tipus comptable, puix que periòdicament calia fer revisions de comptes. La Comuna fou doncs caixa comuna del producte de recaptació de cada impost. Hi havia, si més no, un clavari o comuner que tenia cura de totes aquestes tasques. Ens preguntem si l'aparició d'aquest clavari comunal fou abans, durant o després de la creació dels seus homòlegs en l'àmbit de les hisendes municipals dels mateixos pobles que integraven l'organisme. Però en qualsevol cas aquesta i d'altres qüestions es podran saber quan es faci un estudi a fons i es tinguin suficients elements per treure'n conclusions.

Entretant, esperem que l'esquema descrit en aquest article hagi servit per ajudar a aclarir el funcionament de la fiscalitat directa en l'àmbit del territori i dels municipis als segles de la gestació dels estats moderns.

- BALDI, G. (a cura di). *Gli estimi della città di Rovereto 1449-1460-1475-1490-1502*. Rovereto: Accademia degli Arti, 1988.
- BIGET, J. L.; HERVÉ, J. C.; THÉBERT, Y. (ed.), «Les cadastres anciens des villes et leur traitement par l'informatique». *Actes de la table ronde organisée par le Centre d'histoire urbaine de l'École normale supérieure de Saint-Cloud avec la collaboration de l'École française de Rome et du centre national de la recherche scientifique (Saint-Cloud, 31 janvier-2 février 1985)*. Roma: École française de Rome, 1989.
- CARPENTIER, E. *Orvieto à la fin du XIII siècle. Ville et campagne dans le cadastre de 1292*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1986.
- CASINI, B. *Il catasto di Livorno del 1427-29*. Pisa: Pacini Editore, 1984.
- CASINI, B. *Aspetti della vita economica e sociale di Pisa dal Catasto del 1428-1429*. Pisa: Biblioteca del Bolletino Storico Pisano, 1965.
- CIERVIDE MARTINENA, R.; SESMA MUÑOZ, A. *Olite en el siglo XIII: Población, economía y sociedad de una villa navarra en plena Edad Media*. Pamplona: Instituto Príncipe de Viana, CSIC, 1980.
- CONTI, E. *I catasti agrari della Repubblica fiorentina e il catasto particellare toscano (secolo XIV-XV)*. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 1966.
- FIUMI, E. «L'imposta diretta nei comuni medioevali della Toscana», dins *Studi in onore di A. Saponi*, I. Milà, 1957, pp. 329-353.
- GROHMAN, A. *L'imposizione diretta nei comuni dell'Italia centrale. La Libbra di Perugia del 1285*. Perugia: École Française de Rome, 1986.
- HERLIHY, D.; KLAIPISCH-ZUBER, Ch. *Les toscans et leurs familles. Une étude du 'catasto' de 1427*. Paris: Editions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1978.

50 Òbviament, es tracta només d'una selecció, ja que la llista podria ser molt més extensa. No volem, tanmateix, passar per alt els treballs també de Joan CANELA, *Los libros del Manifest de Cervera de 1476*, i de Montserrat SANMARTÍ, *Los libros del Manifest de Cervera del año 1490*, Barcelona, Tesis de Llicenciatura inèdites, Dept. d'Història Medieval de la UB, 1972, així com el nostre article ja esmentat: *Consideracions al voltant d'una font fiscal: les estimes de Reus*, dins *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval (s. XII-XV)*, Barcelona, Institutió Milà i Fontanals-CSIC, en premsa. Per a més referències bibliogràfiques consulteu la nostra tesina citada *supra*, nota 5.

- LEVEROTTI, F. «Gli estimi lucchesi del 1411-13: una fonte per lo studio dell'amministrazione, del paesaggio agrario e della demografia», dins *Scritti in ricordo di Giorgio Buratti*. Pisa: Pacini Editore, 1981, pp. 199-222.
- MORELLÓ i BAGET, J. «Aproximació a les fonts fiscals baixmedievals a Catalunya: llibres d'Estimes, Manifests i Valies», dins *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), pp. 425-441.
- PERIS ALBENTOSA, T. «Anàlisi crítica i guia metodològica dels cappatrons de la peita de l'Arxiu Municipal d'Alzira», dins *Al-Gezira*, 1 (octubre 1985), pp. 113-147.
- TURULL i RUBINAT, M. «El Manifest», dins *La configuració jurídica del municipi baixmedieval. Règim municipal i fiscalitat a Cervera entre 1182-1430*. Barcelona: Fundació Noguera, 1990, pp. 493-505.
- TURULL i RUBINAT, M.; RIBALTA i HARO, J., «Ciutat i poder en el feudalisme declinant a la Catalunya baixmedieval (diferenciació social i distribució social de l'espai urbà a Cervera, 1340-1382)», dins *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), pp. 79-144.
- WOLFF, Ph. *Les estimés toulousaines des XIV et XV siècles (1335-1459)*. Tolosa: Bibliothèque de l'Association M. Bloc, 1956.

DISPUTES D'AIGÜES I LLUITA DE BÀNDOLS A LA RIBERA DE SIÓ (1590-1599)

XAVIER TORRES I SANS

Aquest treball aplega alguns episodis d'un seguit de conflictes d'aigües entre dues localitats de la Ribera de Sió —Puigverd i Agramunt— cap a finals del segle XVI. Malauradament, la documentació localitzada no proporciona gaire precisions sobre les modalitats tècniques i socials de l'ús i aprofitament dels recursos hidràulics en aquesta contrada i època. Ofereix prou indicacions, tanmateix, sobre les repercussions d'aquesta mena de conflictes; i la seva incidència en la configuració de les solidaritats i antagonismes locals.¹

La contrada de Ribera de Sió, a cavall de la plana d'Urgell i els altiplans de la Segarra, i travessada pel riu que li dóna el nom, formava part aleshores de l'anomenat graner de Catalunya; una regió occidental essencialment bladera al centre de la qual era el Pla d'Urgell. Al començament del segle XVII hom calculava, potser amb massa optimisme, que un any bo de l'Urgell, solament, «hinch a Principado para tres». Tot i les expectatives, però, l'Urgell mai no fou una garantia contra la carestia. Un règim de pluges escasses i la pobresa dels recursos fluvials feien les seves collites massa aleatòries o irregulars, tal com no s'estaven de lamentar els contemporanis:

Es lo pla de Urgell una terra prorrissima per a forment... pero lo mal es que no te aygua de reguediu, y la pluja del sel falta sovint en aquella terra... y ayxi pateyx Urgell, y patir ell es causa moltes voltes que pateyx Cathaluña.²

De vegades, l'eixut urgellenc assolirà una persistència excepcional, com ara el decenni 1574-1584, quan un seguit ininterromput de males anyades forçaria l'emigració en força indrets: «en nostres temps —escriu el virrei del Principat l'any 1576— han crescut tant les esterilitats y falta d'aygües en dit pla d'Urgell i ribera de Sió que manifestament se veu haver-se despoblades moltes cases...».³ Aleshores, hom revifarà la idea del canal. Tot i algunes iniciatives periòdiques, la construcció d'una sèquia del Segre per tal de dur l'aigua a l'Urgell, reiteradament, amb l'oposició

1. Les fonts principals d'aquest estudi són un parell de processos judicials sobre la successió de la baronia de Puigverd; i que només reflecteixen els conflictes d'aigües d'una manera parcial i discontinua. N'hem tret, creiem, tot el partit possible, però una recerca sistemàtica hauria de tenir en compte les possibilitats dels fons locals, assenyaladament els arxius de la universitat i vegueria d'Agramunt. Pel que fa a la resta de la documentació utilitzada, vull agrair a Eva Serra la cessió d'uns memorials procedents de l'arxiu patrimonial dels Sentmenat, directament relacionats amb el nostre tema de recerca.

2. Josep IGLÉSIES, «Pere Gil, S.I. (1551-1662) i la seva Geografia de Catalunya», *Quaderns de Geografia*, I, 1949, p. 237. Sobre les expectatives de l'Urgell, Francesc DE GILABERT (1616), *Discurso sobre las obligaciones que los que representan el corazón de Cataluña tienen*, Lleida, f. 21v.

3. Joan REGIÀ, *Els virreis de Catalunya*, Barcelona, s.d., p. 39. Vegeu, a més, IGLÉSIES (1949), p. 229.

conjuminada dels interessos mercantils barcelonins (massa lligats a les importacions dels blats sicilians); els rendistes del sòl de les regions pobres o de secà; i, en general, de tots els grups lligats a l'especulació de grans.⁴

En una regió potencialment fèril, com ara l'Urgell, però caracteritzada per una crònica mancança d'aigua, les disputes locals al voltant de l'aprofitament dels recursos fluvials (també força migrats) degueren ésser ben freqüents.⁵ Alguns cops, a més, la rivalitat assolirà el caràcter d'un veritable conflicte armat; tal com s'esdevingué l'any 1599 entre Agramunt i la vila veïna de Puigverd. Discòrdies semblants foren corrents, tanmateix, en d'altres indrets de la Catalunya occidental. El pla de Lleida, una zona de baixes precipitacions, seria un altre escenari característic de les lluites d'aigües. La brega entre la ciutat de Lleida i les comandes santjoanistes d'Alguaire i Corbina al voltant de les sèquies de Pinyana i Fontanat arrencava, si més no, del segle xiv. Una antiguitat similar arrossegaven els conflictes entre la ciutat i els llocs d'Almenar i Alcarràs. En el decurs del segle xvi Lleida féu valer, almenys un parell de cops, el seu privilegi de represàlies per tal de defensar les aigües de la ciutat: el 1549 contra la priora d'Alguaire, i el 1582 contra el lloc d'Almenar -per bé que el virrei, aquest cop, obligaria els paers lleidatans a disgregar els «aplechs de gent armada», i solucionar les diferències per via judicial. Altrament, fins a Lleida arribava, de vegades, el ressó de les lluites d'aigües d'alguns pobles de la ratlla d'Aragó, com ara l'any 1583, quan Montsó i l'Almúnia de Sant Joan, arran d'un litigi d'aigües, «haurien enviat en aqueixa ciutat per gent y socorro».⁶

Quan la rivalitat tradicional de les poblacions reforçava, però, diferències d'origen jurisdiccional, tal com passava entre Agramunt i Puigverd, el conflicte d'aigües podia prendre aleshores una fesomia força distinta. Agramunt tornà definitivament al domini reial l'any 1581, després d'un llarg litigi amb la casa de Cardona. Tenia aleshores, segons el testimoni informal d'alguns veïns de la vila, una població de més de 300 cases, i era cap de vegueria d'ençà la desmembració i desaparició de la vegueria d'Urgell.⁷ Cap al final dels anys vuitanta la reiterada reivindicació agramuntina sobre les aigües entre totes dues localitats augurava, llavors, un conflicte de caient decididament antisenyorial; sobretot en una època que la Universitat de Puigverd també pledejava contra el seu senyor per diferències de quísties, onzens i pensions de censals. Les disputes d'aigües distorsionaran, tanmateix, els arrencaments socials possibles.

4. Sobre l'oposició al canal, Pierre VILAR (1973), *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, 4a ed., II, p. 326-328, i Jonh H. ELLIOTT (1966), *La revolta catalana*, Barcelona, p. 53.

5. Vegeu Josep-Joan PRIQUER (1981), *La baronia de Vallbona (Notes d'Estudi)*, Lleida, p. 103-107; i Gaspar FELIU, «Algunes ordenacions i plets per les aigües del Corb», a *Estudis sobre Guímera i la Vall del riu Corb* (1983), Grup de Recerques de les Terres de Ponent, vol. 3, p. 47-51.

6. Arxiu de la Corona d'Aragó, Reial Cancelleria (ACA. RC.), reg. 4749, f. 272. Les discòrdies tenien un radi d'acció força ampli: «Ajudaba a la parte de Monzón la gente catalana comarcana; a los de Almunia favorecían los ribagorzanos... y los de Barbastro», Henry COCK, «Anales del año ochenta y cinco», a José GARCÍA MERCADAL (1952-62), *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Madrid, I, p. 1370. Sobre els conflictes de Lleida, ACA. RC., reg. 4749, s/f, (3-12-1582), i Josep LLADONOSA (1972-74), *Història de Lleida*, Tàrraga, I, p. 568-576 i 648-650; II, p. 48-50, 206-214 i 388-391.

7. Sobre la demografia agramuntina, Arxiu de la Corona d'Aragó, Reial Audiència, plets civils (=ACA. AUD.), núm. 3393, f. 46 i 178. A mitjan segle xvi Agramunt tenia un total de 205 focs, Josep IGLÉSIES (1979), *El fogatge de 1553*, Barcelona, I, p. 68. Sobre la jurisdicció d'Agramunt, Ceferí RCAFORT, *Geografia General de Catalunya*, vol. «Província de Lleida», Barcelona, s.d., p. 236.

EL LITIGI JURISDICCIONAL DE PUIGVERD (1585)

Cap al final del segle XVI la jurisdicció de Puigverd, aleshores una vila de prop d'una cinquantena de focs,⁸ era objecte de disputa entre els Alentorn, senyors de Seró i altres llocs de la vegueria d'Agramunt, i els successors de Fernando Mexía i Aimeric. Els Mexía, una família establerta per terres de Castella i Andalusia, eren senyors de Puigverd d'ençà l'any 1540, quan Fernando Mexía, fill del baró de Santofimía (Còrdova), i la seva muller Isabel Aimeric, filla del senyor de Montlleó (vegueria de Cervera), adquiriren en subhasta pública el lloc de Puigverd, amb «tota la jurisdicció civil y criminal, mer i mixto imperi», per 20.000 lliures. A la mort d'Isabel Aimeric, l'any 1546, el seu marit marxaria cap a Granada, on casaria en segones núpcies amb Maria Ponce de León. Senyor de Puigverd restà, aleshores, Fernando Mexía i Aimeric, gentilhome de boca del rei i, com el seu pare, cavaller de l'orde de Santiago.⁹

L'any 1585, la mort sense descendència de Fernando propiciaria, però, algunes intrigues al voltant de la seva successió. Per l'enllaç amb els Aimeric, els Mexía emparentarien successivament amb els barons d'Erill i els Alentorn, senyors de Seró. Les relacions entre totes tres famílies, segons testimonis de tota mena, foren tothora regulars i amistoses. Tanmateix, res no feia preveure que fos Onofre d'Alentorn, precisament, el successor de Mexía a la baronia de Puigverd, tal com s'esdevingué efectivament l'any 1585. Fernando, que morí solter, pensava fer hereu del seu patrimoni català el seu germà Rodrigo o, arribat el cas, la seva germanastra, Maria Mexía Ponce de León.¹⁰ No sabem dir on pararia Rodrigo Mexía l'estiu del 1585, quan Fernando, senyor de Puigverd, caigué greument malalt (Maria s'estava aleshores a Granada, on s'havia casat amb un cavaller italià). Pel contrari, els Alentorn freqüentaven força Fernando en els últims dies de la seva vida. Lluís d'Alentorn, fill d'Onofre, feia visites quotidianes al castell de Puigverd, i tot sembla indicar que els Alentorn aprofitaven els desvaris del moribund («que feye molts moviments de persona fora de juy... (i) non coneixia ningú ans d'alguns deye que eren fantasmes») per tal de forçar un testament favorable. Còmplices de Lluís d'Alentorn (el seu pare era aleshores a les corts de Montsó) haurien estat Francesc Tomàs, un notari d'Agramunt significat en tota mena d'afers dels Alentorn; un metge del mateix lloc; i un barber de Ponts, que hom feia casat amb una germana il·legítima del senyor de Seró. Tots quatre, a última hora, havien entrat a la cambra de Fernando, sense cap altre acompanyament, «y al cap d'una estona isquere(n) los dits de dita cambra y diguere(n): ja tenim hereu». Era Onofre d'Alentorn, el qual, tot seguit, faria senyor de Puigverd el seu fill Lluís.¹¹

8 ACA. AUD., núm. 3393, f. 670. El cens del 1553 dóna la xifra de 44 focs, IGLÉSIES (1979), I, p. 68.

9 Sobre els Mexía, i els senyors de Santofimía (o Santa Eufemia) i la Guardia, vegeu Alberto i Arturo GARCÍA CARRAFA (1936), *Diccionario heráldico y genealógico de apellidos españoles y americanos*, t. 55, Salamanca, p. 5-27, tot i no recollir la descendència del matrimoni Mexía - Aimeric, ni esmentar la baronia de Puigverd (hom hi trobarà, però, una Isabel Aimeric, baronessa de Plus (?)). La resta de dades són d'ACA. AUD., núm. 3393: arribada a Barcelona de Fernando Mexía el 1535 per a participar en l'expedició reial contra Tunis i Alger, f. 926 v.; capítols matrimonials, el mateix any, entre Mexía i Isabel Aimeric, f. 894; testament, i traspàs el 1546 d'Isabel, f. 817 i 924v.; compra de Puigverd, f. 974 v. Sobre els Aimeric, senyors de Montlleó, Sant Antolí i Rubinat, vegeu, *Els castells catalans* (1979), VI (II), Barcelona, p. 702 i 710. Pel que fa a Puigverd, la bibliografia catalana no esmenta el senyoriu de Mexía, ni el posterior dels Alentorn.

10. ACA. AUD., núm. 3393, f. 666v. i 1124 (testament de Fernando a 15-2-1571); relacions de Mexía, Erill i Alentorn, f. 4 i 304.

11. ACA. AUD., núm. 3393, f. 664; *fantasmes*, f. 1227v.; parentiu del barber de Ponts, f. 1277; Onofre d'Alentorn es reservà, però, la jurisdicció criminal del lloc de Puigverd, f. 634v.

No coneixem la reacció immediata dels familiars del finat. Rodrigo, germà de Fernando, moriria de pesta a Barcelona l'any 1589. Uns anys després, però, la seva germanastra Maria, afincada a Granada, i el seu marit Daniel Quarteroni es mudaren a Barcelona, i endegaren plet contra els Alentorn per la successió de Puigverd.¹² No sembla pas, altrament, que la maniobra dels Alentorn hagi suscitat cap refús decidit entre els vassalls del lloc. Tal vegada, les conegudes vinculacions entre els Alentorn i els bandolers desanimarien, però, cap iniciativa. Que el testament de Fernando Mexía havia estat falsificat era, si més no, una sospita força estesa; «empero —dirà anys després el rector de Puigverd— en lo temps que los bandolers anave(n) per aquella terra no.s gosave dir».¹³ Pel contrari, l'oposició contra el nou senyor de Puigverd va covar-se de bon començament a la vila d'Agramunt, arran de les tradicionals disputes d'Aigües.

AGRAMUNT CONTRA EL BARÓ DE PUIGVERD (1590)

Els conflictes d'aigües entre Agramunt i Puigverd s'arrossegaven de feia força temps. Un testimoni del final del segle XVI feia remuntar les baralles fins prop de vint anys enrera, però cal pensar que la rivalitat arrencava de molt abans. El cabal del Sió, massa irregular i tot sovint exigü, multiplicava les ocasions de fricció: si uns anys el Sió no duia aigua, «altres n.i ve r(a)onablement; altres tant pocha que es com si.no n.i vingues; y altres voltes (fa) unes gra(n)s crescudes». En temps de cabal prim, els agramuntins romanien supeditats, més que mai, a les necessitats del lloc de Puigverd, els habitants del qual al·legaren sempre un dret prioritari sobre les aigües del rec:

que si los de Puigvert no han menester la dita aygua, la deixave(n) anar per la sequia que va en lo terme de Agramunt; empero si los de Puigvert l.an menester tota, o la que han menester prenen, que nungu no.ls y fa: contrari.

Puigverd tenia un molí fariner, que prenia l'aigua del riu, però, a més a més, els pagesos del lloc aturaven l'aigua cada diumenge a la sortida del sol, i no tornaven a vessar-la, riu avall, fins que tothom no hagués regat. Això perjudicava, sobretot, l'activitat del molí fariner d'Agramunt, que moltes vegades, tot i tenir blats entretinguts, «lo dit molí no pot molre per fretura de aygua».¹⁴

Els agramuntins, doncs, maldaran repetidament per alçar una sèquia o peixera dins el terme de Puigverd i assegurar-se un proveïment regular de l'aigua; però cada temptativa toparia amb la resistència dels veïns del terme. Altrament, la reivindicació dels agramuntins, obligats tot sovint a moldre el seu blat en el molí senyorial de Puigverd, lesionava substancialment els drets del baró del lloc, tal com no s'estava d'exposar el procurador dels Alentorn:

12. No resseguirem pas les vicissituds d'un litigi que, encetat l'any 1593, encara cuejava el 1713, després de múltiples enrevessaments successoris. Els interessats hauran de consultar ACA. AUD., núm. 3393 i 6452. Els Quarteroni eren originaris de Lombardia. Daniel, establert a Granada, era un home de bona posició, però «con la guerra e levantamiento de los moriscos del Reyno de Granada y con otras desgracias e fianzas que hize perdimos mas de 25.000 ducados». Morirà l'any 1602, a Barcelona, i entre els seus marmessors testamentaris hi figuraran Galceran de Cardona, Ramon d'Oms i Francesc d'Erill; Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, Joan PAREJA, *Plec de testaments, 1583-1609*, núm. 51 (26-6-1602). Testament de Maria, la seva muller, traspassada el 1607, idem, s/núm. (20-2-1609). Mort de Rodrigo Mexía el 1589, ACA. AUD., núm. 3393, f. 639 i 641.

13. ACA. AUD., núm. 3393, f. 660.

14. ACA. AUD., núm. 3393, f. 660.

lo que fa bo lo lloch de Puigvert y lo fa valer alguna cosa es la commoditat que te de la aygua, de la qual regan lo terme, y no haver en dita vila de Agramunt sino un moli y en aquell tenir poca aygua y pochos dies, com los altres dies la prenguen los de Puigvert per.a regar, y perso haver de esser de acudir al moli que dits senyors tenen en dit lloch de Puigvert...y (si) podien fer [els d'Agramunt] ta(n)ts molins y sequias com los donas gust, perdria lo senyor de Puigvert de las quatre parts de la renda las tres parts ans mes que manco.¹⁵

En temps de Fernando Mexía i Aimeric, les disputes al voltant de les sèquies de Puigverd foren reiterades. El batlle del terme capturà en diverses ocasions alguns veïns d'Agramunt (entre els quals hi figurava el moliner de la vila) quan provaven d'espantllar la peixera anomenada *dels jueus* (que menava l'aigua cap a Puigverd) i refer la sèquia que els agramuntins havien plantat dins el terme. Algun cop, a més, Agramunt amenaçà d'aixecar sometent «contra don Ferrando y los de Puigvert p(er)què detenie(n) la aygua»; tot i que la iniciativa d'aquesta mena, l'any 1583, fou deturada, a última hora, per la intervenció d'un conegut advocat de Tàrraga, el qual féu de mitjancer. Mexía, però, no hauria estat gaire conciliador:

no permita Dios —digué a l'advocat— que yo muera en esta tierra, pero siendo servido d.ello, yo le doy mi palabra a fe de cavallero que tengo de dexar heredero d-este mi lugar y hazienda al sr. de Sero para que entienda y trate de otra suerte que yo a estos de Agramu(n)te y vengar mis injurias.

Tot sembla indicar que, en afers d'aigües, Mexía es feia ajudar pels Alentorn, cavallers amb força seguici per aquelles contrades: «que quant lo dit don Ferrando tenie plet y questio ab los de la vila de Agramu(n)t sobre de la aygua, p(er) la qual questio tingue y tenie sovint... molts mals de cap», solia enviar algun dels seus criats a la casa del senyor de Seró per tal que «axi ab son parer y consell com fent-li costats, li valgues y ajudas para (*sic*) contra los de Agramu(n)t». La brega, però, acompanyaria Mexía fins a la sepultura. Quan emmalaltí, l'estiu de 1585, els agramuntins tornaven a porfidiejar; i pretenien alçar altre cop «la pexera que tene(n) en lo terme de Puigverd».¹⁶

De tota manera, serà en temps dels Alentorn, probablement, quan les disputes entre Agramunt i el baró de Puigverd assoliran una més virulència. Tot i no tenir una notícia prou exacta dels fets, sabem que el moliner d'Agramunt fou capturat altra vegada pel batlle de Puigverd; que un seguit de mútues destrosses de sèquies forçarien la intervenció final del governador de Catalunya; i que, en una data tampoc no especificada, un síndic d'Agramunt anà a parar també a les presons del castell de Puigverd.¹⁷ Cap al final de l'any 1590, però, les tensions eren més fortes que mai. A primers de desembre, els Alentorn havien fet malbé, altre cop, la peixera agramuntina del terme de Puigverd. La presència a la vila d'Agramunt, el dia dels innocents, de Jeroni d'Alentorn, fill del senyor de Seró, desfermaria aleshores una autèntica revolta. Els instigadors de la brega haurien estat, segons el testimoni del mateix Jeroni, els paers i altres homes

15: ACA. AUD., núm. 6452, f. 327. El molí senyorial de Puigverd s'arrendava, els últims anys del segle XVI, per unes 100 quarteres de blat (f. 837-844). La xifra representava, en realitat, entre un 10 % i un 20 % de la renda global del senyor de Puigverd; que oscil·lava, segons els anys i les collites, entre 1200 i 2400 lliures. Els Alentorn, altrament, acusaven també als agramuntins de repetides usurpacions en matèria d'emprius i pastures.

16: ACA. AUD., núm. 3393, f. 304v., 320, 336, 342 i 1132-1133.

17: Presó del síndic, ACA. AUD., núm. 3393, s/f; captura del moliner, ACA. AUD., núm. 6452, f. 119; intervenció del governador, s/f.

principals de la vila, que «amotinaren tot lo poble contra d.ell, de manera que tots es posaren ab armes pera dampnificar.lo... (i) se possaren tots los del poble a sercar dit don Hieronim per dita vila... y.l enclogueren y assitiaren dins de una casa... volent derrocar les portes y possar.y foch». Calgué la intervenció del veguer d'Agramunt, que arrestà Jeroni i altres dos cavallers que anaven amb ell (Lluís Ortiz, senyor de Concabella, i Climent Castelló, senyor de les Puelles); possiblement (tal com assegurà Jeroni) per salvar-los la vida, únicament. Tot i així, els revoltats forçaren l'empresonament dels cavallers al castell d'Agramunt; i tot seguit el síndic d'Agramunt féu instància contra Alentorn davant de la Reial Audiència. Al començament de 1591 els presoners foren traslladats als càrrecs de Barcelona on, malgrat les protestes d'Alentorn i els seus companys, hi romangueren prop de quatre mesos.¹⁸ El conflicte subsegüent entre Agramunt i els Alentorn era, doncs, previsible. Coincidiria, però, amb un període de dissensions entre el baró de Puigverd i els seus vassalls.

NYERROS I CADELLS A AGRAMUNT (1590-1593)

Fernando Mexía mai no fou, segurament, un cavaller de gran cabal. Petits barons dels voltants de Puigverd afirmaven «que es pobre cavaller y per tal tingut y reputat... que no te un diner de cosa alguna sino lo que diuen que sa mare li ha deixat de son dot»; i fins això i tot li hauria estat disputat pel seu pare una temporada.¹⁹ Els censals foren, llavors, un recurs freqüent; i ben sovint el lloc de Puigverd en devia d'ésser el principal fermancer. Quan va morir Mexía, el 1585, la Universitat de Puigverd havia pagat per compte del seu senyor un total de 400 lliures; i les primeres discòrdies entre la vila i el seu nou senyor, Lluís d'Alentorn, foren justament per voler recuperar aquests diners. Però Alentorn, a més de no satisfer el deute, demanà tot seguit una quístia anual de 40 lliures i l'onzè de l'arrendament de les herbes del comú —imposicions que els homes de Puigverd asseguraven no haver mai pagat. Al començament dels anys noranta, la resistència al pagament de la quístia, i successives reclamacions sobre els diners dels censals, acabaren amb l'empresonament dels paers locals. L'any 1593 l'afer arribava a l'Audiència:

Los pobres y miserables pahers del lloch de Puigvert... son greument opprimits y vexats p(er) don Luis Alentorn...²⁰

Paral·lelament, el rector de Puigverd pledejava també contra els Alentorn, els quals «li havien robat —assegurava— los blats de uns delmes». La decidida oposició del rector comptava, a més, amb el beneplàcit del bisbe d'Urgell, força amoïnada per les reiterades usurpacions dels Alentorn en matèria de delmes i la passivitat del clergat local, car «no.y havie ningun rector —deia— que

18. Una vívida relació dels fets, ACA. Arxiu de Sentmenat, llig. 1.21. A les corts del 1599 Jeroni d'Alentorn reclamaria una indemnització de 4.000 lliures. En el memorial del greuge féu constar, però, que «aguera mes (e)stimat pagar aquellas de sa bolsa q(ue) no patir tan gran agravi, y axi u judicara qualsevol p(er)sona q(ue) conega a dit don Hieronim y sapia sa noblesa, y rusticitat dels de Agramunt». Ressò dels fets a ACA. AUD., núm. 6452, f. 266: que els d'Agramunt «per ditas questions de la aygua capturaren a dos Geronym»; i ACA. AUD., núm. 3393, f. 396 i 736.

19. ACA. AUD., núm. 3393, f. 825-825v.

20. Plet de Puigverd contra el seu senyor, ACA. AUD., núm. 3730. Disputa dels onzens, ACA, AUD., núm. 3393, f. 205v. Vegeu, a més, apèndix núm. 2 d'aquest treball.

contrafes al sr. de Cero en lo rebre dels delmes». Alguns seguidors dels Alentorn, però, maldaven per foragitar el rector de Puigverd, el qual encoratjava, segons sembla, els vassalls de Lluís d'Alentorn, «suborna(n)t e incitant.los que se unesque(n) y agermane(n) co(n)tra dit señor». ²¹

En una època que Puigverd litigava amb el seu senyor, la brega simultània dels agramuntins al voltant de l'aigua, i la lluita subsegüent contra els Alentorn, amenaçava de convertir els greuges particulars de cada localitat en un conflicte general de caràcter antisenyorial. Tanmateix, el joc d'aliances i interessos va rodar de manera prou diferent. D'una banda, la tradicional rivalitat d'aigües entre Puigverd i Agramunt romangué tothora irreductible. Altrament, els Alentorn també tenien els seus partidaris a la vila d'Agramunt. El desenllaç fou, llavors, una lluita local de bàndols singularment violenta.

La composició social dels bàndols agramuntins ens ha pervingut massa defectuosa, però una primera aproximació no revela diferències sensibles de cap mena. Cal fer notar, a més, que totes dues faccions tenien representants en el consell de la vila. ²² Probablement, les rivalitats internes de la prohomenia local han estat la base de les divisions. De tota manera, caldria no negligir la influència del patronatge senyorial en la captació de fidelitats personals de tota condició, fins i tot en un context tan marcadament advers com ara la vila d'Agramunt. Les vicissituds individuals d'alguns caracteritzats seguidors del senyor de Seró són un bon exemple de la formació i eficàcia de les clienteles senyorials. Entre els principals seguidors agramuntins dels Alentorn figuraven, a primer rengle, el notari Francesc Tomàs i el metge Pau Soler, dos dels implicats en la presumible falsificació del testament de Fernando Mexía l'any 1585. Soler era el metge de la casa de Seró, i «molt amich y valedor dels dits nobles don Onoffre y don Luys Alentorn». Del notari Tomàs es deia, també, que era «molt parcial, favoreedor y valedor de dits Alentorns», i que quan fou empresonat a Barcelona, inculpat de fautoria de bandolers i resistència contra el veguer d'Agramunt, el senyor de Seró anà personalment «per casa dels jutges d(el) Criminal, y en particular en casa del magch. mr. Mur, relador d(e) dita causa... (i) que lo dit sr. de Sero parlave per dit Thomas y lo afavoriria en traure.l d(e) dita preso». Un ajut similar hauria facilitat l'alliberament de Francesc Guiu, cosí germà de Tomàs, notari de Tàrraga, i empresonat pels mateixos càrrecs. ²³

La naturalesa dels favors era força variada, però. Magí Tarroja, pagès d'Agramunt, i oncle del metge Soler, era un altre dels grans partidaris del senyor de Seró:

Que en las causas y negosis de la vila de Agramu(n)t ab lo dit sr. de Cero defensa la part de dit señor de Cero y renu(n)tie la propria patria publicame(n)t p(er) carrers y plassas... demostrant esser molt afer(r)at de dit sr. de Cero.

Quan Tarroja, home vingut a menys, fou empresonat per deutes, el senyor de Seró pagà de seguida la seva fiança; i era cosa sabuda «que les obligations... que Magi Terroja te a dit señor de Cero son p(er)que dit Magi Tarroja essent de primer persona que se estave a son pler y rica,

21. ACA. AUD., núm. 3393, f. 249v., 338, 359v., 367v., 400-408v. El rector acabaria per guanyar el plet en una data no especificada, f. 517.

22. Vegeu apèndix núm. 2 d'aquest treball.

23. Tomàs, ACA. AUD., núm. 3393, f. 310, 520, 736-736v. i 1277; Guiu, f. 175 i 395; Soler, f. 503v. i 1277.

es vingut a molta miseria, y de ordinari... se'n anave a menjar y posar sa vida en casa de dit señor». No era l'únic deute, tanmateix. Una vegada que Tarroja tenia raons amb un altre pagès d'Agramunt, el senyor de Seró hauria aplegat prop d'un centenar d'homes, els quals «traguere(n) unas garbas de un tros de terra que estave en questio entre en Comabella... y en Terroja, y les aportare(n) a Puigvert y les batera(n), y... lliurare(n) lo blat a dit Terroja». Bernat Tarroja, fill de Magí, havia obtingut un benefici de l'església de Puigverd per intercessió d'Onofre d'Alentorn, i un altre fill de Magí era, de feia temps, criat de Lluís d'Alentorn. Els Tarroja, però, no eren els únics protegits dels Alentorn a Agramunt. Montserrat Lleonart, un altre pagès de la vila, menava unes terres al lloc d'Aladrell (del senyor de Seró), les quals tenia «a voluntat y arbitre de dit señor sense (e)stablime(n)t ni altre titol necessari, y axi matex es batlle de dit terme». Naturalment, se'l considerava «gran servidor de dit señor de Cero y dels de sa casa, y tota sa vida ho es (e)stat».²⁴

Els Alentorn reclutaven seguidors de totes bandes. Un tal Lluís Llobera, del lloc de les Pallargues, rebia blat dels Alentorn en època de dificultats. Bernat Sunyer, natural de Sant Quirze de Besora, «havia mort un home a la sua terra [...] y don Honofre de (A)lentorn lo ha tret de mal»; ara s'estava de criat a casa dels Alentorn. El tràfec de rectories assegurava, a més, la lleialtat del clergat local. Onofre d'Alentorn «ha procurada la rectoria de dit lloch de Cero al dit m^e Hieronym Torroella... y es veritat q(ue) dit rector [...] te gran compte y vigilantia a contentar adit señor de Cero p(er)que p(er) la dita bona obra y es obligat». Una devoció semblant conservaria mossèn Barba, nou rector de Rialb.²⁵

Cavallers amb força seguici i influència, els Alentorn també sabien fer-se respectar quan calia. La fidelitat, aleshores, era la contrapartida de la coerció:

Lo dit señor de Cero es persona que p(er) aquestas parts tothom li te molt gran respecte y temor, y es la fama q(ue) en las causas y plets que te axi contra universitats com particulars li es molt facil lo provar son intent ab testimonis p(er) lo respecte que li tenen p(er) assi comuname(n)t.²⁶

Jaume Oriola era síndic de Puigverd llavors del plet de la vila contra els Alentorn per l'onzé de les herbes. Però un bon dia el seu fill va tenir una baralla amb un altre home de Puigverd, «y p(er) esta causa es la fama publica y comuna que dit Oriola son pare feye y fa tot quant pot p(er) acontentar dits señors p(er)que no li prenque(n) son fill».²⁷

A Agramunt les discòrdies entre el bàndol de la vila i els seguidors dels Alentorn degueren ésser freqüents d'ençà la successió de la baronia de Puigverd, el 1585, i les lluites d'aigües subsegüents. Assoliren una virulència inusitada, però, arran de la persecució i captura, al final

24. Tarroja, ACA. AUD., núm. 3393, f. 166v.-167 i 189v.; Lleonart, f. 166 i 361.

25. Perquè «m^e Penyella, qui ere abans rector de Rialb...estant a la preso de Bar(celona) per lo Breu, digue que don Onofre d'Alentorn lo persuadi que renu(n)tias la rectoria en favor de m^e Francesch Barba, y que si ho feye que ell lo deffensaria y.l trauria de la preso, y sino que li farian algun affront per algunas baxesas havia fetas en la rectoria de Rialb», ACA. AUD., núm. 3393, f. 131; rector de Seró, f. 167v.; Sunyer, f. 224v.; Llobera, f. 184v.

26. ACA. AUD., núm. 3393, f. 168. Sobre el seguici dels Alentorn, vegeu un exemple, infra, nota 31. Entre la seva parentela hi figuraven els Erill, Sentmenat, Gilabert, Calders... Els Alentorn, a més, desplegaren una notable activitat política al si de les institucions catalanes. Onofre fou diputat del General el trienni 1593-1596; el seu fill Alexandre ho seria els anys 1614-1617. Tot sovint escapçalarien l'oposició contra els representants reials del Principat, vegeu ELLIOTT (1966), p. 47 i 114.

27. ACA. AUD., núm. 3393, f. 190v.-191, 205 i 205 i 215-216.

del 1590, de Jeroni d'Alentorn. Al començament de 1591 l'amenaça de les represàlies del senyor de Seró mantenia encara tota la vila revoltada. Grups d'homes armats feien ronda pels carrers, i la guàrdia de les muralles fou reforçada. Hom denegà l'entrada de cap persona de Puigverd, Seró i altres llocs dels Alentorn; i una llarga temporada la vila romangué amb els portals tancats, tant de dia com de nit, per «por dels bandolers nyerros», les vinculacions dels quals amb els Alentorn eren ben conegudes.²⁸

Fou una mala època per als seguidors agramuntins del senyor de Seró, alguns dels quals foren capturats, composats i bandejats per les autoritats de la vila, com ara el notari Francesc Tomàs. Altres marxaren pel seu compte davant l'hostilitat general, com ara Miquel Ricols, un fill del qual havia estat mort per alguns veïns de la vila; o Jaume Brosquet, que havia estat apallissat. És el cas també dels Tarroja, coneguts partidaris dels Alentorn, i que fugiren d'Agramunt «per los agravis que alguns particulars de la pnt. vila los feyen, ab amenasses de bandolers los quals tenien y sustentaven p(er) Agramu(n)t». Tots plegats cercaren refugi a les baronies dels Alentorn, i no tornarien a Agramunt fins a l'any 1594, quan el nou veguer Francesc Joan Ros garantí la seva seguretat personal. L'arribada del veguer Ros originaria, però, la protesta dels paers de la vila, els quals acusarien el representant reial de ser un home de la corda dels Alentorn, i «de la parsalitat y banda de alguns que volen mal als de(l) consell y a la mayor part de la vila».²⁹

No coneixem l'evolució de les hostilitats entre Agramunt i el senyor de Seró. Tanmateix, els bandolers nyerros arribaren més d'una vegada a les portes de la vila, com ara el dia de Tots Sants de l'any 1591, quan «vinguere(n) la quadrilla dels Nierros y tinguere(n) brega ab los de la vila de Agramunt». Tot sembla indicar, però, que els agramuntins també se serviren diverses vegades de l'ajut dels bandolers de la quadrilla contrària dels *cadells*, tant per refusar les escomeses dels Alentorn com per fer valer les seves pretensions en matèria d'aigües:

«Los de Agramunt —s'exclamava el procurador del senyor de Puigverd— an comeses grans violenties y fetes grans usurpacions... sobre la mateixa materia de voler los llevar la aygua... fent venir a la dita vila de Agramunt grans quadrilles de bandolers y recollint los alli per a danyar al senyor de Puigvert... y tingueren diverses vegades per dits respectes la quadrilla dels cadells y Ba(t)lle d'Alos que era de dos.cents bandolers».³⁰

28. Els bandolers nyerros eren, inicialment, els seguidors armats del senyor de Nyer (Conflent), «que corrompido el vocablo» —escriu el cronista aragonès Blasco de Lanuza— «llaman los nyerros». Participaren a les revoltes de Ribagorça de finals del segle XVI, en favor del duc de Villahermosa, i tot seguit, per terres de Lleida, intervingueren en les bandositats entre els Valls i els Gilabert. Els Alentorn, aleshores, feien costat a Francesc de Gilabert, parent seu, vegeu Xavier TORRES, «Alteracions aragoneses i bandolerisme català: Nyerros i Cadells a les terres de Ponent (1579-1599)», a *Recerques*, núm. 22 (1989), Barcelona, p. 137-154. Les vinculacions entre els Alentorn i els bandolers dataven de força abans, però, i perdurarien encara a començaments del segle XVII, vegeu ELLIOTT (1966), p. 63 i 114, i Lluís M. SOLER i TEROL (1909), *Perot Roca Guinarda*, Manresa, p. 147 i s. Sobre la situació d'Agramunt el 1591, ACA. AUD., núm. 1459, f. 35v., 65, 85, 140 i ss. i 331v.

29. Plet d'Agramunt contra el veguer Ros, ACA. AUD., núm. 1459. Càrrecs contra Ros, f. 150, 160, 168 i 170v. Bandejats i fugits de la fila, f. 55, 65, 75 i 140. Vegeu, a més, apèndix núm. 3 d'aquest treball.

30. ACA. AUD., núm. 6452, f. 327. El recorrs dels comuns a les quadrilles per tal de defensar o reivindicar drets d'aigües i pastures no era pas un fet insòlit, segons sembla. Devia d'ésser una pràctica corrent als pobles de l'Aragó, car els diputats del regne, l'any 1579, cregueren oportú de puntualitzar que no n'era, de bandolerisme, «quando algunos se juntassen a deffender derechos de aguas, pacimientos y otras cosas que algunas vezes se offrecen en este Reyno y las permiten los Fueros»; Gregorio COLÁS; José Antonio SALAS (1982), *Aragón en el siglo XVI. Alteraciones*

La participació d'aquestes quadrilles féu que els bàndols agramuntins prenguessin algun cop el nom dels celebres bàndols catalans: «entre los particulars de la pnt. vila —deia un mercader cerveri, de pas per Agramunt l'any 1592— y avie moltes parsilitats de nyerros y cadells».³¹

LES RIVALITAT D'AIGÜES (1599)

Durant l'última dècada del segle XVI, les disputes d'aigües entre Agramunt i Puigverd no conegueren treva, segons sembla. Reforçaren, a més, els lligams entre el senyor de Puigverd i els seus vassalls en una època de discòrdies internes i, alhora, de franca hostilitat entre els Alentorn i la vila d'Agramunt. El conflicte d'aigües del 1599 és un altre exemple de la jerarquia de lleialtats i antagonismes primordials a la baronia de Puigverd.

L'any 1599, la construcció d'un segon molí fariner a la vila d'Agramunt originaria una disputa d'aigües de grans proporcions. A primers de setembre, prop de 300 agramuntins, «molts d.ells armats ab pedrenyals», entraren altre cop al terme de Puigverd, «ab molts carros y altres animals carregats de pedras molt grans de cals y arena, rompe(n)t camps, vinyas, olivers y altres arbres de las heretats dels dits homens de Puigvert, (i) arribats en esta forma a la peixera descarregaren los carros de moltes grans roques y los altres animals de molta cals y arena, y molts mestres pedrapiques que alli tenian començaren a picar dites roques, y altres ab moltas eixadas se posaren a obrir sequies...» Tot seguit, i per tal de defensar la sèquia, els agramuntins feren «diverses trinxeres (i) un fort ab sas travessas y tronerass... blasonant que si los senyors de Puigvert y llurs vassalls s.i acostavan los matarie(n)». El rector i altres homes de Puigverd s'adreçaren llavors al senyor de Seró.

Assabentat dels fets, Onofre d'Alentorn mobilitzà tots els seus parents, vassalls i seguidors, fins a completar una força de més de 400 homes; «feu posar tota la gent a punt de guerra»; i tot seguit, «ell davant de tots [...] ab son cavall blanch (i) ab una llansa en la ma», marxaren plegats cap a Puigverd. La brega durà uns quants dies, però la sèquia agramuntina fou arrasada. Les hostilitats s'allargaren, tanmateix, fins a primers de novembre, perquè els agramuntins reberen l'ajut d'alguns llocs del bisbe d'Urgell, com ara Guissona i Sanaüja. Al seu torn, el senyor de Seró cercà reforços per terres del ducat de Cardona i l'abadiat de Solsona. Allò que semblava l'inici d'una conflagració comarcana de considerables proporcions seria finalment aturat per l'arribada dels oficials del governador de Catalunya.³²

sociales y conflictos políticos, Saragossa. Bandolers *nyerros* contra Agramunt, ACA, AUD., núm. 1459, f. 260v. La quadrilla contrària del batlle d'Alòs, un capítost de la corda de Joan Cadell, senyor d'Arsèguel, tenia un itinerari molt semblant al dels seus contrincants *nyerros*: participació a les revoltes de Ribagorça, a les lluites entre Valls i Gilabert, etc. Havia estat repetidament encaçada pels Alentorn i altres cavallers de la vegueria d'Agramunt, vegeu, supra, nota 27. Un altre exemple de la participació dels bandolers a les disputes d'aigües, Joaquim SARRET I ARBÓS (1906), *La cèquia de Manresa*, Manresa, p. 130-136, disputes entre Manresa i Santpedor al començament del segle XVII.

31. ACA, AUD., núm. 1459, f. 52 i s. Sobre les lluites de *Nyerros* i *Cadells*, vegeu Xavier TORRES (1993), *Nyerros i Cadells: Bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i Edicions Quaderns Crema, Barcelona.

32. ACA, AUD., núm. 6452, f. 304-325. Entre els seguidors d'Onofre d'Alentorn hi figuraven els següents cavallers. Gispert de Pons, senyor de Ribelles i Montsonís (que aportà 10 homes); el seu germà Martí (20); Francesc Villaiba, senyor del batlliu de Montmagastre (25); Miquel Sacosta, senyor d'Alentorn (12); Guillem d'Ivorra, carlà de

Conflictes semblants són una prova de la volada potencial dels litigis d'aigües. La radicalització d'aquesta mena de disputes podia menar, en alguns casos, cap a un moviment de caient antisenyorial, tal com succeí a Agramunt l'any 1590. Contràriament, la tradicional rivalitat entre Agramunt i Puigverd suggereix, però, que els antagonismes locals al voltant de l'aprofitament dels recursos naturals destorbaren també, de vegades, una activa solidaritat de classe.

Corbins, santjoanista (10); Lluís Ortiz, senyor de Concabella (10); t. Copons, senyor de la Manresana (10) i Miquel de Caldera, senyor de Segur (6). De Tiurana, i de les baronies dels Alentorn (Rialb, Seró, la Donzell, Puigverd) arribaren prop de 300 homes. A la llarga, però, el segon molí fariner d'Agramunt havia de reeixir: segons un capbreu del 1654 la universitat posseïa aleshores dos molins fariners, ACA. Batllia General, 2a classe, Bb, núm. 5, f. 36v.

Núm. 2

NYERROS I CADELLS A LA VILA D'AGRAMUNT (1590-1593)

Nyerros

Balaguer, Joan
 Brosquet, Jaume; botiguer (*)
 Brosquet, Rafael; boter
 Castelló, Joan; apotecari
 Faneca, Joan; sabater (*)
 Faneca, Valentí; pagès (*) (**)
 Guiu, Francesc; notari
 Rícols, Miquel; pagès (*) (**)
 Soler, Pau; metge (**)
 Tarroja, Magí; pagès (*)
 Tarroja, Joan
 Tomàs, Francesc; notari (*) (**)

Cadells

Blasi, Domènec; prevere
 Busquets, Agustí; negociant (**)
 Canosa, Joan; sabater (**)
 Munt, Pere
 Roig, Joan (**)
 Rossa, Gaspar; forner (**)
 Tapioles, Pau
 Tapioles, Llorenç; negociant
 Torres, Francesc; adroguer

(*) Bandejats o exiliats de la vila

(**) Membres del consell de la vila, segons una acta municipal del 7-VII-1594.

FONT: ACA. AUD, núm. 1459.

Núm. 3

DETALL DE LES DESPESES DEL SENYOR DE PUIGVERD EN LA GUERRA D'AIGÜES
 DE L'ANY 1599 (DEL 5 DE SETEMBRE AL 17 DE NOVEMBRE DE 1599)

Espies i missatgeries	92 ll.
Minutes notariais	25 ll.
Dietes dels oficials reials que prengueren (ulteriorment) informació sobre el cas A «Mestre Altissen, pintor de Cervera, per tot lo que treballà en la descriptio de la peixera, sèquies y forts»	106 ll. 8 s. 10 ll.
Municions (pòlvora, metxes...)	13 ll.
Llums (oli, candeles...)	10 ll.
Menjar i provisions per a prop de 400 persones (gra, volateria, bacallà, hortalis- ses, vi vermell, blanc i claret; carn de porc, i 10 moltons «per a la taula dels cavallers»...)	610 ll. 12 s.
TOTAL	867 ll.

FONT: ACA. AUD, núm. 6.452, s/f.

LA COORDINADORA D'ESTUDIS DE PARLA CATALANA: UN PROJECTE FET REALITAT¹

JOAQUIM ALBAREDA I SALVADÓ

Els Centres d'Estudis catalans compten amb uns precedents llunyans, vinculats al moviment cultural de la Renaixença, al redescobriment de les arrels geogràfiques, històriques i artístiques del país, en el qual van tenir un paper cabdal els erudits locals. Es tracta d'un moviment que ha salvaguardat bona part de les nostres referències culturals, juntament amb d'altres institucions que desenvoluparen una tasca imprescindible, sense la qual la consciència col·lectiva podia haver perillat seriosament en aquest segle marcat pels períodes d'anormalitat política i de persecució dels signes d'identitat catalans. No cal que recordi, per la seva proximitat, la tasca desenvolupada pels Centres d'Estudis durant el franquisme, no solament en el camp de les publicacions i la recerca (per l'Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, per exemple), sinó el de fomentar una consciència cívica i de país.

Avui comptem amb prop d'un centenar de centres, molts d'ells creats de 1975 ençà, amb les seves activitats periòdiques i les seves publicacions. Aquesta densitat de centres deixa perplexos els representants dels Instituts d'Estudis d'altres territoris d'Espanya, acostumats a la presència d'un sol centre en la capital de província (quan en algunes ciutats catalanes, com poden ser Girona i Vic, n'hi ha dos, pel cap baix). Encara entenen menys el caràcter no oficial d'aquests Centres, sense funcionaris, voluntariós i quasi lúdic, ni menys dels migrats pressupostos. I és perquè, de fet, en el nostre país, els Centres d'Estudis han acomplert una funció substitutòria important en el terreny de la cultura —bo i suplint la manca d'actuació institucional— i a compleixen, encara, una funció social molt específica. Constitueixen, en conjunt, un teixit civil ric, divers (n'hi ha una minoria de vinculats a organismes oficials, mentre que la major part són independents, amb diferències de pressupost que poden anar d'1 a 160 milions de pessetes anuals —la majoria, però es mouen entre 1 i 10 milions—). N'hi ha de locals, de comarcals, i amb objectius diversos: des dels més estrictament erudits als que es proposen accomplir una missió cultural i cívica àmplia segons la demanda social i cultural de la comarca on es troben implantants (l'Institut d'Estudis Vallencs, amb una gran vitalitat i un arrelament profund en la seva realitat social, en constitueix un dels millors exponents).

És difícil, per tant, per no dir impossible, reduir el complex món dels Centres d'Estudis catalans a un sol clixé. De fet, aquesta diversitat, com a resultat de la realitat concreta d'on han

1. Aquesta és una versió actualitzada de l'article publicat a les *Actes del I Congrés de Centres d'Estudis de Parla Catalana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs (1991).

sorgit, constitueix un dels seus atractius sociològics més evidents, alhora que una dificultat en el moment que es pretén coordinar-ne els seus esforços. Disposen, també, d'un teixit social dinàmic, en la mesura que han experimentat en el seu interior un relleu generacional: els vells erudits locals han deixat pas als joves llicenciats, molts dels quals exerceixen la carrera que han estudiat, amb la lògica renovació metodològica i fins a la temàtica que el fet comporta.

El paper d'aquests centres, assenyaladament en el camp de les Ciències Socials —en el de la història local, per exemple, que és el que conec millor— és indiscutible, ja sigui en el terreny de la recerca, potenciant els estudis i la interrelació entre els joves investigadors bo i oferint-los un immillorable camp d'aprenentatge, donant-la a conèixer mitjançant les publicacions, o bé en el de la divulgació cobrint unes demandes culturals específiques a cada comarca o població.

Però els que vivim de prop la vida dels Centres d'Estudis sabem perfectament que no tot són flors i violes en la seva existència. Coneixem, per començar, les mancances que la majoria pateixen en la seva infraestructura, derivades de les estretones econòmiques, fet que és paliat, en part, amb una gran dosi de voluntarisme, però que malgrat tot, condiciona dràsticament l'abast de la seva activitat. Sabem, també, que cada llibre que es vol editar —i els llibres són el millor reflex de l'activitat d'un centre— és una mena de *via crucis*, sovint a conseqüència de la manca d'ajuts, en un país on treure un llibre de tema científic en català ja és una aventura prou arriscada. Tanmateix, els problemes no acaben aquí: aleshores comencen els de la difusió i de la distribució de l'obra. A Barcelona i a les principals ciutats catalanes, on teòricament hi ha un mercat potencial, hi arriben difícilment. Finalment, i potser en bona mesura com a resultat de la desconexió de les publicacions, els treballs dels Centres d'Estudis són mirats amb certa malfiança des del món acadèmic. És clar que sempre hi ha autors que cauen en la temptació fàcil de recloure's en l'aïllament localista i en l'aplicació poc sistemàtica i contrastada de les pautes interpretatives fetes a l'àmbit català i general, sense interrogar-se suficientment sobre els resultats de la recerca local. Però dubto molt que aquesta sigui la norma que defineixi el treball del gruix més important dels Centres d'Estudis, almenys d'aquells que es troben més consolidats i que publiquen amb regularitat. Més aviat, diria, la preocupació de molts d'ells és d'assolir la necessària integració entre recerca local i interpretació general, tal com va reclamar Pere Anguera en el I Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya (Barcelona, 15-16 de novembre de 1991), a fi d'evitar resultats massa localistes o, a la inversa, explicacions generals centralitzadores i allunyades de la realitat, per tal d'assolir una *història policèntrica*, en l'expressió afortunada de Josep Fontana. Però aquest inconvenient pot ser resolt, a banda de mantenir individualment, o col·lectivament, si s'escau, una bona dosi de rigor en els treballs de recerca i en les publicacions, amb l'elaboració de projectes de recerca intercomarcal, entre diferents Centres d'Estudis, tal com proposà el mateix Josep Fontana en el Congrés de Centres d'Estudis celebrat a Lleida l'abril de 1991.

Si la simple agregació dels treballs d'història local, fets sense cap mena de coordinació, ja ha servit, malgrat el seu caràcter sovint dispers i puntual, per a enriquir la imatge global de la nostra història, em penso que els seus treballs podrien ésser encara molt més importants si aquesta tasca es coordinés, i per coordinar no vull dir que es subjectés a alguna mena de pla general formulat des de fora, sinó que se centrés entorn de propostes i programes col·lectius decidits des de baix, des de la iniciativa dels propis centres —partint cada un des de la seva perspectiva pròpia,

però sabent entendre fins a quin punt pot apropar-se a la dels altres— per tal de definir una estratègia que fixi uns objectius generalitzables.²

Va ser precisament a partir de la constatació d'aquests reptes que posen en perill la creativitat i fins i tot la mateixa supervivència dels Centres d'Estudi a les envistes de segle XXI, en aquell congrés de Lleida, quan un grup de centres va impulsar la creació d'una Coordinadora d'àmbit de Països Catalans. Els resultats, per la mateixa naturalesa dels centres, diversa i poc estructurada organitzativament, han estat lents però, a la fi, profitosos. Després de passar una enquesta on es plantejava la possibilitat de la coordinació i d'haver-se celebrat la primera assemblea a Vic, ara fa tres anys, s'ha rebut l'adhesió d'una cinquantena d'associacions d'arreu del territori de parla catalana. Els estatuts ja han estat elaborats i aprovats i la primera Junta complirà dos anys de gestió.

Els objectius, a mig termini, alguns dels quals ja s'han fet realitat, semblen clars i ben assumits per tots els integrants:

1) Afavorir la coordinació i la comunicació entre els centres, així com la divulgació de les seves activitats. En aquest sentit es publica un butlletí que permetrà reduir l'isolament actual, però també es pretén aprofundir en el coneixement de cada centre i de la seva funció i utilitat en l'àmbit territorial que els és propi, així com les seves perspectives de futur, mitjançant l'elaboració d'un Llibre Blanc amb el suport del Departament de Cultura de la Generalitat.

2) Donar a conèixer les publicacions, d'acord amb la distribuïdora de llibres Nord-Est, mitjançant la difusió d'un sistema de fitxes on els centres anunciaran les seves publicacions —ahora que hi faran un dipòsit de llibres—, a partir del qual els interessats (ja siguin centres o persones individuals) podran adquirir-los contactant amb la distribuïdora o amb una xarxa de llibreries comarcals on es trobaran.

3) Fomentar línies de recerca intercomarcals, aspecte més complex que exigeix un major grau d'organització interna però en el qual ja s'ha començat a treballar. Cal, encara, delimitar-ne el caràcter (sobre un tema monogràfic, sobre fons documentals, sobre premsa o publicacions...) i el seu abast.

4) Vinculat o no amb aquest darrer aspecte, es preveu la celebració biannual de congressos d'història dels Països Catalans, centrats en temàtiques àmplies i interdisciplinàries. El primer d'aquests congressos es va celebrar a Lleida els dies 10, 11 i 12 de novembre de 1994 sobre *Moviments socials i dinàmica associativa*, organitzat per l'Institut d'Estudis Ilerdencs, amb el patrocini de la Fundació Enciclopèdia Catalana i el suport del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives (Universitat Pompeu Fabra), del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, del Servei de Documentació d'Història Local (Universitat Autònoma de Barcelona) i de la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

El balanç del congrés, les actes del qual aviat sortiran publicades, és francament positiu per la qualitat de les ponències i comunicacions, centrades en les formes d'organització i mobilització social de l'Antic Règim fins que aquest entrà en crisi. Estava estructurat en quatre blocs temàtics: *Moviments de protesta i resistència a la fi de l'Antic Règim (1714-1808)*, *La Guerra del Francès*

2. J. FONTANA, «Investigació i Centres d'Estudis: metodologia i línies de treball», *Actes I Congrés de Centres d'Estudis de parla catalana*, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 74.

(1808-1814), *Organització del treball: confraries i oficis* i *La festa com a vehicle de sociabilitat i d'expressió política*. Com a presidents de sessió, ponents o relators van participar-hi investigadors de reconeguda vàlua: Manuel Lladonosa (Universitat de Lleida), Jesús Millán (Universitat de València), Enric Tello (Universitat de Barcelona), Josep Benet (director del Centre d'Història Contemporània de Catalunya), Josep Fontana (director de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives), Esteban Canales (Universitat Autònoma de Barcelona), Josep M. Bernal (Fundació Bosch i Cardellach), Albert Toniolo (investigadora de la Universitat Pompeu Fabra), Joaquim M. Puigvert (Universitat de Girona), Borja de Riquer (Universitat Autònoma de Barcelona), Joan-Lluís Marfany (Universitat de Liverpool), Josefina Roma (Universitat de Barcelona). També el professor Pierre Vilar adreça una emotiva comunicació als assistents al congrés. Acabat el congrés, la Coordinadora celebrà l'assemblea anual, la qual comptà amb la presència de Miquel Llongueras, director general de Relacions Institucionals del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, amb qui es va debatre de manera profitosa sobre el tema de la relació entre els centres d'estudi i l'administració de la Generalitat.

A manera de balanç final, val a dir que, d'entrada, el projecte de la Coordinadora ha estat molt ben acollit, no solament entre els centres mateixos, sinó per altres institucions. El camí que s'ha fet ha estat possible gràcies al suport de la Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida, que n'ha assumit les tasques de secretaria i d'organització. També gràcies a d'altres institucions rellevants: d'una banda, l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives de la Universitat Pompeu Fabra que ha ofert un espai i mitjans per ubicar-hi una secretaria (per tant, la Coordinadora disposa de dues seus: una a Lleida i una altra a Barcelona), a més d'assessorament en la coordinació dels programes de recerca, amb la qual cosa els centres veuran reforçada la seva vinculació universitària. L'acord preveu que, per la seva part, els centres adscrits a la Coordinadora dipositaran un exemplar de les seves publicacions a la biblioteca de l'Institut, a fi de constituir un fons obert al públic de publicacions locals i comarcals, fet també remarcable, que facilitarà el coneixement d'aquestes publicacions. En segon lloc, el Servei de Documentació d'Història Local, de la Universitat Autònoma de Barcelona, també ha manifestat el seu interès en la Coordinadora, els centres adherits a la qual es podran beneficiar del banc de dades d'història comarcal i local de què disposa i de les seves activitats, difoses a partir del butlletí. Fruit d'aquest interès, també, ha estat la invitació del Patronat Francesc Eiximenis de Girona a participar en una trobada anual amb els Centres d'Estudis Locals del Llenguadoc-Rosselló, Cerdanya i Andorra, que fins ara es feia amb els de la regió gironina, la qual obre les portes a nous intercanvis i col·laboracions que poden ser prometedors de cara al futur.

Tot plegat, doncs, penso que obre unes perspectives immillorables per al conjunt dels Centres d'Estudis que no poden fer altra cosa que estimular-los i beneficiar-los en la seva tasca individual. Però no hi ha dubte que el resultat d'aquesta nova experiència depèn del suport i de l'entusiasme que rebí d'arreu dels Països Catalans. Per això, cal que els Centres d'Estudis assumeixin plenament que aquest projecte, que no interfereix per res en la seva pròpia idiosincràsia i en la seva dinàmica interna, és indispensable per enfortir-los i per projectar els seus esforços, per fer-los més rendibles i operatius, per conjurar el perill de la fossilització, i, finalment, per assolir una major presència en la cultura catalana i, alhora, servir millor al país.

JORNADES
«ALS TRENTA ANYS DE LA PUBLICACIÓ DE
CATALUNYA DINS L'ESPANYA MODERNA
DE PIERRE VILAR»

Publiquem un resum del contingut de les jornades que tingueren lloc
els dies 29 i 30 de novembre i 1 de desembre

L'OBRA I LA SEVA TRADUCCIÓ

EULÀLIA DURAN

La traducció de la *Catalunya dins l'Espanya moderna* la veig ara com un fet a la vegada remot i actual. Remot per les circumstàncies polítiques que enmarcaren la publicació de l'obra; actual perquè continua essent un pilar fonamental de la historiografia catalana.

L'edició original fou publicada a París l'any 1962; les gestions per a publicar-la en català s'iniciaren de seguida a partir dels volums enviats per Vilar al meu pare, Agustí Duran i Sanpere, amb qui l'unia una bona amistat des dels anys trenta.

En aquell moment estava iniciant les seves activitats Edicions 62; tot i el risc que comportava la publicació, que no podia ser entesa sinó com una obra de resistència per part de la censura franquista, decidirem tirar-la endavant i que jo m'encarregués de la traducció, ja que disposava del temps necessari, coneixia i admirava Pierre Vilar i m'era fàcil mantenir contactes amb ell per a les imprescindibles consultes tècniques.

La traducció fou complexa, m'ocupà quatre anys, del 1963 al 1966. Calia resoldre els problemes de sintaxi, essent fidel a la vegada a l'estil de Vilar i al català, trobar per a cada concepte el mot escaient, ben adaptat al moment històric de referència, i adoptar solucions per al vocabulari tècnic (geogràfic, geològic...) amb molts mots sense una traducció catalana fixada. Calia també, i fou la part més laboriosa, recuperar les cites originals, que havien estat traduïdes al francès en l'obra de Vilar.

Un cop publicada, l'obra fou un èxit de vendes: del volum I, aparegut el 1964, se'n vengueren mil exemplars només el dia de Sant Jordi; al cap d'un any la primera edició, de dos mil exemplars, estava exhausta. Del volum I se'n feren cinc edicions, del segon sis, del tercer quatre i del quart tres.

En el pla personal, recordo una anècdota entorn al títol: molta gent, davant del títol *Catalunya dins l'Espanya Moderna* preguntava, i com acaba? Entre altres ho féu l'aleshores ministre de «Información y Turismo» del govern central, Manuel Fraga Iribarne, a la fira de Frankfurt de 1966.

Cal reconèixer que l'èxit de l'obra, a part de la seva vàlua intrínseca, es degué també a l'encert del títol: prou precís i a la vegada prou ambigu, especialment en l'àmbit cronològic, amb una incidència que no ha perdut gens d'actualitat. Precisament per això el títol ha estat repetidament parafrasejat.

D'altra banda el títol sintetitza bé el concepte que Vilar té de la Història. Deixeu-m'ho dir amb una frase del meu pare, Agustí Duran, al prefaci de la traducció: «gran historiador de la nostra vida econòmica, que sap entreveure en el passat l'encuny de les estructures venidores».

A continuació Eulàlia Duran llegí la traducció de la cassette que Pierre Vilar li trameté perquè ens la fes arribar:

Estimats amics de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,

He rebut amb una gran emoció la vostra carta que m'anuncia la celebració, a la fi d'aquest mes, d'una sessió en honor d'un trentenari que m'és particularment estimat. Quan hom té 88 anys, és emocionant pensar que en algun lloc del món hi ha uns esperits i uns cors que se'n recorden del que hom ha significat per a ells en un determinat moment de la seva vida o del seu treball i voldria dir-vos en unes poques paraules el que significa per a mi aquesta reunió d'amics que se celebrarà sense que jo pugui tenir l'alegria d'assistir-hi.

Jo hauria pogut, en rigor, desplaçar-me, malgrat els inconvenients de l'edat. Però gairebé no hi veig, i sento ben malament. Res no seria més dolorós que assistir a una reunió d'amics en la qual reconeixeria malament les cares i no entendria bé totes les paraules. Podeu estar ben segurs que, per la meva banda, des d'un racó de París sentiré la calor de les amistats catalanes i em repetiré tot el que dec als vells mestres desapareguts i a la fidelitat de les joves generacions.

Vaig sentir per primera vegada el 1927 —aviat farà tres quarts de segle— les veus de Nicolau d'Olwer, de Miquel Ferrà, de Carles Pi i Sunyer, de Pau Vila, de Ferran Valls i Taverner. Però em sento més pròxim, sempre més pròxim, dels que vaig trobar el 1945, després del monstrosos cataclisme de deu anys del qual Barcelona havia patit les primeres espurnes. Penso en Ferran Soldevila, en Ernest Martínez Ferrando, en Jordi Rubió i, sobretot, en Agustí Duran i Sanpere, que sabia unir al sentit de l'historiador tot el calor d'una amistat. Tot això ho he recordat en el prefaci del llibre del qual teniu la gentilesa de celebrar el trentenari de la seva edició catalana, però no em desplaça gens tornar-ho a recordar des dels meus 88 anys.

Entre 1945 i 1948, a conseqüència de les circumstàncies, foren menys directes i familiars els contactes amb l'historiador català més pròxim a mi per l'edat, vull dir Jaume Vicens Vives. Hom coneixia encara malament la dimensió de la seva obra escrita, sobretot de la seva obra catalana, i per part meua, el que havia publicat —gairebé res— em classificava més aviat com a geògraf.

És estrany, encara que no mancat de sentit, que els contactes que havia tingut aquests anys amb gent jove de Catalunya —els Estapé, Girbau, Raventós— havien tingut lloc en un seminari sobre història del dret, gràcies a la meua amistat amb Luis Valdeavellano. Però fou el 1950, al Congrés Internacional de Ciències Històriques de París, que vaig poder comprendre el sentit i mesurar la importància de la meua trobada amb tres historiadors molt pròxims a mi per l'edat: Eric Hobsbawm, que venia de Londres, Víctor Kula, que venia de Varsòvia i Vicens, que venia de Barcelona. Quatre experiències distintes, totes tràgiques, i quatre esperits diferents, que havien adquirit una exigència comuna: copsar la història en la seva complexitat.

Entre Barcelona i París es va establir aleshores un diàleg discret que malauradament va durar a penes deu anys, fins a aquell altre Congrés Internacional a Estocolm en el qual el pare Batllori ens va fer escoltar el sorprenent elogi fúnebre a Vicens, magnífic en tota la llengua. Vaig poder, tanmateix, tenir el temps si no de conèixer almenys de percebre la generació d'historiadors formats per Vicens. Els noms són massa nombrosos per citar-los tots i els simbolitzaré pel de Josep Fontana.

Però voldria dir ara unes paraules sobre la que per divertir-me anomeno la meva filla, la que llegirà aquestes línies portant la meva paraula com ha fet tan sovint. Per a Eulàlia Duran, jo formo part dels seus records d'infància. Ella mateixa m'ha recordat el riure foll desencadenat per nosaltres a la taula d'Hermínia i Agustí Duran, amb Pepito Llorens Artigas, un dels grans de l'art contemporani capaç tant d'interpretar l'humor de Buñuel a les roques de Cadaquès com de fer admirables terrisses o coure les ceràmiques de Miró. Però després d'aquests temps llunyans, Eulàlia esdevingué una historiadora, ben coneguda entre vosaltres, i tinc amb ella un deute excepcional: la certesa d'haver estat llegit per algú línia per línia, ja que ha traduït l'essencial de tot el que he escrit.

També penso, ben segur, en una altra historiadora que s'integrà fa temps entre les meves velles amistats catalanes en entrar a la família Bohigas. Núria Sales ha esdevingut la historiadora més original, més personal, dels més grans episodis del passat català. Me'n recordo molt particularment de la nostra primera col·laboració al voltant d'un fet social característic de mitjan segle passat i que Núria volia observar internacionalment a Espanya, a França i a Bèlgica: el servei militar llarg i obligatori però amb sorteig i amb possibilitat de rescat (soldats comprats i de quota). Aquesta combinació entre el «pro patria mori» i el joc d'atzar, el contrast entre les fortunes i, a la fi, un sorprenent sistema d'assegurances fou estudiat per Núria com un fenomen fascinant que ha passat massa desapercebut. Quan penso en Núria tinc l'hàbit de dir encara la jove historiadora. I fa poc m'ha fet saber que ja és àvia.

Temps llarg, temps mitjà, temps curt, això també val per a la vida dels historiadors.

Rosa Congost, que també estarà entre vosaltres, m'ha vingut a trobar més tard com a testimoni d'una generació més jove. Com Núria a propòsit del servei militar, ella ha partit de l'observació vital d'un fenomen complex: l'estructura agrària catalana. La matèria de la història és la condició humana. Deixeble de Josep Fontana, tots dos són les persones que els darrers anys m'han ajudat més a superar la tristesa més gran per a un historiador: la de no poder llegir. Aquests darrers anys vaig haver de començar un assaig per a una col·lecció europea on reflexiono sobre els mots i les coses dins les qüestions d'ordre nacional. Només n'he pogut escriure una petita part, que Rosa ha traduït i completat amb alguns records meus que no hi afegeixen gran cosa.

Però de les meves reflexions teòriques jo voldria extreure aquí una indicació sortida en un gran llibre aparegut el 1912 sobre les formes elementals de la vida religiosa. Émile Durkheim, un dels gran fundadors de l'etnologia francesa, posava en guàrdia a establir relacions massa ràpides entre observacions de fets primitius o antics d'una banda i els fenòmens actuals de l'altra. La monogàmia en una tribu australiana —escrivia— té poc a veure amb el codi civil (napoleònic, s'entén). Però entre l'etnologia o l'estudi de les civilitzacions molt antigues i, d'altra part, la nostra societat contemporània, pot existir una ciència, que s'anomena història. Durckheim afegí: una ciència constituïda.

Això pot ser decebedor per a l'historiador clàssic, sens dubte, però és també molt excitant per a l'esperit. Cap sociòleg no dominarà la seva matèria sense fer-se historiador i de la mateixa manera tot bon historiador ha de ser sociòleg. A petició de Joaquim Albareda, he llançat recentment aquest missatge als joves historiadors reunits en un col·loqui. No dubto a repetir-lo

a l'atenció de la més vella, la més gloriosa i la més tradicional de les societats d'historiadors catalans: no he separat mai tradició i ambició de futur.

Us dic encara gràcies des del fons del cor, un cor, cal dir, que necessita per funcionar de l'ajuda d'una pila elèctrica. La medicina està molt avançada en relació a la politicologia. L'historiador no ha constituït encara l'equivalent d'una microbiologia i menys d'una genètica, però hom no ho farà sense ell. Ell és el responsable d'aquest saber: l'evolució de la humanitat. Sabem moltes coses sobre l'Univers. És més important comprendre l'home.

Dimarts, 29 de novembre.

HOMENATGE A PIERRE VILAR: L'ÈPOCA MEDIEVAL

CORAL CUADRADA I MAJÓ

Universitat Rovira i Virgili

En primer lloc, voldria expressar públicament que em sento molt agraïda a la Secció d'Història de l'Institut d'Estudis Catalans per haver-me brindat l'oportunitat de col·laborar en l'homenatge ofert a Pierre Vilar pels trenta anys de l'edició del seu llibre, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. Els motius que em porten a fer una declaració d'aquesta mena vénen de causes diferents, les quals les aniré exposant al llarg del meu discurs. Però, abans d'iniciar-lo, voldria no només retre una consideració molt gran al que avui es fa, sinó també declarar que, després d'haver escoltat les paraules del mestre, em sento profundament emocionada. Cal dir que, en el meu cas, el seu mestratge va ser en tercera generació i mai de forma directa, sinó a través dels seus escrits, cosa que no desmereix en absolut el profund impacte que les paraules i les idees em varen causar, ans al contrari. Em sento deutora de tot i quant vaig llegir, sobretot perquè en certa manera —afegint-hi, és clar, moltes d'altres reflexions provinents d'una historiografia més recent— constituï l'eix invisible del meu primer treball seriós, la meua tesi, la qual vaig conformar en un primer moment segons pressupostos tan *vilarians* com partir de la geografia per a conformar un hàbitat i un espai per, des d'allà, poder endinsar-nos en una economia i en una societat.

Deixant de banda aquestes consideracions de tipus personal, enguany voldria destacar les qüestions que més importància penso que han tingut, i moltes encara tenen, de l'obra cabdal de Vilar. I ho faré atenent dues premisses: d'una banda, tractar els aspectes més generals, en especial presentant la seva teoria sobre la crisi baixmedieval catalana, entroncant-la amb d'altres explicacions, tant coetànies com posteriors; de l'altra, abordant punts més concrets que revaloritzen i encara mantenen la vigència de problemes específics que ens plantejem els medievalistes catalans, alhora que són capaços d'aportar, fins i tot després de trenta anys, vells i nous suggeriments, hipòtesis, vies de recerca i, evidentment, buits que s'han d'emplenar. Pel que fa a la primera d'aquestes qüestions, als meus ulls són aspectes importants haver sabut, de manera magistral, conjugar la geografia amb la història, i l'ús del mètode comparatiu respecte a contrastar els resultats obtinguts per a Catalunya amb realitats històriques castellanes, italianes, franceses o angleses.

Però l'element més rellevant és, sense dubte, el substrat base en el qual cimenta la seva anàlisi: una anàlisi que es vol global, evolutiva, dins d'una proposta d'intel·lecció de la crisi baixmedieval catalana des d'una perspectiva de llarga durada. Així, Vilar insisteix que només el temps llarg comprès entre els segles XIV-XVI és el correcte per a estudiar el tema i introduir el factor demogràfic com a causa desencadenant de la decadència econòmica catalana. Ateses les

particulars circumstàncies de l'expansió del període de creixement, la crisi s'hauria d'incloure dins d'un marc més ampli, inserint-la en la problemàtica del comerç mediterrani a l'època tardomedieval. Les manifestacions més clares d'aquesta fase de contracció serien donades per la recessió demogràfica, l'atonía dels negocis mercantils, les dificultats financeres amb les seves conseqüències de crisi monetària i la modificació dels comportaments ètics i econòmics de la burgesia catalana.

En relació als problemes a resoldre que apunta Vilar en el seu treball, s'ha de dir que alguns, com veurem a continuació, s'han resolt, però d'altres encara enguany resten sense resposta adient. He rellegit, una vegada més, el volum dedicat a les centúries medievals i he anat agafant les indicacions, les preguntes i els dubtes; paral·lelament, presento les aportacions que han anat apareixent al llarg d'aquests trenta anys.¹ Per tant, la meua exposició, en seguir el fil mateix de la lectura, té un sentit que s'ordena més des de la cronologia que no pas per la consideració de blocs de temes. D'antuvi, l'autor, en parlar dels segles XII-XIII, pensa que s'haurien d'aclarir els orígens del gran comerç; no està d'acord amb Sayous² pel que fa a l'afirmació d'aquest darrer, qui diu que les arrels de l'impuls comercial cal trobar-les en l'acumulació econòmica procedent del món rural perquè, segons Vilar, el capital comercial es revela precoçment. Per a delimitar amb major grau de fiabilitat les seves idees, anima a realitzar recerques als arxius notariais italians per comprovar la importació d'articles de luxe o semiluxe.

En tractar l'etapa d'expansió mediterrània, reclama aprofundir especialment en els anys 1226-1229, els de la preparació de la conquesta de Mallorca, intentant, sobretot, analitzar les negociacions precedents. L'explicació que fa Sayous del comerç del segle XIII és també discutida per Vilar, el qual argumenta que l'estudiós es basà en documents tan sols de la segona meitat de la centúria, fruit d'un sondeig massa ràpid. En la seva opinió, per situar més clarament les causes del desenvolupament, cal remuntar-se més amunt, valorant alhora el rol dels intercanvis mercantils al si de la Mediterrània occidental, és a dir, en l'espai comprès entre la península Italiana, les Illes, Provença, Palma, Barcelona, Tortosa i València. Sortosament, en aquest camp s'ha avançat força, mercès als treballs de Carme Batlle pel que fa al comerç i a l'estudi de les principals famílies de l'oligarquia barcelonina del dos-cents.³ L'impacte de la conquesta de Mallorca i València ha estat igualment motiu de reflexió per part dels nostres medievalistes i també amb sòlides aportacions d'historiadors estrangers; recordem les anàlisis de Miquel Barceló i els seus deixebles, Pierre Guichard, Robert Burns, Thomas Glick, Antoni Furió i Enric Guinot,⁴ entre d'altres.

1. Evidentment, no pretenc fer una presentació exhaustiva de totes les publicacions d'aquestes tres darreres dècades, cosa que seria en extrem farragosa; per tant, opto per fer una tria dels treballs que, segons la meua opinió, poden resultar més significatius.

2. A. E. SAYOUS, (1975), *Els mètodes comercials a la Barcelona medieval*, Barcelona: Ed. Base.

3. Una gran part de la bibliografia de l'autora es pot trobar a Carme BATLLE, (1988), *L'expansió baixmedieval, segles XIII-XV*. A: VILAR, PIERRE [dir], *Història de Catalunya*, vol. III, Barcelona: Edicions 62, p. 469 i 473-474.

4. Per a Mallorca, vegeu el dossier «Conquesta i organització feudal a Mallorca» (1994) de la recent revista *Afers*, núm. 18, p. 277-478; en relació a València, els capítols referents a l'alta i baixa edat mitjana, a càrrec de: Thomas F. GUCK; Antoni FURIÓ. A: Diversos autors (1992). *Història del País Valencià*, València: Ed. 3 i 4; i també Diversos autors (1989). *De la conquesta a la federació hispànica*. A: E. BELENGUER, [COORD.]. *Història del País Valencià*, vol. II, Barcelona: Edicions 62. Tots ells amb reculls de bibliografia clàssica i actual sobre els temes tractats.

Molt suggerents resulten les consideracions de Vilar pel que fa al rol de la ciutat de Barcelona al segle XIII. La veu com a capital regional i gran port, però no com a empori internacional ni com a centre d'affers especulatiu; afegint que s'hauria de verificar la hipòtesi del seu paper distribuïdor vers els regnes de l'interior peninsular. Les vinculacions amb la resta de territoris de la península es reforcen encara més quan indica la particularitat de la confederació catalano-aragonesa, en el sentit de declarar que és erroni comparar Gènova o Venècia amb la ciutat comtal, car dins de l'àmbit de l'Espanya catalana medieval cal incloure, almenys, València, Mallorca i Perpinyà. En el terreny de les mancances, Vilar es dol que no existeixi, en els moments en els quals ell redacta el seu llibre, una història econòmica de l'edat mitjana catalana, o una història econòmica dels Països Catalans.⁵

Al mateix segle XIII, o millor dit, entre 1200 i 1350, creu que tot està encara per fer en relació al camp català. Aquest aspecte, si no resolt al cent per cent, s'ha de veure també molt més treballat, car en les darreres dècades els esforços s'han dirigit, per una part de la nostra historiografia, en l'elaboració de tesis i tesines d'història agrària que han ampliat notablement l'estat actual dels nostres coneixements sobre aquesta problemàtica.⁶ Constatacions de Vilar, en remarcar que no només hi ha arxius de grans cases de l'aristocràcia, sinó també a les masies, amb documentació a partir dels segles XI-XII, em portaren a mi mateixa a obrir un nombre gens menyspreable d'arxius pagesos, que em permeteren poder parlar del camperolat des de perspectives diferents a les tractades amb anterioritat; una vegada més, cal agrair les seves indicacions.

Respecte al període comprés entre el dos-cents i tres-cents, insisteix en la conveniència d'estudiar les corporacions d'ofici i la indústria tèxtil.⁷ Convé, diu, arribar a l'establiment d'una cronologia exacta del desenvolupament econòmic, indicant quin és el moment en el qual assoleix el seu punt àlgid, així com quan comença a iniciar-se la crisi. Barcelona, en aquesta etapa, opina Vilar, no té el monopoli de cap activitat productora o comercial, existint un veritable intercanvi local, solidaritats municipals o lligams entre municipis. Per reforçar aquesta idea l'autor pensa que cal aprofundir en l'estudi del dret de carreratge com a fenomen de conjunt, en el sentit de l'esforç

5. Cal dir que en els manuals citats en les notes precedents hi ha sempre apartats dedicats a l'economia, realitzats amb més o menys encert. S'ha de tenir en compte, també, el treball conjunt elaborat per a la ciutat comtal, de Gaspar Feliu; Antoni Riera (1992), «Activitats econòmiques», a: Jaume SOBREQUÉS [dir], *Història de Barcelona*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana-Ajuntament de Barcelona, p. 137-272. De tota manera, hem de continuar sentint la manca d'una veritable i vàlida obra de síntesi que tingui en compte la realitat econòmica dels Països Catalans a l'edat mitjana.

6. Un balanç de les aportacions en matèria d'història agrària en la dècada dels 80 als 90, a Catalunya i València, es troba en els reculls elaborats per Carme BATLLE; Joan J. BUSQUETA; Coral CUADRADA, «Balance de las actividades historiográficas en Cataluña durante los últimos diez años» i José HINOJOSA, «La Historia Medieval en la Comunidad Valenciana: un reto al futuro». A: SEGURA, C. [ed.] (1990), *Presente y futuro de la Historia Medieval en España*, Madrid: Universidad Complutense, p. 129-149 i 151-197.

7. Penso que encara s'ha d'anar molt més endavant en l'anàlisi de les funcions socials, econòmiques i polítiques de les corporacions d'ofici als Països Catalans baix-medievals, com remarca Antoni RIERA, «La aparición de las corporaciones de oficio en Cataluña (1200-1350)», a: Diversos autors (1993). *Cofradías, gremios, solidaridades en la Europa Medieval*, «XIX Semana de Estudios medievales. Estella'92», Pamplona: Departamento de Educación y Cultura del Gobierno de Navarra, p. 285-318. Respecte a la indústria tèxtil, s'ha de dir, però, que existeixen obres que han aprofundit notablement sobre aquest aspecte, vegeu C. CARRÈRE, (1977). *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona: Curial, 2 vol.; Antoni RIERA, (1986), *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV. Las repercusiones arancelarias de la autonomía balear (1298-1311)*, Madrid-Barcelona: CSIC. Ambdós aporten suficients dades bibliogràfiques de treballs anteriors dignes de consideració.

que fa Barcelona per donar a les viles el títol de carrer amb els seus privilegis, l'aplicació del seu dret privat, la col·laboració en les seves empreses i en les seves milícies. Aquesta és una altra via de recerca que mereix atenció i que, al meu entendre, està donant resultats ben fructífers. Sota la denominació de les relacions camp-ciutat⁸ es troben anàlisis de rigor que, en els últims anys, han ampliat el nivell del que sabíem amb anterioritat.

Vilar es preocupa, a més, per la necessitat de l'estudi de les classes populars, tant rurals com urbanes. Un altre enfocament rellevant seria el del patriotisme lingüístic, la llengua entesa com a signe clar de reconeixement: així, cita a Ramon Muntaner quan expressa que escriurà en el *pus bell catalanesc del món*. L'autor pensa que hauríem de reflexionar sobre les relacions entre la formació i la fixació lingüística del català i la seva funció històrica. En relació a la crisi, caldria revisar: la rehabilitació dels masos rònecs, de les terres abandonades; la conjuntura recessiva amb l'existència del gran comerç, almenys fins a mitjan segle xv; l'abastament de blat a la ciutat i la política especulativa dels membres del Consell; les catàstrofes, de les quals detalla la pesta, de la qual aporta una gran profusió de dades, insinuant també les plagues de llagosta i els terratrèmols,⁹ sense entrar en una consideració gaire exhaustiva del problema de les caresties.¹⁰

Si haguéssim de destacar les manifestacions del període de dificultats, les més importants serien: una crisi demogràfica molt forta, de caràcter catastròfic, sobre la qual Vilar insisteix potser més del compte. Des de 1333, el *mal any primer*, i a algunes zones fins i tot abans, es dona una forta contracció demogràfica que enfonsaria Catalunya, en la qual la tendència a la baixa de població és acusada, arribant a assolir mínims en 1480 —20.000 habitants calculats per a la ciutat de Barcelona—. Aquest fet determinarà el ritme de decadència i contracció de l'economia, fins al principi del segle xvi. En segon lloc, una crisi econòmica, financera i monetària. Vers el 1346 comença una gran inflació; el signe de la mala conjuntura demogràfica determina una moneda dolenta. Les raons d'aquesta crisi monetària¹¹ es troben sobretot en la vinculació de la població mercantil catalana al croat de plata, garantit per la ciutat de Barcelona des de mitjan segle xiii, el qual havia tingut una gran estabilitat, essent la manifestació de la potència catalana en expansió.

8. La via de recerca que es denomina *relacions camp-ciutat* ha gaudit d'un interès remarcable també en àmbit català, una primera recol·lecció de treballs es pot veure a Joan J. BUSQUETA, (1989), «Per un estat de la qüestió del tema ciutat-camp a la Catalunya de la Baixa Edat Mitjana», *Acta historica et archaeologica Medievalea*, núm. 10, p. 481-487.

9. Camp d'investigació novedós conreat especialment per Antoni RIERA, vegeu Antoni RIERA, «La societat catalana medieval davant els sistemes. I: Els terratrèmols de 1373», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 16, p. 249-306 (1986); *idem*, «Fuentes y metodología para el estudio de los seísmos medievales en Cataluña», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 17, p. 310-339 (1987).

10. En relació amb les caresties, vegeu A. CURTO (1989), *La intervenció en l'abastament de blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle xv*, Barcelona: Fundació Vives Casajuana; A. RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries de la baixa Edat Mitjana a la Corona d'Aragó. 1: 1250-1300». A: Diversos autors (1991). *Miscel·lània en Homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona: Diputació, p. 35-72; E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle xiv». A: A. RIERA (1989), *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*, Barcelona: CSIC, p. 71-108; i A. RUBIO, «Crisis agrarias y carestias en las primeras décadas del siglo xiv. El caso de Valencia», *Saitabi*, XXXVII, p. 1-17 (1987).

11. Crisi monetària que ha estat revisada, vegeu M. CRUSAFONT; A. M. BALAGUER, «La moneda comtal catalana», *L'Avenç*, núm. 34, p. 44-50 (1981).

Al tres-cents, aquest manteniment de la força del croat, provoca les primeres reaccions: una relació bimetal·lica que sobrevalorava la plata, per tant, produïa l'evasió de la moneda vers l'exterior. L'afany per aguantar la força del croat fou extraordinàriament perjudicial per a l'economia, desencadenant evasions continuades. La fidelitat a aquesta moneda, homenatge pòstum a l'antiga pujança, fou una de les causes més visibles de la decadència. Fins a mitjan segle xiv no s'havia encunyat or; però el florí de 1346, suposà una espècie d'esperança que no s'arribà a concretar. El florí d'or no féu més que devaluar-se, sense tenir el paper de moneda forta que tenien els florins genovès o florentí, o el ducat venecià. Aquesta inflació del florí és una manifestació clara de la inestabilitat econòmica, la qual, juntament amb la crisi demogràfica, determinà fallides bancàries en 1361 i 1381, que afectaren les principals banques privades barcelonines, gironines i de Perpinyà. Al crack monetari s'uní la crisi de les finances públiques.

Barcelona, progressivament, es trobava cada vegada més i més endeutada; el deute municipal no féu altra cosa que augmentar als inicis del quatre-cents. Això produí ja una inversió de la conjuntura cap al 1380, fins al 1420. Vicens Vives¹² fixà l'esclat de la crisi econòmica general al voltant d'aquesta darrera data: a tot arreu, els preus baixen mentre els salaris prenen avantatge i redueixen els marges de beneficis. D'aquí trobem convulsions violentes a ciutat i camp; una mostra dels temps ens la dona l'organisme industrial i comercial de la ciutat comtal, clar exemple de descomposició i defalliment. Vilar opina que, a partir del fracàs de la moneda de tenor metàl·lic elevat, caldria estudiar amb més precisió l'aspecte econòmic i l'aspecte social de les lluites monetàries que sorgeixen reiteradament: problemes urbans però també conflicte agrari, fins a arribar a la Guerra Civil.

Aquest serà el punt més discutit de la crisi: el retrocès comercial, aspecte sobre el qual la historiografia no s'ha posat encara d'acord. Vicens Vives escrivia que s'ha de parlar de decadència sense recuperació a partir de l'any 1380, essent el punt més baix el 1420. Es basava, especialment, en la comparació de l'activitat catalana amb la italiana: la primera mostrava un gran retard tècnic, una debilitat monetària i manca d'iniciativa als negocis. El retard tècnic venia en relació a les pràctiques mercantils, la utilització de vaixells de menor tonatge, la navegació de cabotatge i la por a les rutes a gran escala. Al contrari, els genovesos i venecians organitzaven a la mateixa època els seus comerços en caravana o flota, mentre els tràfics catalans es movien amb pocs recursos tècnics i amb minvades aspiracions econòmiques. La crisi baixmedieval catalana determina tres fenòmens d'importància decisiva. El primer d'ells és la pèrdua dels mercats i la ruïna del comerç. A partir de 1412, el pols mercantil de Barcelona, en paraules de Vicens Vives, gairebé no serà perceptible; malgrat tot, les obres posteriors de Claude Carrère i de Mario del Treppo¹³ han qüestionat aquesta hipotètica decadència, assenyalant que entre 1420 i 1450 el comerç català es recupera i, a jutjar per les sèries de navegació, assoleix un nivell similar al de les millors etapes d'expansió. Cal dir que Vilar havia ja assenyalat que calia reconstruir el moviment dels principals ports de la confederació; concretament per al segle xv, insisteix en la necessitat d'ampliació de les xifres relatives al gran comerç.

12. JAUME VICENS VIVES, (19551), *Historia económica de España*, Barcelona: Ed. Vicens Vives.

13. C. CARRÈRE; MARIO DEL TREPPO (1976), *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa*, Barcelona: Curial.

El segon aspecte fa relació a la decadència política, en altres termes, al Compromís de Casp. La bibliografia catalana, fins no fa gaire, havia qualificat de manera molt negativa aquesta fita històrica, el símptoma i la causa per a alguns de la fallida, tant pel que fa a l'economia com a la política. Vilar, en comparar els *trends* generals de Catalunya, València i Castella, opinava que s'havien de cercar les particularitats internes de cadascun dels territoris, al costat de les concordances o divergències amb els esdeveniments internacionals coetanis. Vicens Vives aporta una interpretació del Compromís de Casp encadenant-lo amb la crisi econòmica general, contrastant la de la historiografia tradicional per a qui els Trastàmara, entronitzats amb el beneplàcit de valencians i aragonesos, no eren altra cosa que la punyalada per l'esquena al Principat. Enguany tot això ja no es defensa, car la política econòmica de Ferran d'Antequera i, en especial, d'Alfons el Magnànim, en benefici dels burgesos va fer possible la recuperació del comerç.

Finalment, el tercer fenomen fou la creació de la taula de canvi, en certa manera un mal pas. Malgrat haver-se creat amb el fi de solucionar la crisi financera de l'ajuntament barceloní, en municipalitzar el capital es produí un canvi dels comportaments i actituds de la classe mercantil. El que abans es dedicava a la inversió productiva es traslladà, des d'aquest moment, a la compra de rendes fixes, el que alguns historiadors han titulat *el pas a la societat rendista*. El temps comprés entre els anys 1445 i 1550 seria, sens dubte, la fase aguda de la depressió, complicada amb la pervivència dels vells problemes econòmics, afegint-s'hi al quadre nous problemes socials i polítics: els remences i la Guerra Civil. Només amb Ferran el Catòlic¹⁴ tingué lloc la recuperació, a través d'una política proteccionista vers la indústria i el comerç, mitjançant unes condicions que ja havien variat amb la unificació amb Castella i el gir de l'economia cap a l'àmbit atlàntic. Però tot això ja és una altra història, una història a la qual Pierre Vilar li dedicà les pàgines més treballades a nivell de recerca documental i d'esforç interpretatiu.

Dimarts, 29 de novembre.

14. Jaume VICENS VIVES, (1936-1937), *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, Barcelona: Universitat de Catalunya, 3 vol.

«CATALUNYA DINS L'ESPANYA MODERNA» DE PIERRE VILAR TRENTA ANYS DESPRÉS: ELS SEGLES XVI I XVII

MONTSERRAT DURAN

L'obra de Pierre Vilar, com a obra de síntesi i de referència general per als segles *xvi* i *xvii* catalans, continua essent perfectament vàlida i resulta difícilment substituïble per les publicacions d'aquestes característiques aparegudes des del 1965 ençà (Nadal, Salrach, E. Duran, García Cárcel, Sales). És cert que tots aquests treballs posteriors incorporen, en general, les aportacions d'investigacions més recents, duen a terme una actualització bibliogràfica i proposen variacions en la periodització i/o interpretació dels fets. Però també és cert que cap d'aquests canvis desvirtua el contingut global de l'obra de P. Vilar.

De les afirmacions precedents no s'ha de col·legir que, en aquests darrers trenta anys, la historiografia catalana dels segles *xvi* i *xvii* no hagi comptat amb nombroses i importants aportacions. Una part d'aquests treballs s'han orientat a dotar els historiadors d'estudis de base (monetaris, de preus) que els facilitessin la interpretació de determinats comportaments, i de mesures polítiques, socials i econòmiques concretes (Crusafont, Feliu, Giral).

El gruix més important de publicacions i de treballs d'investigació és, sens dubte, el dedicat a l'anàlisi de fets específics o de fenòmens temporalment puntuals, en uns casos, presents durant tota l'edat moderna, en d'altres. S'ha de dir que aquesta mena d'estudis presenten una certa polarització. Tres són els temes que centren bona part dels treballs: els precedents i efectes de la revolta del 1640; l'examen de l'estructura agrària i de les repercussions que hi va tenir la Sentència de Guadalupe; i l'anàlisi del fenomen del bandolerisme i de les revoltes camperoles de la segona meitat del segle *xvii*.

L'interès dels estudiosos per totes aquestes qüestions queda àmpliament demostrat pel gruix de publicacions aparegudes, i contrasta fortament amb l'escassa atenció que, en aquests darrers decennis, han merescut els sectors no agraris, com pot ésser el de la producció manufacturera, o el de l'activitat comercial en totes les seves vessants (Martínez Shaw, Delgado, Molas, Torras Elias, Muset). Remarco aquest fet bàsicament per dues raons. La primera, perquè aquests sectors «oblidats» del segles *xvi* i *xvii* són objecte de bona part de les investigacions que es duen a terme sobre el segle *xviii*.

La segona perquè estic convençuda que la comprovació de la hipòtesi, apuntada per P. Vilar, d'un procés de descentralització de l'activitat industrial i comercial del Principat a partir de la segona meitat del segle *xvii*, és un tema tant o més suggerent que l'estudi d'un nou sector productiu com pot ésser el de la indústria cotonera a Catalunya, o l'anàlisi de la creixent

participació catalana en el comerç colonial. I aquest és només un exemple dels molts que es podrien argüir.

No voldria, emperò, dedicar l'espai limitat de què dispenso a parlar ni de mancances, ni a fer un balanç exhaustiu dels treballs apareguts en els darrers anys, tasca, aquesta, que depassaria no només l'espai, sinó les meves possibilitats. M'agradaria ocupar-lo per parlar, des del meu punt de vista, sobre les aportacions historiogràfiques centrades en els temes «majoritaris» i, més concretament encara, sobre els canvis que s'han introduït respecte de la posició de P. Vilar.

Els efectes de la Sentència de Guadalupe és, clarament, un dels temes que ha generat més interès i també, sens dubte, més debat. La discussió és lluny d'ésser tancada i, potser, cal pensar que no n'estarà mai, perquè les discrepàncies no radiquen en l'acceptació d'uns fets concrets, ni en el seu coneixement o desconeixement, sinó en la forma d'interpretar-los. I aquesta és una qüestió totalment subjectiva, més ideològica, també, si es vol considerar així.

El nucli de la discussió gira entorn de la interpretació de J. Vicens Vives que, a partir de la Sentència de Guadalupe, s'ha de donar per acabada, per molts segles, la lluita entorn de la terra, i de la qualificació que en fa de «victòria pagesa». P. Vilar matisa algunes de les afirmacions de Vicens, en el sentit que els guanys aconseguits no era el màxim reivindicat per tots els que havien participat en el conflicte, que hi havia pagesos que es trobaven amb dificultats a l'hora de satisfer el pagament exigint, i que no es va abolir el règim senyorial. Però, en conjunt, considera la Sentència com a favorable, en tant que aboleix els mals usos, la remença personal, i garanteix al pagès l'estabilitat sobre l'explotació.

D'entre les publicacions i treballs anteriors sobre el tema, uns es decanten per abonar la interpretació de P. Vilar sobre la Sentència, d'altres consideren que no es pot parlar de «victòria pagesa» perquè els drets i pagaments abolits tenen una importància limitada, i les reivindicacions pageses no han estat ni escoltades, ni recollides pel text de la Concòrdia. I d'altres, encara, consideren que la situació de la pagesia catalana va empitjorar després de Guadalupe (M. Duran, Serra, Sales).

El tema, com he apuntat anteriorment, continua obert, i afecta els treballs referits a qüestions agràries del segle XVIII. La raó em sembla evident: es tracta d'uns moments en què els nivells de creixement de la població i els canvis en les pautes de la demanda exigeixen la màxima agilitat dels sectors productius i, molt especialment, del sector agrari. I el parer sobre la incidència de la Sentència, continua tenint, aquí, un paper essencial a l'hora de determinar qui s'aprofita realment del creixement de la producció agrària, i si es consolida el procés de diferenciació social en el si de la classe pagesa. En aquest punt, voldria recordar que, tot això, ja ho apuntava clarament P. Vilar.

El segon dels temes que ha estat objecte d'estudis importants és el del bandolerisme. En aquest camp, els treballs apareguts en els darrers anys aconsegueixen fixar, amb molta claredat, els diferents trets de la lluita de bàndols i de l'activitat bandolera durant tota l'edat moderna, així com la composició social de les quadrilles que van actuar en els diferents moments, i els principals objectius polítics i/o econòmics que en motivaren la seva actuació (Codina, Lladonosa, Simon, Sales, Pladevall, X. Torres).

Les conclusions de tots aquests estudis completen o matisen, segons els casos, les opinions de Vilar, però no en divergeixen en tot allò que hom pot considerar essencial. En termes generals, hi ha una forta concordança entre els diferents autors —i amb Vilar—, tant pel que fa a la periodització de l'activitat bandolera, com en la consideració que es tracta d'un fenomen complex, de característiques diferents segons el moment històric, que es nodreix de fonts tan diverses com la misèria del camperol, la personalitat del cavaller, les rancúnies existents en el si dels diferents estaments i, també, dels antagonismes propis del món urbà (Torres). Acord, igualment, amb l'opinió de Vicens i Vilar, respecte de què, tot i el paral·lelisme que presenta la cronologia del bandolerisme respecte de l'evolució demogràfica, la conjuntura agrària i el nombre d'homes poden explicar l'agreujament del fenomen, però no la seva gènesi.

Bona part d'aquestes darreres aportacions coincideixen a assenyalar que, el fenomen bandoler, no té un caràcter pròpiament pirinenc o muntanyenc, ni està directament relacionat amb unes característiques geogràfiques determinades. Aquesta interpretació marcaria un canvi respecte d'altres estudis anteriors i, també, de Vilar.

Amb tot, d'entre les publicacions sobre el tema aparegudes en els darrers trenta anys, són les que impugnen la tesi tradicional que relaciona el bandolerisme aristocràtic del barroc amb l'existència d'una noblesa rural o pirinenca arruinada, les que donen una interpretació més divergent. Es recolza aquesta opinió en el dinamisme econòmic demostrat per aquesta noblesa, tot i els deutes i problemes que han d'afrontar al llarg del període (Sales).

En conjunt, però, acord quasi general en considerar que les característiques del bandolerisme català depassen, de molt, les d'un simple banditatge de subsistència i són, alhora, l'exponent de l'enfrontament entre les legalitats feudal i estatal en el sentit que permetria, a través de la repressió dels bàndols, atacar el poder de les senyories jurisdiccionals.

El tercer gran bloc de treballs sobre els segles *xvi* i *xvii* tracten sobre l'estudi de l'activitat agrària, i de les transformacions experimentades en el transcurs d'aquests anys. Aquest gruix d'estudis mantenen una certa relació amb els que analitzen l'abast i conseqüències de la Sentència de Guadalupe, i se centren, tant en aspectes de producció agrària, rendiments, substitució de cultius, tècniques agrícoles, etc., com en la incidència d'aquests canvis en l'evolució de la renda senyorial i pagesa (Badosa, Canales, Codina, Dantí, Duran, Feliu, Gual, Serra, Torras Elias).

En conjunt, tots els treballs estan d'acord amb la periodització de P. Vilar pel que fa a un creixement del sector agrari durant el segle *xvi*, que començaria a presentar símptomes d'estancament, segons els casos, al final de la dècada de 1580. Hi ha diferències, més o menys accentuades segons els autors, respecte de la interpretació de la primera meitat del segle *xvii*. Es qüestiona, bàsicament, la tesi de Vilar que tot i el menor ritme de creixement, el camp català s'hauria mantingut en una situació de relativa prosperitat fins ben entrada la dècada de 1620. S'argüeix, en defensa d'una visió menys positiva d'aquest període, l'evident augment de l'endeutament pagès i municipal que seria conseqüència de l'estancament de la producció agrària, agreujat per la pressió dels allotjaments i del pagament dels quintos.

En la interpretació de la segona meitat del segle *xvii*, un cop superats els efectes de la Guerra dels Segadors, la pràctica totalitat dels treballs apareguts en aquests darrers trenta anys es mostren

d'acord amb Vilar, tant pel que fa a cronologia, com a les característiques dels canvis estructurals experimentats pel sector agrari. Avinença, igualment, pel que fa a una creixent diferenciació en el si de la societat rural: els beneficis d'aquesta nova fase de prosperitat agrícola no seran ja compartits per la major part de la pagesia com ho havien estat durant la segona meitat del segle XVI.

Per acabar, també acord unànim amb Vilar, pel que fa a considerar aquesta creixent desigualtat com un dels elements que incidiran en els moviments pagesos del final del segle XVII, tot i que alguns treballs (Dantí) qüestionin, a través d'aquests moviments, l'abast real de la recuperació de la segona meitat del sis-cents.

LA DEMOGRAFIA

ANTONI SIMON

A l'hora de fer balanç de l'aportació de Pierre Vilar a l'estudi de la població catalana i del desenvolupament posterior dels estudis sobre demografia al segle XVIII, és necessari parar atenció al grau de desenvolupament de la demografia històrica en el moment en què Vilar publica *Catalunya dins l'Espanya moderna* i atendre els plantejaments, fonts i mètodes que Vilar utilitzà per a aquesta primera gran síntesi de la història de la població del segle XVIII català.

La demografia històrica era una ciència naixent: el 1956 Fleury i Henry publicaren el seu manual valorant el paper dels registres parroquials com a font fonamental de la demografia històrica, el 1960 Goubert, en la seva tesi sobre Beauvais, intentà caracteritzar l'antic règim demogràfic, el 1962 Marcel Renard fundà els *Annales de Demographie Historique*, primera gran revista de demografia històrica.

A Catalunya, s'havien dut a terme el treball peoner de Nadal i Giralt publicat als *Estudios de Historia Moderna* el 1953 i, el 1960, els mateixos autors publicaren en francès el seu estudi sobre la immigració francesa a Catalunya; però aquests treballs se centraven en els segles XVI i XVII, mentre que els estudis sobre el segle XVIII eren gairebé inexistents: Iglesias havia publicat les xifres de començament de segle i es pot citar alguna monografia local, com la de Salvador Llobet sobre el Vallès.

Per a valorar l'aportació de Vilar cal tenir en compte que la seva anàlisi demogràfica estava pensada d'acord amb un projecte d'història total i que tenia com a objectiu respondre a tres grans qüestions, cabdals per al coneixement del segle XVIII català: 1) l'increment global de la població, 2) el seu repartiment geogràfic i 3) els ritmes de moviment de la població i la seva relació amb l'economia.

Com han posat de relleu Ramon Grau i Pilar López, el plantejament es veu influenciat per la formació geogràfica de Vilar i resulta allunyat, tant pel seu enfocament com per les fonts utilitzades, de la jove demografia històrica.

Les fonts bàsiques de l'anàlisi de Vilar foren els censos de 1717 i de 1787; Vilar reconeixia que el veritable material demogràfic era el primari, els registres parroquials, però indicava que la investigació necessària era superior a les possibilitats d'un investigador individual i que, ni que fos possible, deixava sense resposta les preguntes relatives a l'increment global i al repartiment de la població.

Intentaré fer un balanç de l'obra de Vilar i de les crítiques que s'han fet als seus plantejaments, així com assenyalar els nous camps oberts per historiadors i demògrafs en el coneixement d'aquest període.

Vilar fixa la població de 1717 en 407.000 habitants i la de 1787 en 899.000: una població que dobla en menys de 70 anys. Això representa una taxa anual de creixement de l'1,1 %, alta, però que Vilar creu possible per les baixes densitats d'origen i l'alta taxa de natalitat rural.

Jordi Nadal el 1961 assenyalava que les xifres de 1717 eren deficitàries a través de la reconstrucció de les taxes de natalitat que en resultarien per quinze poblacions catalanes. Proposava una xifra de 470.000 habitants per al 1717. Massimo Livi Bacci afirmava el 1968 que la piràmide d'edats posava en dubte un creixement d'aquestes proporcions. També Francisco Bustelo aduïa el 1976 que el creixement català només hauria estat possible amb un creixement massiu, del qual no n'hi ha notícia; proposava portar la població de 1717 a 525.000 habitants. Gaspar Feliu, el 1983, confrontant dades del cens de 1717 amb capbreus senyorials, trobava una ocultació pròxima al 40 % i proposava la xifra d'uns 600.000 habitants per al 1717. Jo mateix, en el II Congrés d'Història Moderna, a través de l'estudi de les taxes de natalitat de 51 parròquies, obtenia per extrapolació la xifra de 681.000 habitants.

Pel que fa al punt d'arribada, el cens de Floridablanca, Vilar defensava que estava fet amb les màximes garanties; els darrers anys però, ha estat també criticat: Moreno Almarcegui, examinant l'elevada proporció d'arrodoniment d'edats al subregistrament de la gent gran, proposa elevar la xifra a 1.042.000. Jo mateix, en l'homenatge a Sebastià García Martínez, observava les altíssimes taxes de natalitat resultants en la major part de les 25 localitats de la província de Girona estudiades. Els déficits en el cens de Floridablanca són també constatables quan es comparen les seves xifres amb el recompte eclesiàstic de 1790.

Resumint, cal rectificar a l'alça tant el cens de 1717 com el de 1787, però més aquell que aquest: la taxa anual de creixement resultant és del 0,62 %, lluny de l'1,1 proposat per Vilar.

Estudis posteriors, com els de Miquel Planas per l'Alt Empordà i el de Francesc Muñoz per al Penedès, han intentat esbrinar els factors del creixement demogràfic. Els més importants semblen ser la disminució de les crisis de mortalitat, a causa de la desaparició de la pesta i l'increment de la comercialització de productes agraris, així com de la millora en l'alimentació i l'adopció de mesures més eficaces contra els contagis.

Tot reforça la idea que les variables més significatives per al creixement del segle XVIII català són la nupcialitat i la fertilitat. Livi Bacci assenyalà la precocitat matrimonial i les altes taxes de fertilitat; i els treballs de reconstrucció de famílies confirmen la impressió.

La segona qüestió plantejada per l'exposició de Vilar és el repartiment geogràfic dels guanys de població. Vilar destaca el creixement dels municipis del litoral i la forta repoblació al sud i a l'oest. Els treballs de Jordi Nadal i d'altres reafirmen el dinamisme demogràfic de les comarques catalanes per dessota de la línia Lleida-Barcelona i confirmen les causes ja avançades per Vilar: recuperació dels buits anteriors i expansió de l'agricultura i de l'economia de mercat. La tesi doctoral de Jordi Andreu sobre el Priorat posa de manifest que el creixement dels pobles més intensament dedicats al conreu de la vinya és superior al de la resta. Vilar apunta també que

l'arrencada industrial i l'alça dels salaris urbans atragué molta població a les ciutats, especialment a Barcelona, fet ben constatat posteriorment pels treballs de Pilar López i de Manuel Arranz, que permeten a més afegir que la immigració procedeix gairebé tota de Catalunya i especialment de les comarques nord-occidentals.

El darrer aspecte a tractar és la relació entre els ritmes de creixement demogràfic i de creixement econòmic. La idea de Vilar la podem esquematitzar així: durant la primera meitat del segle XVIII (fins als anys seixanta) l'expansió demogràfica està relacionada amb l'expansió agrària; a la segona meitat del segle, la demanda industrial agafa el relleu econòmic i es troba, directament o indirecta, a la base del creixement demogràfic.

En el seu treball posterior sobre els preus i salaris barcelonesos, Vilar remarca la relació entre els ritmes de creixement demogràfic i la conjuntura: de 1730 a 1760, l'increment a la vegada de població i de preus provoca una oferta de mà d'obra barata i ofereix una oportunitat per a l'acumulació de beneficis. En canvi, a partir de 1760 l'impuls industrial absorbeix l'excedent de població i, cap a les dècades finals del segle, la rapidesa del creixement industrial eleva la remuneració del treball i atreu més població. Aquesta relació entre progrés demogràfic i creixement econòmic és acceptada unànimement pels historiadors, que no fan en definitiva res més que seguir en aquest punt l'opinió dels il·lustrats del segle XVIII, com Campmany o Romà i Rossell.

En canvi no hi ha tanta unanimitat a l'hora de valorar la transcendència de les transformacions demogràfiques del XVIII català: fins a quin punt canvia el model de demografia antiga i s'entra en un model de transició? Vilar, en la seva aportació posterior a la *Història de Catalunya* dirigida per Philippe Wolff i Joaquim Nadal, ho posa en dubte a causa de les mortalitats de la dècada final del segle. En canvi Jordi Nadal s'aferma en la idea que existeix, a la Catalunya del XVIII, un inici de transició: la minva de la mortalitat, especialment de la mortalitat catastròfica, l'avançament de l'edat del matrimoni, l'increment de la fertilitat i de l'esperança de vida, argumenten a favor.

Per acabar aquest balanç incomplet de l'esquema de Vilar i de les aportacions posteriors, cal assenyalar que queden grans línies i maneres de treball on s'ha avançat poc. El cas més clar és l'exploració dels registres parroquials: on Vilar demanava un treball d'equip, no disposem encara ni tan sols d'un inventari.

Naturalment, l'exposició de les aportacions que matisen o amplien el gran fresc de Vilar no poden fer oblidar que l'exposició de Vilar és el primer pilar sòlid per al coneixement de la població catalana del segle XVIII. La resta s'ha d'interpretar a la llum de la màxima de Jaume Vicens Vives, tan unit a Vilar: la història no es fa, es refà.

Dimecres, 30 de novembre

EL SEGLE XVIII: LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA

EMILI GIRALT

No pretenc seguir en concret cap línia de treball de les que va tractar Pierre Vilar ni de les que va deixar en semença; faré més aviat una commemoració de l'obra i d'allò que ha representat per a la historiografia catalana.

Per centrar la qüestió podem començar establint un contrast entre les grans obres d'història de Catalunya anteriors a l'aparició del llibre de Pierre Vilar i les posteriors; per exemple, entre una obra tan important com la *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila, modèlica en molts aspectes, i les històries de Catalunya de l'editorial Salvat, d'EDHASA i d'Edicions 62, publicades després de la *Catalunya dins l'Espanya moderna*. La comparació ens mostra que, mentre que en l'obra de Soldevila el món rural hi és gairebé absent, en les altres el pòsit de l'obra de Vilar permet seguir-ne l'evolució des del neolític fins al segle xx. No és que la publicació de l'obra de Vilar sigui l'única raó d'aquest canvi, però hi ha contribuït d'una manera important, directament i indirecta.

Deixeu-me entrar en el tema amb un parell d'anècdotes personals. Acabada la carrera, vaig proposar a Jaume Vicens i Vives, com a tema per a la meua tesi doctoral, la història agrària del Penedès als segles xviii i xix. Vicens em digué: «Tregui-s'ho del cap! no es pot fer res en aquest camp fins que Vilar no hagi publicat la seva tesi, una obra sensacional en la qual està treballant des d'abans de la guerra». Segona anècdota: l'any 1960, com a pròleg d'un volum de l'*Índice histórico español*, vaig publicar un treball titulat «Los estudios de historia agraria en España. Orientaciones bibliográficas», en el qual, per a donar-li més gruix, va ser necessari incloure moltes obres de geografia humana, etnografia, demografia, història del dret o història econòmica que només per aproximació es podien considerar com a treballs d'història agrària. Setze anys més tard, en la presentació del primer volum de la revista *Estudis d'Història Agrària*, vaig poder constatar que la situació era ben bé una altra: temes importants, com la desamortització, el règim senyorial, les lluites camperoles, temes que el 1960 eren pràcticament verges, el 1978 comptaven amb sòlides monografies. Avui, tot i que continua essent un dels camps més poc treballats de la historiografia catalana, la ruralia i els seus problemes han pres carta de naturalesa en la historiografia catalana.

No hi ha dubte que en això l'obra de Pierre Vilar ha tingut un paper decisiu, juntament amb la influència de la metodologia dels *Annales* gràcies a la tasca divulgadora de Vicens Vives i, posteriorment, de dos fets més: la introducció amb caràcter optatiu de la història agrària com a assignatura universitària, primerament a la Universitat de Barcelona i després a les altres

universitats del país, i en segon lloc el contacte de molts llicenciats amb el món rural i comarcal com a conseqüència de la gran expansió de l'ensenyament universitari i de la creació d'estudis de batxillerat en poblacions mitjanes, així com la rebrotada de l'interès per la història local o comarcal, de la qual els grans protagonistes no podien ser altres que els pagesos.

En un balanç historiogràfic actual, fet sense esmentar cap nom, crec que, com a qüestions generals més enriquidores a partir d'allò que havia establert Pierre Vilar, podem citar el tema de l'endeutament pagès, al qual Pierre Vilar prestà poca atenció, i que va lligat a una visió menys optimista de la que Vilar dóna del camp català al segle XVIII.

D'altra banda, en el balanç historiogràfic actual es poden observar llacunes, tant geogràfiques com temàtiques: entre les primeres, sabem molt poc del delta de l'Ebre i, en general, de totes les comarques del sud de Tarragona, i també de les comarques pirinenques.

De les llacunes temàtiques podem esmentar la poca atenció que es presta als fonaments jurídics de la contractació agrària, deguda segurament al fet que els historiadors no valorem prou el terme jurídic que dóna concisió a un determinat contracte: en moltes obres que s'ocupen de contractes agraris, la bibliografia jurídica no hi és present o hi és mínimament. Una altra llacuna és el regadiu: les grans obres hidràuliques del segle passat no tenen encara la seva història, a pesar que existeix abundant documentació sobre moltes d'elles. I quan es tracta de l'increment del regadiu gràcies a obres menors degudes a la iniciativa privada —mines, sínies, pous artesans...—, el nostre coneixement és encara més deficitari. També sabem poc, en general, de les tècniques de conreu; Pierre Vilar dóna molta llum sobre aquesta qüestió pel que fa als conreus més habituals, però ho ignorem gairebé tot dels conreus secundaris, que temporalment o localment poden haver estat prou importants, com p.e. el cànem. Tampoc no sabem gran cosa de l'elaboració dels productes agraris; de vegades sembla com si, des dels romans fins a Lavoisier o Pasteur, tot hagi estat sempre igual, i és evident que hi hagué nombrosos canvis, que sovint, si es busca, es poden documentar.

De tota manera, el gran absent de la nostra història agrària és la ramaderia. És veritat que des de la clausura del II Col·loqui d'Història Agrària, que tingué lloc a Girona l'any 1986, hi ha pendent un col·loqui dedicat a la ramaderia, que si hi ha oportunitat es farà. Temes com l'abastiment de carn a Barcelona, l'estudi quantitatiu del nombre de caps, per al qual encara hem d'usar per al segle XIX el disbarat que representen els censos ramaders; l'estudi qualitatiu, que requeriria una col·laboració interdisciplinària amb zoòlegs i veterinaris; les causes de la substitució d'unes races o subraces d'animals per unes altres; els moments dolços d'algunes explotacions ramaderes, com l'exportació de guarans a França o als Estats Units; o les epizooties, que havien estat esgarrifores i d'una forta incidència econòmica: pensem què representava per a una família pagesa la mort dels animals de treball o la pèrdua dels ramats. Tots aquests temes són relativament verges i demanen estudis aprofundits.

No sé si amb això he complert l'encàrrec dels organitzadors d'aquest acte, tan just i tan simpàtic. En tot cas, valgui com a homenatge a Pierre Vilar i com a reconeixement del que la seva obra ha representat per a tots nosaltres.

EL SEGLE XVIII: LA FORMACIÓ DEL CAPITAL COMERCIAL

ELOY MARTÍN CORRALES

La publicació de l'obra de Vilar fou un esdeveniment de primera magnitud per a la historiografia catalana en general i per al sector modernista en particular.

Abans d'ell, pocs historiadors s'havien preocupat del tema del comerç i de les activitats comercials catalanes i no s'havia avançat gaire en aquest terreny. A l'estudi peoner de Campmany s'hi havien afegit les aportacions de Rahola, Soldevila i Carrera Pujal, que s'havien ocupat amb més o menys amplitud del tema. Posteriorment, els treballs de Vicens Vives, Nadal, Giral i Fontana van significar un pas endavant, però aquesta via s'esgotà aviat, ja que aquests autors se sentiren atrets per altres temes.

El balanç és d'una escassa dedicació als temes relatius al comerç català. No ens ha d'estranyar que l'obra de Vilar inclogués un comentari, pudorosament amagat en una nota a peu de plana, sobre la manca de sèries quantitatives per als segles *xvi* i *xvii*, a pesar de l'existència dels fons documentals precisos: caldria temps i equips, indica Vilar. Actualment, la situació no ha variat substancialment pel que fa a les mancances dels segles *xvi*, *xvii* i la primera meitat del *xviii*: no s'hi han dedicat temps ni equips i els avanços no han estat tants com calia; en canvi són importants i significatius pel que fa a la segona meitat del segle *xviii*.

Naturalment, el temps s'ha de mesurar d'acord amb les disponibilitats de cada historiador concret, sotmès a les servituds del seu *cursus honorum*, fet que comporta una clara limitació a l'hora d'empendre investigacions de llarga alenada, com pot ser l'elaboració de sèries. Més greu és que no s'hagi avançat gaire en la formació d'equips i que aquests no hagin pogut assegurar la seva supervivència.

Això explica que el magnífic edifici construït per Vilar s'hagi acceptat de manera notablement acrítica, de manera que la gran quantitat de treballs elaborats en les dècades dels setanta i dels vuitanta no hagi introduït canvis en la concepció en el llarg abast que va comportar l'obra de Pierre Vilar. Això es posa de manifest en la síntesi de Wolff i en els estudis parcials de García Cárcel, Núria Sales o el recentment dedicat per Xavier Torres al comerç barceloní. Al meu entendre, el conjunt de publicacions s'ha concretat en una sèrie de retocs al magnífic edifici construït per Pierre Vilar, però s'ha avançat poc.

El més lamentable d'aquesta situació és que s'ha mantingut una clara ruptura entre els segles *xvi* i *xvii* d'una banda i el *xviii* de l'altra, de manera que el tractament unitari de Pierre Vilar ha quedat bastant trencat. El problema era com articular els segles *xvi* i *xvii*, considerats de

decadència, amb el creixement econòmic català operat al llarg del segle XVIII?, quina era l'entranya del creixement del comerç català al XVIII?

El debat historiogràfic entorn a aquests temes tingué de primer un efecte vivificador i comportà un pas endavant en la historiografia catalana, però ha acabat narcotitzant el debat. La debilitat dels nostres coneixements per al segle XVI ha facilitat que s'acceptés d'una manera generalitzada i sense debat el supòsit que l'entronització d'una dinastia forana fou funesta per a la dinàmica del comerç català. El debat del segle XVII s'ha centrat en la Guerra dels Segadors, la revolta dels gorretes i la Guerra de Successió. Però continuem sense saber quins interessos resultaren lesionats com a conseqüència de la guerra contra els Àustries i el pas de Catalunya sota el domini francès, ni les raons de l'elecció del partit de l'arxiduc; com tampoc no sabem res dels sectors beneficiats per aquests enfrontaments.

Al segle XVIII s'han produït rectificacions de més pes a l'obra de Vilar, tant en el comerç colonial, amb les aportacions de Martínez Shaw, Oliva Melgar, Delgado Ribas, etc. com en el comerç mediterrani (Martín Corrales) i peninsular (Assumpta Musset).

També pel segle XVIII la polèmica se centra en el paper fet per la política econòmica de la monarquia borbònica i la seva incidència sobre l'activitat comercial catalana. A part dels arguments esgrimits en la discussió, és indubtable que la preponderància dels estudis referents al comerç amb Amèrica ha influït a l'hora de caracteritzar el debat: el fet que coneguem molt millor la segona meitat del segle XVIII ha possibilitat que el debat girés entorn a les virtuts o misèries dels governs il·lustrats, tot i el desconeixement del que ocorregué en les dècades centrals del segle i que vicia el debat. Voldria assenyalar la ineludible necessitat de treure aquest debat del carreró sense sortida a què ha arribat.

A pesar que els estudis del segle XVIII són per regla general de major qualitat, tampoc no han contribuït a modificar substancialment la concepció de Vilar; hi ha una munió d'estudis, però no aporten gran cosa a la síntesi de la història de Catalunya.

Al meu entendre, l'esquarterament del debat per segles i períodes ha provocat problemes a l'hora d'explicar l'expansió catalana del XVIII. Els arguments aportats fins fa poc eren del tipus de la capacitat emprendora (l'empenta) dels comerciants catalans o la frugalitat de la seva marineria, que personalment em deixaven molt insatisfet. Recentment, nous arguments i plantejaments em sembla que permeten desbloquejar el problema, em refereixo a la introducció del concepte de diàspora en l'estudi de l'expansió del comerç català, amb el treball peoner d'Ernest Lluch i especialment el posterior de Jaume Torras.

Aquestes aportacions suposen plantejar el debat en el seu veritable punt d'arrencada i permetran que avanci substancialment. L'ús del concepte de diàspora permet a Jaume Torras observar els enormes avantatges que per als catalans significava el seu caràcter d'estrangers en el conjunt dels dominis de la monarquia espanyola. Al meu entendre, s'hauria de completar aquesta visió amb la consideració que es tractava dels estrangers menys estrangers de tots i gràcies a això pogueren conquerir una posició privilegiada en el mercat interior i especialment en el mercat semiprotegit d'Amèrica. La diferenciació lingüística els permeté forjar una magnífica xarxa comercial mantenint la cohesió del grup.

A partir d'aquests supòsits és possible escapar de la doble trampa consistent a abraçar la causa d'aquells que creuen que tots els mals de l'economia catalana provenen de la monarquia borbònica i d'aquell que li imputen tots els èxits.

Voldria ressaltar, finalment, que el quartejament del debat ha impedit avançar en una síntesi unitària dels tres segles. Al meu entendre als segles *xvi* i *xvii* es produeix una reorientació de l'activitat econòmica i comercial catalana, un cop perdut el paper d'intermediari entre part del món islàmic i part del món cristià; al segle *xviii* l'economia catalana trobà un nou canal d'expansió en convertir-se en intermediària entre part de la manufactura europea i el mercat americà: d'aquí ve l'especialització en els acabats. Els problemes que causà la pèrdua de les colònies es pogueren pal·liar volcant l'activitat catalana cap al mercat peninsular: l'aportació definitiva de Josep M. Fradera en aquest camp és prou coneguda.

Finalment, pel que fa als comerciants, sembla que l'herència de Vilar té també un efecte de llast, en el sentit que els seus estudis sobre la barca, la botiga i la companyia representen una herència difícil d'atacar. Tot i això, els darrers anys hi ha hagut estudis que permeten un millor coneixement dels comerciants i de les seves activitats. També, però, en aquest camp hi ha una separació entre els segles *xvi* i *xvii* i el *xviii*. Pel que fa als segles *xvi* i *xvii* coneixem la participació dels comerciants en l'activitat municipal; pel que fa al segle *xviii*, no. S'accepta sense debat que els gestors de les institucions borbòniques (capità general, Audiència, Ajuntament) actuen completament al marge de l'activitat dels comerciants i no s'ha establert cap relació entre el poder econòmic i el poder polític a la Catalunya de l'època. És urgent i imprescindible avançar en aquest tema. Aquesta desvinculació és impensable: pel que en sabem, servidors i funcionaris del despotisme il·lustrat participaren en l'enriquiment que propicià el segle *xviii* català i hi participaren en bona harmonia amb els comerciants de l'època.

Naturalment, les crítiques a l'obra de Vilar es deuen a la profunda convicció que l'obra d'un historiador només és bona si permet la crítica: una obra que no admet canvis és una obra acceptada en tot cas per raons que no són les purament científiques.

Dimecres, 30 de novembre

PIERRE VILAR DESPRÉS DE «CATALUNYA DINS L'ESPANYA MODERNA»

ROSA CONGOST

No m'ajustaré al títol. La publicació de *Catalunya dins l'Espanya moderna* i l'obtenció amb aquesta obra del grau de doctor són fets que s'esdevenen quan Vilar té ja més de cinquanta-cinc anys i que per tant no representen cap tall radical en la seva vida ni en l'evolució del seu pensament. Partir del 1962 m'obligaria a una periodització forçada quan allò que em fascina de l'obra de Vilar és precisament la seva capacitat de viure i reviure molts problemes historiogràfics al llarg de cinquanta anys.

Entenc per tant que en la proposta del títol planava la idea d'una reflexió complementària, més global, sobre l'autor i la seva obra. Aquesta reflexió l'estructuraré en tres comentaris sobre aspectes diferents: les diferents conjuntures intel·lectuals franceses en què ha transcorregut l'obra de Vilar, una consideració sobre la seva obra i el seu mètode, i finalment una reflexió, de la visió de Vilar, sobre la influència de l'historiador en la societat.

En el primer punt, Vilar ha explicat els seus anys de formació, que s'inseriren en una conjuntura molt especial, amb la frase «nosaltres no ens varem inventar la història total: la vivíem». I en la introducció a *Catalunya dins l'Espanya moderna* recalca: «aquesta obra no seria igual si no hagués agafat gust per una teorització que ajudés a extreure l'anatomia de les societats». Aquest gust per la teorització i la seva aversió per les modes explica perquè l'obra de Vilar permet resseguir les conjuntures mentals del segle xx, de les quals va combatre les que considerava superficials, com l'economicisme de Hamilton, l'ahistoricisme de Foucault o el pseudocientifisme d'Althusser. Sempre m'ha impressionat la solitud de Vilar davant tants intents de diàleg frustrats per manca de resposta, fins i tot amb autors marxistes; potser el cas que més m'ha impressionat és la defensa de Labrousse el 1953, davant d'una ponència que reivindicava la història marxista enfront a la història burgesa i considerava Labrousse com al representant típic d'aquesta.

L'última batalla ha estat contra l'anomenada història de les mentalitats; de fet l'estudi dels factors mentals ja havia estat introduït per Labrousse i Vilar ha dedicat molts anys al fet nacional, considerant-lo a la vegada una estructura i una psicologia col·lectiva. Consciències i inconscients col·lectius surten, són sovint evocats en l'obra de Vilar, però la nova història de les mentalitats que domina els cercles acadèmics francesos des de la meitat de la dècada dels setanta representa un trencament. Es fa el silenci entorn de Vilar, acompanyat del desinterès dels editors francesos per la seva obra.

Respecte a la segona qüestió plantejada, allò que més crida l'atenció és la sòlida i profunda coherència que en l'obra de Vilar entrellaça la investigació empírica i la reflexió teòrica. Vilar, quan el 1960 Poulantzas l'avisava que pot caure en l'historicisme respon: «però si jo hi visc, jo hi

nedo, jo hi respiro!», o que quan sent a dir a Sartre que als vint anys ja havia llegit Marx, però no l'havia entès, pensa: «jo no l'havia llegit, però ja l'havia comprès». Per entendre Marx, Vilar no ha de separar els llibres de teoria dels treballs d'investigació històrica. Vilar, que sempre ha necessitat explicar amb tant de detall i de passió com ha confeccionat la seva obra, és un historiador amb una metodologia que no admet cap escissió entre la recerca empírica i la reflexió teòrica.

No podem valorar *Catalunya dins l'Espanya moderna* sense tenir en compte l'esforç de teorització que hi ha darrera cada línia i cada estadística. Però la reflexió teòrica no és especulativa: la seva manera de fer història és la referència constant del cas a la teoria i de la teoria al cas. Vilar concep la història com a història total (encara que admet que la realització d'aquesta història total potser sigui un somni); en aquest sentit la coincidència amb Marx no és casual, ja que aquest fou el primer a proposar la teoria general de les societats en moviment.

Avui un sector nombrós d'historiadors es pot sentir incòmode amb aquesta identificació entre marxisme, científisme, anàlisi intel·lectual i sensibilitat històrica. Vilar resum concisament la seva opció: pensar històricament, heus ací el marxisme.

Aquests plantejaments que han inspirat la seva obra de recerca ens permeten entendre perquè el marxisme de Vilar es diferencia del de tants altres suposats marxistes: pot ser considerat dogmàtic un historiador que reclama la reflexió contínua?, antiquat quan reclama la constant referència del cas a la teoria i de la teoria al cas?, poden ser falsos els problemes quan la veritat històrica es concep com un problema? Amb la seva obra Vilar ha definit un esperit, una manera concreta, difícil, de ser historiador: la necessitat d'interrogar els documents, la conveniència de discutir qualsevol qüestió, fins i tot les referents al discurs teòric que aparentment Vilar ha assumit.

Voldria acabar resumint la idea de Vilar sobre la funció social de l'historiador a través de dos textos separats per mig segle. En el més recent, una entrevista del 1988, en ser preguntat si considerava que la història havia fet un paper important en el desenvolupament del món modern i si podria fer un paper semblant en el món actual, Vilar confessa que la història té riscs, que pot ser mal utilitzada, que potser ha tingut una influència negativa, però que la història ben raonada pot tenir una influència positiva, si bé malauradament té la impressió que no ha tingut cap tipus d'influència.

Aquesta visió més aviat desenganyada contrasta amb la reacció el 1937 davant de les afirmacions de Paul Valéry, que considerava la història com el producte més perillós que la química hagués aconseguit mai, ja que encoratja uns pobles contra els altres i no ensenya res, ja que pot oferir exemples de tot. Vilar, davant d'un públic d'alumnes i pares d'alumnes, es preguntava si Valéry havia utilitzat les fonts adequades i considerava que en tot cas la seva diatriba no es referia a la història que feien Pirenne, Bloch o Febvre: sabia que els noms que citava eren desconeguts pel seu públic, però també que inspirarien els llibres d'història futurs.

L'obra de Vilar és una demostració contundent que una obra històrica científica, ben feta, pot aconseguir una influència positiva i duradora damunt d'una societat. Catalunya en particular, i també Espanya, s'han beneficiat de l'obra de Vilar i penso que aquest fet pot omplir-lo d'orgull i donar esperança als historiadors de cara al futur.

TAULA RODONA

ANTONI RIERA I MELIS

Analitzar què ha significat l'obra de Vilar per a les darreres generacions de medievalistes representa una responsabilitat considerable i un vertader atreviment donat el poc temps disponible.

Concretament, voldria examinar el paper que té l'època medieval en la *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. Vilar no és un medievalista, no fa recerca d'arxiu per a aquesta part de l'obra; amb la bibliografia disponible, molt desigual i amb grans mancances, fa prova d'una intel·ligència fora de sèrie en establir una magnífica síntesi de la història medieval per al moment en què fou redactada.

Vilar estructura el seu estudi de l'edat mitjana en dos grans apartats: el d'arrencada o creixement, d'aproximadament l'any 1000 fins a la pesta negra, i la crisi, de 1350 al s. xvi. En cadascun d'aquests períodes distingeix entre el món rural i l'urbà-comercial.

En estudiar els aspectes rurals de l'etapa de creixement fa una descripció amena del progressiu procés d'asserviment de la pagesia des de l'estadi inicial de llibertat obtingut amb la repoblació. Es planteja si cal teoritzar la realitat del camp català d'acord amb el model carolingi o si s'ha d'observar en el conjunt dels estats ibèrics sorgits de la reconquesta. En contra de les tendències preponderants, representades principalment per l'obra de Ramon d'Abadal, considera que Catalunya representa un cas intermedi, però que els punts de contacte amb la resta de la península són més enriquidors a l'hora d'analitzar la societat catalana.

Quan a Castella s'han dut a terme treballs més acurats, que han demostrat falsa la dicotomia entre una Catalunya feudal i una Castella no feudalitzada, l'afirmació de Vilar es mostra més encertada: Catalunya forma part del conjunt de societats ibèriques que evolucionen sota la influència de la repoblació.

En segon lloc, el procés d'asserviment l'observa Vilar des del punt de vista del pagès de mas i la seva reflexió se centra sempre entorn al mas, fet que planteja un dèficit informatiu: Vilar no disposava de cap anàlisi de la gran propietat (monàstica, capitular...) i això fa que la seva visió sigui una mica desequilibrada.

Respecte al comerç de l'època de plenitud, cal dir d'avançada que hem avançat molt poc després de Vilar. Sobre l'origen del capital comercial insisteix en que no procedeix de les rendes

de la terra, sinó més aviat de l'aprofitament de la situació de frontera entre la cristiandat i l'Islam, amb la possibilitat d'explotar les febleses dels regnes de taifes d'Al-Andalus, a través del cors o de les paries, amb un enriquiment basat en el binomi or-esclaus bomba d'alimentació del gran comerç que sorgirà al final del XII i principi del XIII. També insisteix molt en la tesi de Campmany de Barcelona (i Catalunya) com a cruïlla del món mediterrani amb el rerapaís aragonès, que Vilar perllonga fins a la messeta nord.

Les aportacions en aquests punts no han estat abundants després de la publicació de *la Catalunya*; documentació n'hi ha, però és complicada d'utilitzar per la manca de protocols i no ha estat explotada sistemàticament ni analitzada adequadament. Per al segle XIII han aparegut obres més importants, com els treballs de Dufourcq, Arcadi García i Josep M. Madurell, o Carme Batlle, però no disposem d'una síntesi adequada.

El resultat és un capitalisme precoç, no posterior al de les ciutats italianes, però diferent: menys concentrat en una sola ciutat i d'altra banda menys lliure.

Davant del problema de les relacions entre el món dels intercanvis i de la producció manufacturera i el món rural, Vilar afirma: la història econòmica de Catalunya concebuda amb el rigor propi dels estudis actuals, està per fer. Encara avui circulem per dos rails, el del món rural i el del món urbà, però sense ponts, sense relació entre ells.

L'estudi de la segona part, de l'època de la crisi, és més ambiciós. La documentació és més important i més interessant per a les finalitats de Vilar. Descriu molt bé la crisi agrària (fallida demogràfica, contracció de la mà d'obra) i continua: malgrat tot, el gran comerç continua creixent, almenys fins al 1440. Una vegada més es troba a faltar l'articulació entre el món rural i el món urbà.

De les dues explicacions de Vilar, la referent a la crisi agrària resisteix molt bé; en canvi la part comercial ha sofert revisions més considerables. Concretament la idea de què el 1440 comença l'etapa de deflació i que el gran comerç ja no es recuperarà, ha estat contradita per Del Treppo, que demostra que quan es produeix la Guerra Civil el comerç català no està en una situació de col·lapse: el col·lapse el produeix la guerra.

Malgrat tot, crec que l'obra de Vilar significà un tornall important dins de la historiografia medieval catalana. Molts dels punts que assenyalava s'han comprovat després en investigacions puntuals, moltes de les mancances continuen existint i no tenim per avui una síntesi tan clara ni d'un valor metodològic i científic paregut al que va fer Vilar en el seu moment.

JOSEP M. TORRAS I RIBÉ

La Catalunya dins l'Espanya Moderna i altres obres de Vilar han representat una fita transcendental en la història de Catalunya. Encara que això és una obvietat, crec que és una afirmació a fer amb contundència i convicció, perquè malgrat la seva vigència indiscutible i la

seva indubtable aportació, encara no tothom cita Vilar amb naturalitat. Penso que per a molts autors és una citació obligada, però sovint abusiva, fins gairebé apropiat-se'l, mentre que altres el citen per pura cortesia i n'hi ha que no el citen mai.

Com a historiador i com a professor, l'obra de Vilar em resulta innovadora i atrevida, i per això polèmica, però també clàssica dins de la historiografia catalana. En aquest sentit, per a la meua activitat, em són especialment útils els volums I i II com a punt de referència i font de suggestions inegotables per replantejar molts episodis i moltes explicacions. El valor metodològic de l'obra de Vilar es pot resumir en el seu subtítol: «recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals».

Això és importantíssim per a comprendre l'obra i la influència que cal atribuir-li en el marc de la historiografia catalana. Es tracta d'un plantejament ambiciós, innovador, rupturista respecte als models historiogràfics en vigor a l'època en què fou escrita. Només cal comparar-ho amb les obres d'història de Catalunya que es produïen a Catalunya mentre Vilar preparava la seva tesi. L'obra de Vilar significa haver repensat la història de Catalunya des de premisses diferents i, en la majoria d'aspectes, comporta una ruptura de plantejament i d'enfocament respecte a les obres contemporànies.

En aquest sentit, deixant de banda els plantejaments metodològics de Vilar em pregunto fins a quin punt la seva condició de no català no li va permetre sostreure's als tics historiogràfics existents i no va possibilitar aquest posicionament i aquest trencament. La seva falta relativa de prejudicis historiogràfics li permet bastir un nou model interpretatiu que, atenent-nos a les seves pròpies paraules, pretenia examinar el cas català en funció d'entendre les particularitats de la seva arrencada o transició cap al capitalisme. És en aquest model de recerca i interpretació històrica on penso que cal cercar la majoria de les característiques diferencials de la seva obra i de les aportacions que va representar per a la història de Catalunya.

Com que és un treball de 30 anys, amb importants suspensions obligades, el seu enfocament va variant al llarg del temps. Però és important la seva formació bàsica com a geògraf per a explicar la mateixa estructura de l'obra, així com el sentit històric que, per a tractar del segle XVIII, l'obliga a remuntar-se de vegades a la prehistòria.

En aquest sentit, destacaria el valor que dóna l'articulació econòmica del territori i als sectors d'integració econòmica entre els territoris de la Corona d'Aragó. En aquest punt Vilar en bona mesura contradiu les posicions de la historiografia anterior (especialment de Soldevila), que ressaltava la tradicional comunitat d'interessos entre Catalunya i València: per a Vilar és més important la connexió econòmica eficient entre Aragó i Catalunya, adoptant l'Ebre com a xarxa d'intercanvis entre dues economies complementàries.

Un altre tema que voldria destacar és l'anàlisi de l'etapa 1660-1700. A partir d'un conjunt de factors heterogenis, Vilar obté una interpretació conjunta i coherent; certament, el tema de la recuperació de la segona meitat del XVII havia estat plantejat per Soldevila i ha merescut recerques posteriors, però Vilar dóna encara la resposta més creïble de totes. Vilar relaciona els canvis qualitatius esdevinguts en l'economia i la societat catalanes a la segona meitat del segle XVII amb el sorgiment de projectes econòmics realistes (no arbitristes) plantejats com a reivindicació

política en les Corts de 1701 i 1705, revindicacions que en bona mesura es configuraren com a fonament teòric de l'austracisme.

Aquestes hipòtesis permeten afirmar que l'arrencada de l'economia catalana del segle XVIII té arrels en el segle XVII i que, en tot cas, la victòria borbònica el 1714 va significar la prostració i el fracàs d'aquests projectes prometedors.

JOSEP FONTANA

Per a parlar del significat del llibre de Vilar per a la història contemporània ho faré des del punt de vista de l'experiència viscuda. L'època en què estudiava, a mitjan dels cinquanta, la història de Catalunya era poca cosa més que la història dels temps medievals amb l'afegit d'alguns moments de recuperació i de les guerres, amb una al·lusió final a la Renaixença: així, la *Història de Catalunya* de Soldevila dedica 900 pàgines a l'etapa anterior a la mort de Ferran el Catòlic, 300 més fins al 1714 i 100 al segle XVIII. Qualsevol història general d'un país mostra proporcions inverses.

La història contemporània de Catalunya no existia, estava per començar. Per als que pensàvem que calia iniciar-ne l'estudi, que Jaume Vicens Vives era el primer a sostenir que no era una necessitat de la ciència, sinó de la consciència, de la necessitat d'aclarir-nos nosaltres mateixos respecte al que érem, els elements disponibles eren força insuficients.

Penseu que per a entendre la reconstrucció del segle XIX la història de la indústria era una peça fonamental. Però, com es podia estudiar el desenvolupament industrial del segle XIX si ignoràvem els antecedents d'aquest procés en el segle XVIII? I per estudiar el segle XVIII només disposàvem d'unes poques obres, algunes molt velles, i alguns treballs més recents, valuosos, però molt puntuals.

Des del 1950 teníem una primera mostra del treball de Vilar, l'estudi sobre la construcció i els salaris a Barcelona: era clar que el treball de Vilar era la nostra esperança i la nostra desesperació, ja que trigava a acabar-lo i mentrestant ningú no s'atrevia a posar-se a treballar en un camp en el qual se sabia que Vilar havia fet molta feina.

Què aportà per fi la publicació de *la Catalunya*? D'una banda, no tot el que esperàvem, donada la frustració de no poder comptar amb la part dedicada a la indústria; de l'altra molt més d'allò que podíem esperar: l'obra era un marc general, uns fonaments sòlids per a bastir damunt d'ells aquella història de la Catalunya contemporània que Vicens Vives havia volgut iniciar i que la seva mort prematura li impediria de prosseguir.

La Catalunya era essencialment això: uns fonaments. Arrencant de l'estudi del medi geogràfic i del medi històric, l'anàlisi de la societat catalana del segle XVIII s'anava elevat en l'obra de Vilar amb la força i l'ambició amb què ho fan els murs d'una catedral. I perquè era una tasca massa gran per a un home sol, era lògic que no aconseguís d'acomplir-la. Però és que, com una catedral, no és feina per a un home sol, sinó per a tota una generació.

Per això quan algú em demana, i aquesta és la pregunta tòpica que es fa habitualment en les commemoracions, què resta avui de l'obra de Vilar, no sé què contestar, perquè és una pregunta mal formulada: si ens agafem a les peces de l'edifici per separat, és clar que hi ha hagut canvis, però l'obra de Vilar, el que ha significat per a la gent que havíem de treballar en història contemporània no són aquestes peces ni la simple agregació d'elles, sinó l'edifici, aquests fonaments i aquestes parets que ell va aixecar i que nosaltres tractem de continuar i que encara som molt lluny d'haver arribat a acabar.

L'obra de Vilar són els fonaments, i ara per ara continuen aguantant. Estic segur que un dia aquest projecte se'ns quedarà petit, possiblement abans d'haver-lo acabat, i se n'haurà de fer un altre, i aleshores l'obra de Vilar la podrem veure com un conjunt de peces, d'aportacions, de les quals prendrem aquelles que ens facin falta i deixarem les altres. Però a mi em sembla que aquest moment encara no ha arribat, que avui per avui no tenim un projecte alternatiu i que per tant el valor de l'obra de Vilar és que encara és el fonament que està dessota de la mena d'història contemporània de Catalunya que estem fent.

El president de l'IEC, doctor Emili Giralt, no pogué ser present a la cloenda d'aquestes jornades com era el seu desitg. En mom de l'IEC clogué l'acte el doctor Albert Balcells, delegat de la Secció Històrico-Arqueològica a la SCEH.

ALBERT BALCELLS

En nom de l'IEC em plau donar les gràcies a la SCEH per aquestes apassionants jornades; evidentment, també als conferencians que ens han ajudat de forma admirable a reflexionar sobre el que s'ha fet o s'ha deixat de fer des de l'aparició ara fa 30 anys de *La Catalunya dins l'Espanya moderna*. *La Catalunya* és evidentment un clàssic i els clàssics ho són perquè provoquen a dialogar amb ells. Dialogar amb un mestre vol dir ser capaç de discutir amb ell sense oblidar mai allò que un li deu. Evidentment és traïr el llegat d'un clàssic retre culte a l'obra, convertir-la en un text sagrat, esterilitzant així la llavor que el clàssic volgué plantar.

Totes les ponències desenvolupades en aquestes jornades són un homenatge a Vilar en el sentit que ell voldria que tingués, és a dir, han seguit la pauta segons la qual l'admiració no priva, sinó que alimenta i estimula la capacitat crítica.

Voldria acabar demanant a Eulàlia Duran, que ens va llegir la magnífica carta de Pierre Vilar, que li fes arribar la nostra contesta plena d'afecte i d'admiració per a un historiador amb el qual estem en deute per la seva obra monumental, després de la qual la nostra historiografia va canviar de tal manera que la referència a aquest llibre ha esdevingut ineludible per a tots.

Dimecres, 30 de novembre

T E S I S D O C T O R A L S

EL TERRITORI DEL MARESME EN ÈPOCA REPUBLICANA (S. III-I AC): ESTUDI D'ARQUEOMORFOLOGIA I HISTÒRIA

ORIOL OLESTI I VILA

Universitat Autònoma de Barcelona

Els estudis d'història, en evolució permanent vers una especialització i tecnificació més elevada (fruit de la necessària interdisciplinarietat investigadora), corren cada cop més el perill de la compartimentació i de la pèrdua d'un punt de vista «històric» global. Aquest fet és especialment observable en determinats estudis d'arqueologia, que no poden superar el punt de vista «estratificat» o «localitzat» que la seva mateixa disciplina afavoreix, i que no sempre és fàcil de superar.

Per anar més enllà d'aquesta visió excessivament local o compartimentada, des de fa alguns anys estan apareixent els estudis de territori aplicats al paisatge antic, és a dir, els estudis on són la globalitat de les transformacions produïdes en un territori l'objectiu de l'estudi —i per tant la recerca arqueològica n'és un element fonamental—, però on cal també integrar els estudis sobre el paleopaisatge, la morfologia territorial antiga (elements del paisatge antic com els límits administratius i polítics, l'estructura viària i parcel·l·lària antiga, la possible existència de cadastres rurals ara fossilitzats —per exemple centuriacions romanes—, les antigues línies de costa o xarxes fluvials, elements arqueo-morfològics, pàleo-botànics, etc.). Serà per tant l'estudi del territori antic, el resultat de l'acció d'una societat concreta sobre el seu entorn, el principal document de treball per a l'historiador del món antic. Els canvis i transformacions produïdes en les pautes d'ocupació d'aquesta àrea reflecteixen els canvis produïts en aquella societat: el territori i el paisatge entesos com a fruit d'una societat concreta, que per tant és possible d'estudiar a través d'ells.

Des d'aquest punt de partida, creïrem convenient estudiar un territori concret, l'actual comarca del Maresme, en un període també ben establert, del s. III a la fi del s. I aC, moment durant el qual té lloc el fenomen de la romanització. D'aquesta manera, podem estudiar des d'un punt de vista territorial, però no «local», un procés històric de gran transcendència, com és el de la romanització.¹

Els límits del nostre àmbit de treball corresponen als límits comarcals —l'àrea costanera que va des del Turó de Montgat fins al riu Tordera, i vers l'interior fins la carena de la Serralada Litoral—, un territori amb una notable unitat geogràfica (tot i les diferències entre l'alt i el baix

1. Amb el terme «romanització» hem designat el complex fenomen d'ocupació i transformació d'un territori per part del món romà. No hi ha, però, un únic procés de romanització. Aquest fou diferent segons quins foren els objectius cercats en cada territori, i també segons la resposta de la societat indígena envers l'ocupació. Podem parlar d'una estratègia imperialista romana, però aquesta varià al llarg del temps així com també fou diversa la seva aplicació als diversos territoris.

Maresme), si bé no sabem si poden correspondre a uns límits territorials d'època antiga (la «Laietania» i «Lacetania», termes poc clars que apareixen a les fonts literàries antigues, comporten unitats territorials més àmplies).

L'EVOLUCIÓ DEL TERRITORI DEL MARESME

A partir de l'estudi i interpretació de les fonts literàries, epigràfiques i numismàtiques, i sobretot de la recerca arqueològica i l'estudi del territori, hem identificat diverses fases en l'ocupació del Maresme en època Republicana,² fases que ens permeten apreciar els canvis soferts per aquesta àrea al llarg del procés de romanització.

L'ibèric ple (s. IV-III aC)

La societat de l'ibèric ple estructurarà el seu territori bàsicament a partir dels poblats (*Oppida*), bona part dels quals ja eren emmurallats des del s. IV aC. Entre aquests *oppida*, el de «Burriac» (Cabrera) era ja en aquest moment un centre preeminent: podem parlar d'un nucli central en el territori.

Tot i ser el tipus d'hàbitat més important, però, l'hàbitat en *oppida* no fou l'únic. A la vall de Cabrera, a la plana de Mataró, en algunes elevacions prop de la costa, s'han documentat àrees d'activitat d'aquest moment. Es tracta d'establiments, situats sobretot a l'àrea de vessant, que documenten un tipus d'ocupació més ambiciosa del territori.

També en aquest moment existeixen a la comarca tallers ceràmics de gran envergadura (dels quals en coneixem tres), que ens permeten pensar en un fenomen de concentració en pocs tallers de la producció ceràmica d'una àrea important.

Aquest fenomen podria estar també relacionat amb l'existència de conjunts importants de sitges, agrupats en el que podríem anomenar «àrees de gestió comunitària».³ Aquest tipus d'estructures d'emmagatzematge, on la concentració de l'excedent agrícola sembla superar les necessitats d'autosubsistència de la comunitat, poden ser considerades de funció especulativa, lligades a l'intercanvi comercial (D. García, 1987).

Totes aquestes dades (relacionades també amb alguns importants indicis oferts per l'estudi de les necròpolis —«Turó dels Dos Pins», García 1993—), permet pensar en l'existència d'una elit indígena important. En realitat, si seguim les interpretacions donades per altres estudis sobre el món ibèric (Ruiz 1993, Burillo 1991) podem pensar en l'existència d'una societat amb una organització de tipus «estatal», documentada per l'existència de centres emmurallats, diversificació

2. La cronologia d'aquestes fases ha estat establerta arrel de l'estudi arqueològic, especialment a partir dels darrers treballs arqueològics efectuats a la comarca (per exemple García et. al., 1993; García, 1992; CODEX, 1992).

3. Es tracta de conjunts com els de «Turó del Vent» (Bosch et al., 1986), «Can Bartomeu» i «Can Modolell» (García-Zamora, 1994), etc., situats ben a prop o a l'interior dels poblats, en àrees sense construccions. L'existència d'aquests grups de sitges de «gestió comunitària» (seguim aquí la terminologia emprada a D. García, 1987), no comporta forçosament una distribució comunitària d'aquest excedent. Més aviat la seva centralització en aquests punts (en algun cas fortificat, com a «Turó del Vent», un veritable «magatzem fortificat») permet pensar en l'existència d'una societat jerarquitzada.

d'establiments a partir de nuclis principals i altres de secundaris, forta concentració de l'excedent, jerarquització, etc.

Final del s. III aC i 1a meitat del s. II aC

Al final de s. III aC i l'inici del s. II aC aquest territori sofreix trasbalsos importants. Tot i els canvis documentats, però, es constata també la pervivència de nombroses estructures del període anterior, per la qual cosa els canvis en aquest moment de forta inestabilitat no suposen encara el final del que podríem anomenar el «món de l'ibèric ple».

Així, al final del s. III aC, inici del s. II aC s'emmurallen alguns *oppida* (alguns dels quals, com «Turó del Vent», presenten indicis de destrucció o desmantellament de la muralla poc després), es produeix un fenomen important d'amortitzacions de sitges (indici clar del trencament en la cadena producció-emmagatzematge-comercialització de l'excedent agrícola —bàsicament cereal—), i es documenta un descens en la producció ceràmica (aturada dels abocaments de forn). Es tracta de fenòmens que podem posar en relació amb els moments d'inestabilitat que viu tota la zona del nord-est peninsular en aquest període (Segona Guerra Púnica, revolta indígena i presència de Cató l'any 197-195 aC, etc.).

Alguns d'aquests canvis perviuen durant la 1a meitat del s. II aC, indicant que si bé el món ibèric no s'acaba amb els fets del final del s. III aC, sí que s'han produït canvis significatius. Així, durant la primera meitat del s. II aC perviuen bona part dels assentaments de l'ibèric ple (*oppida*, camps de sitges, establiments de plana) però ja se n'abandonen alguns.

També en diversos jaciments amb nivells inicials de l'ibèric ple es constata l'existència d'un «hiatus» d'aquest període: no s'han identificat nivells arqueològics d'aquest moment i ben pocs materials, el que fa pensar en un moment de baixa activitat o d'abandonament.⁴

Pel que fa als *oppida*, aquests presenten una evolució diferenciada. Així, alguns d'ells presenten una fase important d'ocupació, àdhuc amb creixement i extensió de l'àrea d'habitació (és el cas del «Turó Gros de Céllecs» —Lepp 1986—). En altres casos, en canvi, es constata un fenomen oposat, com és la inexistència, o presència en molt baixa proporció, de materials d'aquesta cronologia, un nou «hiatus» en la informació.

Cal també recordar que és durant la primera meitat del s. II aC quan s'inicia l'encunyació de la moneda d'*l'lduro*, seca que correspon molt probablement al propi *oppidum* de Burriac (Villaronga, 1982; Martí, 1982-83). Es tracta de dues emissions reduïdes que segueixen la metrologia romana i que, tot i ser limitades, documenten clarament els inicis de la intervenció romana en aquest territori.

La pervivència al llarg d'aquesta fase de l'estructura principal de poblament indígena (els *oppida*), i la introducció de mecanismes tributaris de clara filiació romana (que tenim constatatats a través de la moneda) probablement ens està delimitant els propis marges d'aquesta primera intervenció romana, que aprofita part de l'estructura indígena existent (on de tota manera ja s'hi

4. Si bé cal tenir en compte la dificultat d'identificació i datació dels materials arqueològics d'aquest període.

han produït alguns canvis significatius) i n'adapta els seus mecanismes tributaris. Més que una transformació del món local, sembla haver-hi una adaptació dels mecanismes imperialistes a les necessitats i possibilitats d'aquest moment.

La segona meitat del s. II aC

És en aquest període quan es produeixen canvis profunds en el nostre territori:

— Hi ha un fenomen d'abandonament molt important d'alguns *oppida*, nuclis que havien estat importants al llarg de la primera meitat del s. II aC.

— S'abandonen alguns jaciments de la zona baixa («piedmont»). El fenomen d'abandonaments, per tant, no només afecta jaciments situats en alçada (com seria lògic pensar si acceptem la interpretació que considera la Romanització com un procés de desplaçament de l'hàbitat en alçada vers el pla), sinó que també afecta jaciments teòricament ben ubicats respecte a les noves pautes romanes, ja al pla. Com explicar que ara s'abandonin?

— Es produeixen canvis en alguns assentaments que perviuen del període anterior, alguns dels quals situats ja en el sector del pla. Són especialment significatius els canvis que es produeixen a l'*oppidum* de Burriac, amb la realització d'una important reforma urbanística i la construcció d'una porta amb la tècnica de l'*opus quadratum* (Zamora et al., 1991), reforma que podem relacionar amb el paper que pren Burriac en aquest moment com a centre del poder romà (probablement a un nivell fiscal —testimoniats per la seca d'*Ilduro*— i administratiu).

— Tanmateix, el gran fenomen que detectem en aquest moment correspon a l'aparició a la zona de la plana i vessant (encara que no sols aquí) d'un nombrós conjunt de nous assentaments, assentaments ibèrics si bé amb alguns elements clarament romanitzats. Es tracta de nuclis de mida mitjana-petita d'origen indígena, testimoniats per l'arqueologia: construccions amb murs de pedra unida amb fang, paviments de terra batuda, cobertura de tègula, material ceràmic comú majoritàriament ibèric, presència de ceràmica ibèrica a mà, peces amb grafit ibèrics, etc. Alguns d'aquests assentaments han estat excavats recentment (per exemple «Can Balençó», Argentona (CODEX, 1992)), i no poden quedar dubtes sobre la seva filiació indígena. Altres foren excavades fa algun temps, però allò que s'hi trobà no difereix gaire d'aquest mateix conjunt homogeni que hem indicat.⁵

Com interpretar aquest fenomen? Nosaltres l'hem interpretat com un «reassentament» important de la població ibèrica. És un fenomen posterior a l'abandonament d'alguns poblats i hàbitats, i comporta l'ocupació de noves àrees, la fundació de nous establiments. Creiem, de fet, que aquest «reassentament» és el reflex en les pautes de poblament de l'establiment d'un cadastre romà. És la constatació d'un canvi profund en el sistema d'explotació del territori que hem de relacionar amb una actuació romana: fundació de nous establiments, sota unes noves pautes, uns nous criteris. La introducció d'un cadastre no implica sempre una *limitatio* del territori, l'establiment d'una centuriació.⁶ El cadastre comporta la materialització al sòl de les relacions

5. Per exemple, Marià Ribas, arqueòleg local que excavà a la comarca al llarg de mig segle, feia referència a aquests nivells amb termes com «estratos como los de Burriac», o Serra Ràfols s'hi referí com a «estratos ibèricos».

6. Vegeu en aquest sentit el Dossier: «Els Cadastres en època romana». *L'Avenç* 167, Barcelona, febrer de 1993.

socials de producció, una organització homogènia del territori reflexe d'una determinada societat (Chouquer et al., 1985). Això és precisament el que ens documenten aquests jaciments del «reassentament»: una nova organització homogènia del territori, establerta sota les noves directrius romanes.⁷

El cadastre és també un mecanisme fiscal de primer ordre, igual com ho és la moneda al món antic. No pot, per tant, estranyar-nos que paral·lelament a aquest fenomen d'implantació d'un cadastre romà detectem un gran increment en les emissions de la seca d'*Ilduro*. En aquest moment, segona meitat del s. II aC la seca d'*Ilduro* encunja diverses emissions, molt abundants i completes. Tant el cadastre com la moneda (elements clarament relacionats) són instruments introduïts pel poder romà per obtenir recursos d'aquest territori.

Possiblement relacionables amb la introducció del cadastre, trobem també canvis en la ubicació de les sitges (per exemple en l'*oppidum* de Burriac —Banus, 1991—), que reflecteixen canvis en el sistema d'emmagatzemament de l'excedent agrícola. Així, a partir de la 2a meitat de s. II aC apareixen sitges individuals o en petits grups relacionats amb aquests nous assentaments (amb una capacitat d'emmagatzematge moderada), mentre que els grans conjunts de sitges, anteriorment situats en «àrees comunitàries», se situen ara al costat de noves edificacions. Podem pensar en un fenomen de «privatització» de l'excedent agrícola: el sistema de gestió de l'excedent agrícola del període anterior ha sofert grans canvis, s'ha atomitzat i ha perdut el seu caràcter «comunitari».

Aquestes transformacions detectades no són exclusives del Maresme: es tracta d'un canvi general en l'estratègia imperialista romana.

La primera meitat del s. I aC

Els canvis produïts a la 2a meitat del s. II aC continuen desenvolupant-se al llarg de la 1a meitat del s. I aC, i continua així el fenomen de fundació de nous assentaments (sobretot en zones de plana-vessant, si bé no exclusivament). D'aquests assentaments, els que coneixem bé continuen sent de filiació indígena. És probable també que alguns d'aquests assentaments poguessin pertànyer a emigrants itàlics, però creiem que serien molt minoritaris. És a dir, no és l'arribada de població Itàlica la que explica aquest fenomen de «reassentament», sinó que és la intervenció romana (en col·laboració amb una part del món indígena) la que motivarà aquest «reassentament» del món indígena sota unes noves pautes.

Un moment que podem identificar entorn al segon quart del s. I aC sembla que és especialment significatiu en l'evolució d'aquest territori. Així, és en aquest moment quan Burriac presenta indicis clars de despoblament (Zamora et al., 1991). El despoblament de Burriac ha de ser interpretat com la pèrdua per part de l'*oppidum* del paper central en el territori que la

7. Hi ha restes de l'existència d'una possible *centuriatio* romana a la plana del Baix Maresme, orientada a NG 35° W i N 55° E (Olesti, 1993). Malauradament les transformacions sofertes pel territori no permeten per ara passar el camp de la hipòtesi, si bé recentment ha estat excavat un límit de propietat agrària d'època augustiana que continua la mateixa orientació d'aquest possible cadastre, un indici ben significatiu (excavació del març del 94 a càrrec de l'equip d'arqueòlegs ATICS S.L., als quals agraïm la informació).

intervenció romana l'hi havia atorgat. També és en aquest moment quan es data la construcció d'un sistema de clavegueres i uns elements defensius que corresponen a la fundació de *Iluro* (García et al., 1993), ciutat fundada sobre les restes d'un petit jaciment ibèric del «reassentament». Creiem que la fundació d'*Iluro* marca una fase decisiva en aquest procés del «reassentament» del món indígena, a la vegada que pogué significar l'arribada al territori d'un conjunt de població itàlica més significatiu (sempre, però, ben minoritari).⁸

Aquest període comporta també canvis importants en el sistema productiu. Ens referim sobretot al fenomen generalitzat d'amortització de nombroses sitges, i al fenomen paral·lel d'expansió d'emmagatzematge en *dolia* (grans tenalles). No es tracta, però, d'un simple canvi en els mètodes d'emmagatzematge, sinó sobretot a un canvi en les produccions agrícoles (el *dolium* ja era conegut abans pel món ibèric, però és ara quan es generalitza el seu ús). Creiem que el descens de l'emmagatzematge en sitges, i l'increment de les *dolia*, és indicatiu d'un canvi en les proporcions de la producció cereal/vinya, amb l'inici d'una producció important de vi (producte especialment destinat vers el mercat, amb un alt valor de canvi).

Aquest fenomen està també corroborat per l'aparició en aquest moment de les primeres àmfores vinàries locals. Es tracta d'imitacions de les formes itàliques Dressel 1 i Lamboglia 2 realitzades en «pasta sandvitx»,⁹ és a dir, imitacions ibèriques d'àmfores vinàries romanes (Comas et al, 1987; García, 1992). Aquest és un indicatiu clar de qui i de quina manera s'inicia aquesta producció vinícola a la comarca, fet que no ens ha de sorprendre si recordem que la major part dels assentaments rurals que coneixem d'aquest moment són d'origen ibèric. És interessant destacar també com la major part de forns productors d'àmfores vinàries (Dressel 1 Laietana i Laietana 1, posterior a les imitacions en «pasta sandvitx») apareixen en jaciments on podem detectar un origen ibèric final clar (és el cas per exemple de «El Roser-Mujal» (López, 1989), «Forns de Sta. Cecília» (Ribas 1983-84) o «Cal Ros de les Cabres»). Alguns d'aquests forns a més d'àmfora vinària produïren també peça comuna, que significativament correspon en molts casos a peces de clara tradició i origen ibèric (*kalathos*, vasos hemiesfèrics, etc.). És a dir, es tracta de forns que produeixen peces ibèriques i també les noves àmfores imitades de les itàliques.¹⁰

Respecte als tres forns d'època ibèrica plena que coneixíem, ara sorgeix un nombre molt més elevat de centres productors d'àmfora (aproximadament 10), indicatiu clar de la diversificació i el canvi en les estructures de producció que ha tingut lloc arran de la introducció d'un nou tipus d'estructura territorial, l'establerta pel cadastre romà.

Cal tenir finalment present que tot al llarg d'aquest segon quart de s. I aC Cn. Pompeu, vencedor de Sertori, té una especial relació amb els territoris catalans, el que podria explicar alguns

8. També en aquest mateix sentit cal interpretar la desaparició de la seca d'*Iluro* (Villaronga, 1982), i amb ella la desaparició d'un sistema de control fiscal possiblement ja obsolet. La fundació d'una nova ciutat comportà sens dubte una completa reorganització del sistema fiscal i administratiu.

9. La «pasta sandvitx» és el resultat d'una tècnica de coccio ceràmica típicament ibèrica, que ja es troba en les peces d'època ibèrica antiga i plena.

10. Aquest origen indígena dels forns pot estar testimoniats també per una estampeta en caràcters ibèrics trobada recentment sobre *dolia* al jaciment del «Jarcí Park» (Premià de Dalt), en un context ibèric final (Coll-Olesti-Velaza, en preparació).

dels fenòmens documentats en el nostre territori (en especial la fundació d'*Iluro*). Després de la Guerra Sertoriana sens dubte Pompeu tingué un paper important en la reorganització de la província. No es tracta, però, de sobrevalorar l'actuació d'aquest personatge, sinó de considerar la seva actuació com un pas més en l'estratègia imperialista romana d'integració/exclusió del món indígena.

La segona meitat del s. I aC

A mitjan del s. I aC ja no queda cap *oppida* ocupat. Burriac, igual com «Monpalau» i «Torre dels Encantats», ha estat ja abandonat definitivament. També s'han abandonat els assentaments que estaven més relacionats amb les sitges, i que juntament amb aquestes han estat ja amortitzats. Podem dir que l'estructura de poblament establerta arrel del cadastre està ja plenament consolidada, i han estat abandonats els principals elements de l'estructura anterior (*oppida*, camps de sitges, forns, etc.).

És també en aquest moment quan el fenomen de la producció de vi té un gran impuls. Entorn a mitjan del s. I aC apareix l'àmfora vinària tipus Pascual 1, que protagonitza el que s'ha anomenat el «gran boom» del vi laietà. Dels 10 forns coneguts productors dels tipus d'àmfora Dressel 1 Laietana i Laietana 1, es passa ara a 21 forns productors de Pascual 1. A més, no sols es tracta d'un gran creixement en el nombre de forns, sinó també d'un gran creixement en la quantitat d'àmfores produïdes per cadascun, com així semblen demostrar-ho els abocadors excavats. És amb l'àmfora Pascual 1 que podem parlar ja de veritables centres industrials productors d'àmfora («Can Portell», «El Roser-Mujal», «Torre Llauder» (Prevosti-Clariana, 1988), etc.), centres d'una dimensió productiva molt superior a la qual semblaven posseir en el període anterior.

Aquest gran increment en la producció i comerç del vi a la comarca fou afavorit sens dubte per la consolidació del centre urbà d'*Iluro*. La ciutat és un element decisiu en les xarxes comercials romanes, servint de base per a l'actuació d'intermediaris i *negotiationes* romans. És probable que *Iluro* acollís un bon grup d'aquests personatges, els quals afavoriren, actuant com a intermediaris, un «boom» productiu i comercial altament especulatiu, com sembla que ho fou el del vi laietà de la 2a meitat del s. I aC. Aquest interès conjuntural, especulatiu, explicaria també les ràpides transformacions sofertes per l'estructura productiva en aquest moment (dimensions dels forns, capacitat productora, «estandardització» de les peces), així com la dràstica reducció posterior.

L'evolució que hem presentat permetria explicar no només l'origen indígena de gran part dels centres productors d'àmfora, sinó també el fenomen d'integració d'una part de la població indígena (és a dir, la «elit local») en les estructures productives i comercials romanes. Aquesta col·laboració, entre una part del món indígena i els representants del món romà, quedaria també reflectida en la complexa xarxa de dependències personals que ens testimonia l'epigrafia d'aquest territori en èpoques posteriors (estudiada per Prieto, 1989).

En època augustiana el territori del Maresme presenta una gran densitat d'ocupació, si bé de nou detectem canvis significatius:

— És un moment de màxima densitat d'ocupació del territori, si bé poc després s'inicia ja un fenomen d'abandonament de diversos assentaments (molts dels quals els podem relacionar amb el final del gran moment del vi laietà).

— Alguns forns amfòrics deixen de produir. En algun cas («Torre Llauder», «Can Portell») es tracta de forns amb un marcat caràcter industrial, el que de nou ens porta a relacionar aquest fenomen amb el final del gran «boom» de l'exportació massiva de vi local.

— És en aquest moment quan apareixen les primeres *villae* romanes al Maresme. En el cas més ben conegut, «Torre Llauder», ha quedat ben demostrat com aquesta *villa* es construeix sobre el conjunt de forns tardo-republicans (i amb indicis fundacionals de l'ibèric final), mostrant com les estructures de la *villa* apareixen només a partir d'època augustiniana, amb una clara continuïtat d'ocupació respecte a les estructures anteriors. En tot el Maresme no es coneix ni una sola estructura tipus *villa* que pugui ser datada arqueològicament en època republicana.¹¹ Probablement cal relacionar l'aparició d'aquestes *villae* amb la consolidació del paper de les «elits locals», entre les quals cal situar no només ciutadans provinents de Roma i Itàlia, sinó sobretot un important conjunt de l'«elit» indígena ja clarament integrada.

De fet, l'actuació augustiniana té altres reflexos en el nostre territori (que van més enllà d'uns canvis a nivell comarcal). És August qui efectua una important reorganització administrativa de les províncies d'Hispania (creació dels *conventus*), articulant el territori a partir de centres amb categoria jurídica ben definida. Aquesta política comportà la fundació de noves colònies (entre les quals destaca, per la influència sobre el nostre territori, la de *Barcino*), però també la millora de la xarxa viària (és en aquest moment quan es desvia per la costa a partir de *Blandae* la Via Augusta, que creuarà de nord a sud tota la comarca del Maresme).

Finalment, és en aquest moment augustià, i clarament relacionat amb tots aquests fenòmens que hem presentat (integració de l'«elit local», reorganització administrativa i territorial), quan podem datar la municipalització d'*Iluro* (Roda, 1989). Si aquesta municipalització es posa en relació amb l'aparició més o menys contemporània de les primeres *villae* en el territori, podem suposar que el període augustià comporta el pas definitiu en la integració de les «elits» locals en les noves estructures de l'Imperi romà.

Valoració Final

Finalment, hem de preguntar-nos si aquesta evolució del territori que hem identificat en el cas del Maresme pot fer-se extensiva a altres àrees, si podem considerar-ho un model de romanització més general.

A partir dels nostres resultats, i de l'estudi de l'evolució d'altres territoris, creiem que podem respondre afirmativament a la qüestió. No es tracta de generalitzar a tot arreu l'existència de *limitationes* (com l'única forma de presa de control per part de Roma del territori), sinó d'identificar l'actuació romana a un àmbit d'implantació de noves pautes d'ocupació, amb la implantació d'un nou cadastre (que pot prendre la forma de *limitatio*, o no). En qualsevol cas, és el canvi de les pautes indígenes d'ocupació i explotació del territori, i la introducció d'unes

11. Les estructures tipus *villa* no estan associades a estrats arqueològics republicans, sinó a estrats posteriors. Sovint hi ha materials anteriors, però la cronologia dels estrats mai és anterior a l'augustiniana. No pot descartar-se l'existència de *villae* republicanes, però no deixa de ser significatiu que fins ara no s'hagin localitzat.

de noves (vertebrades entorn un cadastre romà) el fet que a nivell històric ha de considerar-se més significatiu.

És aquesta transformació induïda pel món romà, així com la seva cronologia, el fet que creiem que pot ser generalitzat a altres territoris.

Finalment, una darrera conseqüència es desprèn de tot aquest treball. La realització d'estudis sobre territoris concrets permetrà contrastar les dades, les cronologies, els processos que ara coneixem, i avançar vers el coneixement dels fenòmens globals. Aquesta síntesi global no serà possible sense l'aportació dels estudis territorials, però tampoc ho serà si el punt de vista de l'estudi local o comarcal no té en compte la perspectiva global, històrica, ja des del seu origen.

BIBLIOGRAFIA (ACTUALITZADA)

- BANÚS, J. (1991). «Les sitges del Poblal ibèric de Burriac (Cabrera): les sitges núm. 36 i 37. Noves aportacions sobre la fase final del poblal». Mataró: *Laietania* 6, pp. 57-83.
- BOSCH, J. et. al. (1986). «Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme al Turó del Vent (Llinars)» Barcelona: *Tribuna d'Arqueologia* 1984-85 pp. 121-131.
- BURILLO, F. (1991). «Introducción a las fortificaciones de época ibérica en la margen derecha del Valle Medio del Ebro» *Fortificaciones. La problemática de l'Ibèric Ple (s. IV-III aC)*. Manresa pp. 37-53.
- CHOUQUER, F., et al. (1985). «Catasti romani e sistemazione dei paesaggi rurali antichi» dins SETTIS (Ed.) *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano*. Módena pp. 39-49.
- Codex (1992) Cooperativa d'Excavacions SCCL, «Excavacions a l'Autopista A-19, variant de Mataró», Mataró: *Laietania* 7.
- COMAS, M., et al. (1987). «Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció Laietana» *Ires Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, pp. 372-378, Documents de treball. Granollers.
- GARCIA, G. (1987). «Observation sur la production et le commerce des céréales en Languedoc Méditerranéen durant l'Age du Fer: les formes de stockage des grains», *Revue d'Archeologie de Narbonnaise*, 20, pp. 43-98. Narbona.
- GARCIA, J. (1992) «La ceràmica ibèrica en els contextos republicans de la Laietània litoral» *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya Romana (s. II aC- I dC)*. Dossier de treball, pp. 21-31, Conferència. Barcelona.
- GARCIA, J. (1993) *Turó de Dos Pins. Necròpolis ibèrica*. Mataró.
- GARCIA, J.; ZAMORA, D. (1994) «La vall de Cabrera de Mar», *Laietania* 8. Mataró.
- GARCIA, J., et al. (1993). «Intervencions a Iluro (1982-89)». *Anuari Intervencions arqueològiques a Catalunya*. Barcelona.
- LEPP, A. (1986). «Informe sobre la campanya d'excavacions de l'any 1986 al Poblal del Turó Gros de Cèllecs (Orrius)», (inèdit). Barcelona.
- MARTÍ, C. (1982-1983), «La circulació monetària del poblal ibèric de Burriac i el seu hinterland a la llum de les últimes troballes de la campanya d'excavacions de 1983», *Laietania* 2-3, pp. 152-180. Mataró.
- OLESTI, O. (1993). *El territori del Maresme en època Republicana (s. III-I aC): Estudi d'Arqueomorfologia i Història*. Bellaterra. Dirigida pel Prof. A. Prieto, edició en micro-fitxes en premsa.
- PREVOSTI, M. (1981). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. II vol. «Premi Iluro 1980». Mataró.
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J. F. (1988). *Torre Llauder. Mataró. Vil·la romana. Guia de jaciments arqueològics*, Barcelona.
- PRIETO, A. (1989). «Aproximación a las formas de dependencia en los territorios de Baetulo i Iluro» *Esclavos y semilibres en la Antigüedad clásica*, pp. 179-185. Madrid.

- RIBAS, M. (1983-84). «Un taller d'àmfores a Mataró», *Pyrenae* núm. 19, pp. 281-286, Barcelona.
- RODÀ, I. (1989) «Los primeros magistrados en colonias y municipios de la Hispania Citerior (al Norte de Sagunto)», *Estudios sobre Urso, Colonia Iulia Genitiva*, pp. 345-355. Sevilla, 1989.
- RUIZ, A.; MOLINOS, M. (1993). *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*, Barcelona.
- VILLARONGA, L. (1982), «Les seques ibèriques catalanes: una síntesi», *Fonaments* 3, 135-183, Barcelona, 1982.
- ZAMORA, D., et al. (1991), «Fortificacions a la Laietànica litoral: Burriac (Cabrera) i el Turó d'en Boscà (Badalona). Cap a un model interpretatiu de l'evolució del poblament ibèric Laietà», *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (s. IV-III aC)* pp. 337-353. Manresa.

EL VEGUER A CATALUNYA ANÀLISI DEL FUNCIONAMENT DE LA JURISDICCIO REIAL AL SEGLE XIV

FLOCEL SABATÉ

El veguer a Catalunya. Anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV és el títol de la tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona el 25 de maig de 1993.¹ La lectura culminava una investigació que, de manera molt intensa, havia ocupat els anys previs tractant d'aplegar un ample ventall heurístic per tal de conjuminar els diferents vessants des d'on encertar la correcta interpretació del funcionament de la jurisdicció reial a la baixa edat mitjana, amb totes les seves implicacions en els diversos sectors del teixit social i en els diferents àmbits de poder.

Esquemàticament, els objectius que es pretenien cobrir es poden resumir en quatre punts:

— Definir nítidament la institució del veguer, amb l'aclariment de les funcions pròpies, els mecanismes d'actuació, les fórmules d'intervenció jurisdiccional, les garanties de procediment, l'evolució diacrònica de l'ofici, l'origen i abstracció social dels seus titulars, la seva posició en l'organigrama reial, l'ensamblatge amb els altres oficials reials —definint aquests prèviament— i la seva significació en l'articulació de la societat baix-medieval a través de les diferents activitats i segments de població.

— Encertar, a través del caire d'oficial districtual reial propi del veguer, la veritable correlació de forces en la Catalunya baix-medieval i escatir així quina era la capacitat efectiva del monarca entre els poders baronials i els municipals, apamant també el pes propi de l'estament eclesiàstic. La indagació comporta esbrinar els respectius mecanismes d'afermament de cadascun d'aquests poders sobre el teixit social i sobre el territori, havent de tractar fenòmens com els que imbriquen el municipi i la regió d'influència, no oblidant les topades amb el món baronial que aquesta dinàmica pot comportar. En aquest sentit, esdevé cabdal conèixer com afecta l'oficial districtual de representació reial tant l'emergència del poder municipal sobre la demarcació com les aspiracions baronials vers el mateix espai.

— Establir definitivament la gènesis i evolució del mapa de vegueries i sots-vegueries de Catalunya des de la seva formació fins a l'adquisició d'una forta estabilitat, tenint en compte les altres percepcions i apropaments a l'ordenació del territori i perfilant el paper del sobirà i dels diferents poders en l'establiment de la xarxa de vegueries com a sistema territorial, amb la

1. Fou dirigida pel Dr. Antoni Riera (catedràtic Univ. Barcelona), i jutjada per un tribunal presidit pel Dr. Salvador Claramunt (catedràtic Univ. Barcelona) i integrat pels vocals Dr. José Luís Martín (catedràtic UNED), Dr. Juan Carrasco (catedràtic Univ. Pública de Navarra) i Dr. Paulino Iradiel (catedràtic Univ. de València), actuant com a secretari el Dr. Prim Bertran (professor Univ. de Barcelona).

definició dels seus mecanismes, amb el coneixement dels trets que li atorguen cohesió i pervivència i amb l'anàlisi de les contradiccions inherents, copsant tant les línies generals com la concreció específica desenvolupada en cada una de les demarcacions.

— Indagar, des del coneixement de la dinàmica del poder en la societat baix-medieval, la translació de tots aquests vectors sobre la vivència col·lectiva i individual dels membres de la societat, a través d'escatir la significació de les normes imposades i de les penalitzacions derivades de les seves transgressions, tractant de detectar els diferents nusos de cohesió a través de l'actuació normativa, judicial i policial del veguer, en comparació amb els altres homòlegs dels diferents àmbits d'actuació jurisdiccional i estamental.

El tractament conjunt d'aquests aspectes es justificava des de la figura del veguer, que en el seu desenvolupament, a partir d'aplegar sobre si mateix uns aspectes potser aparentment diversos, pot ser emprat com a desllorigador en la interpretació de la societat baix-medieval. Resseguint, amb aquesta finalitat, les pègtes deixades pels veguers, el ventall heurístic estudiat es pot resumir en els àmbits següents:

— Recerca a l'arxiu de la Cancelleria Reial, adquirint una visió global de les diferents sèries i tractant amb especial atenció el buidatge de les sèries *Officialium*, *Curiae*, *Gratiarum* i *Variae*, seguides de *Commune*, a més dels *Processos* i *Memorials*, entre d'altres.

— Estudi de la documentació pròpia dels diversos àmbits institucionals d'actuació sobre la jurisdicció i el patrimoni reial, especialment el mestre racional, la batllia general de Catalunya i la procuració reial dels comtats de Rosselló i Cerdanya.

— Buidatge de tota la documentació d'àmbit municipal generada a Catalunya abans de 1400, amb ampliació cronològica posterior d'acord amb problemàtiques concretes de determinades zones.

— Buidatge de tota la documentació conservada procedent dels arxius de les corts vicarials i sots-vicarials.

— Anàlisi de documentació sobre l'exercici jurisdiccional en àmbits baronials, per tal d'establir relacions i comparacions.

— Estudi de fons eclesiàstics per a escatir el comportament estamental en els diferents aspectes jurisdiccionals, jurídics i socials.

— Indagacions en arxius notariais per establir les imbricacions entre les actuacions del veguer i les activitats econòmiques i socials pròpies d'amplis sectors de la Catalunya baix-medieval.

— Recerca en arxius patrimonials per a complementar àrees geogràfiques documentalment deficitàries.

L'actuació abordada amb aquesta amplitud imposava una recerca estesa al llarg de 58 arxius de Catalunya, la qual cosa garantia la necessària pluralitat de vessants i perspectives. De tota manera, centrar l'estudi bàsicament en una aportació heurística de gran envergadura imposava unes prudències en la confecció definitiva del treball, sobretot per la necessitat de sotmetre la documentació a un intens sedàs per tal d'extreure'n les línies mestres tot defugint anàlisis

excessivament localistes i tractaments anecdòtics. La intensa actuació en aquest sentit no va poder evitar que el tractament dels tres primers apartats —la figura del veguer, la relació de poder i la repercussió territorial— exigís una extensió de 3.365 pàgines més un apèndix cartogràfic, guix que depassava les mides acadèmicament usals i aconsellava, per tant, no incloure-hi el darrer apartat sobre la incidència en el teixit social. La coherència dels aspectes tractats evitava el temor que aquesta mancança es ressentís en el conjunt, tot i que assumeixo, però, el deure de publicar, properament, les indagacions ja elaborades sobre el ressò de l'actuació jurisdiccional en les expressions de violència i en les formes de dissidència de la societat.

LA INSTITUCIÓ DEL VEGUER

Inicialment, en la Catalunya comtal del segle ix la figura vicarial, en coherència amb la seva etimologia, assumeix la plena representació del comte, concordant amb el món carolingi i coincidint tant amb la tradició germànica com amb la romana. En el segle x hi consolida un contingut territorial arran de la custòdia de castells termenats, com s'escau des d'Osona a la frontera, aviat afectat per la privatització pròpia de la feudalitat. Perviu, però, la noció vicarial, fins i tot amb una clara evolució del concepte castral vers el territori d'influència, com és clar en la funció representativa i districtual que el veguer de Vilafranca del Penedès rebé d'Olèrdola en heretar-ne els drets el segle xii. En el tombant vers el segle xiii es mostren ben envigorides les figures vicarials en diferents àmbits baronials i eclesiàstics, assumint la representació jurisdiccional territorial pròpia del veguer baix-medieval. En el mateix sentit, els veguers reials s'afermen com a representants del monarca, definint-se, com recullen les primerenques Corts de 1214 i 1228, com a garants districtuals de la justícia i la pau. L'empenta municipal acompanya la iniciativa reial i les seues vicarials coincideixen amb les principals poblacions, presidint districtes concordants amb els respectius radis d'influència. Aquesta dinàmica és sistematitzada i regulada, a la segona meitat del segle xiii amb els assaigs de combinacions de diverses seues sota un mateix titular, tot tractant d'evitar tant una excessiva fragmentació com les vies de patrimonialització.

En entrar al segle xiv la posició jurisdiccional i representativa del veguer reial és ben nítida i consolidada, derivant-se'n una sèrie d'actuacions que l'imbriquen fortament amb la societat: regula la propietat i la jurisdicció reial; procedeix com a representant ordinari i extraordinari del monarca; vetlla pel respecte de les regalies; endreça els camins públics i les aigües corrents allà on li pertoca; protegeix els febles i menors, amb intervencions significatives com en les tutories; desenvolupa el registre d'esclaus on es practica; actua subsidiàriament en la regulació de l'exportació de productes i directamet en les limitacions d'extreure productes de les vegueries, com també en altres intervencions extraordinàries en el sistema econòmic; autentica els documents; esdevé garant i regulador de la funció pública i dels diferents oficis segons els indrets; aplica, en els llocs on li correspon, els bans i execucions municipals; intervé com a garant dels drets i privilegis locals; presideix el sometent i la host reial; assumeix la defensa municipal fins que va essent relegat pel capità; endreça el deute; ordena empires, penyores i altres intervencions similars; indaga els delictes; imposa les constitucions de pau i treva; vigila, reprimeix i preveu les alteracions de l'ordre públic; gestiona les garanties de protecció sobre béns i persones; endega

els mecanismes contra defalliments de justícia, com les marques; i desenvolupa les funcions processals.

L'ofici, de duració triennial, ha de ser exercit per una persona de caràcter actiu, prudent, no pas malaltissa² i compromesa amb els interessos reials, procedent del món urbà, preferentment privilegiada —el 73% dels oficials del segle xiv són cavallers i donzells— regulant-se que manqui d'antecedents penals (Corts de 1291) i que no pertanyi a cap dels bàndols existents en la zona on ha de regir (Corts de 1291 i 1333), per la qual cosa és encara més efectiu imposar que sigui foraster (Corts de 1333).

En el desenvolupament de l'ofici el veguer està auxiliat per una cort, estructurada entre els oficials —el mateix veguer, el sots-veguer, el jutge o assessor, el procurador fiscal, l'advocat dels pobres—, l'escrivania —amb l'escrivà major presidint els seus escrivans— i els saigs. Tots ells han de ser catalans i no pertànyer a cap minoria ètnico-religiosa —jueus, musulmans— ni ser clergues —ni tan sols conjugats, per raó de pertànyer a una altra jurisdicció. Progressivament el monarca anomena els oficials —a l'inici de segle encara alguns sots-vegues eren de designació vicarial i el procurador era anomenat pel batlle general— i arrenda l'escrivania. Només en corts concretes els saigs són designats pel rei, gairebé sempre com a excusa rendista, essent en general designats per la mateixa cort vicarial o sots-vicarial. D'obligada afecció municipal que dissipï els dubtes d'afinitats vers el poder baronial, tots els membres de la cort solen actuar plegats i concordants, per bé que, en ocasions molt concretes, sobretot arran dels conflictes que saccegen els municipis, poden produir-se descoordinacions i tibantors internes.

El sots-veguer procedeix amb una capacitat plena, equiparable a la del veguer de manera complementària o substitutòria, per bé que a vegades adopta especialitzacions temàtiques, com abordar els bans municipals. Diferent és el sots-veguer territorial, que regeix una porció de la vegueria centrada en un nucli regional menor o bé una vegueria el titular de la qual sol residir en una altra de la qual també és veguer. En ambdós casos el sots-veguer assumeix, de manera força generalitzada a la fi del primer quart del segle xiv, una plena capacitat que exclou la intervenció del veguer.

La imprescindible necessitat d'uns coneixements jurídics imposa la presència de juristes procedents del món urbà que ocupin els oficis d'assessors o de jutges. Aquests són propis de la Catalunya Vella i tenen una significació pròpia i anterior, amb capacitat jurisdiccional que els permet no sols rebre clams i denúncies sinó actuar per iniciativa i responsabilitat pròpia en autenticacions, tutories i intervencions sobre béns arran d'herències, intestacions o deutes. A l'igual que els assessors en la Catalunya Nova, ofereixen al veguer un suport jurídic constant, esdevenen imprescindibles en la majoria de les decisions i són necessaris per al desenvolupament de les funcions processals, les quals presideixen si són jutges o simplement assessoren en el cas dels assessors. També és un jurista d'origen urbà el procurador fiscal, procedent de l'àmbit del batlle general, qui l'anomenava en el primer terç del segle xiv, el qual, a partir de vetllar per les rendes

2. D'acord amb els casos concrets, es conserven algunes descripcions d'aquestes perfilacions, com és el cas de: Arxiu Històric Comarcal de Tortosa, Paeria i Vegueria I, 49, sense numerar.

reials, intervén en activitats com les indagacions i pot assumir la funció acusadora en els processos. Finalment, l'advocat dels pobres assisteix en els plets als mancats de recursos econòmics com a advocat d'ofici. Localment, cal afegir encara els caps de guaita, de gran significació a la vegueria de Barcelona com a auxiliars del veguer.

L'escrivà és un notari que ha arrendat l'escrivania i que, ultra el sou pertinent, espera obtenir bons guanys per l'elevada demanda de documents —trasllats, autenticacions...— sol·licitats pels usuaris de la cort, que han de pagar-ne el cost corresponent. Internament, l'escrivania comporta molta feina, perquè tot s'ha de registrar per escrit, amb les obligacions de mantenir endreçat l'arxiu —primordial per a cercar precedents d'intervenció— i portar la comptabilitat —important perquè la majoria de les penes són pecuniàries. Per desenvolupar aquestes tasques, l'escrivà contracta diferents escriptors, que en la majoria dels casos solen especialitzar-se temàticament.

Al final de l'escalafó, els saigs són l'element executiu i mancat de capacitat decisòria. Serveixen la cort durant molts anys, a vegades dècades, per bé que desenvolupen les seves tasques ocasionalment, segons les necessitats. El seu volum és molt elevat a totes les demarcacions, especialment a les més grans, nombre que reiteradament es vol reduir. A part dels membres de la cort hi col·laboren alguns altres càrrecs auxiliars, com el tercer (encarregat de percebre les terces dels impagaments), els col·lectors de bans, els carcellers i, a vegades, el botxí o morro de vaques.

L'homogeneïtat de la societat i la formació idèntica dels juristes entorn del Dret Comú aboquen a una similitud geogràfica de problemàtiques i de tractament, solament amb matisacions locals, recollides en els diferents *estils* de cada cort. Els àmbits d'actuació i de punició s'ofereixen oberts, acotats per l'obligat respecte als privilegis locals i a les Constitucions de Catalunya, amb les Constitucions de Pau i Treva, i els Usatges de Barcelona. Les seues occidentals es diferencien per estar institucionalment més imbricades amb els poders locals, situació que s'extrema en els procediments judicials particulars propis de Lleida i, encara més, de Tortosa.³

Com a representant —vicarial— del rei, el veguer manté amb el seu senyor una estreta relació, més intensa en la primera meitat del segle *xiv* que no pas en la segona. El sobirà, per la seva part, no delega tota la seva capacitat sobre el veguer. Es reserva, per a la pròpia cort, un ventall de matèries exclusives, a més d'accentuar cada cop més l'assumpció de diferents causes per a ser tractades en l'audiència reial, que precisament sorgeix a partir de la capacitat judicial superior del monarca. Atesa la vigent noció jeràrquica i no pas competencial, el veguer també pot rebre ordres del procurador general o els seus vice-gerents o, a partir de 1363, del governador general i els seus portaveus. Els contactes amb el batlle general, en canvi, són limitats a assumptes puntuals que afecten el patrimoni reial o l'arrendament de les escriptories. Diferentment, la relació és més intensa amb els homòlegs septentrionals —els procuradors dels comtats de Rosselló i Cerdanya— tant per llur intervenció en el control de la despesa de les corts vicarials com per la radicalitat amb què les causes que pertocquen al patrimoni reial s'extremen de l'àmbit de l'oficial districtual per a sotmetre-les al jutge del patrimoni.

Totes les actuacions de la cort del veguer poden ser apel·lades. La protesta ha de ser presentada en primer lloc a qui ha emès la decisió contrariada i després pot ser recorreguda a

3. He avançat aquest aspecte a: Flocel SABATÉ, *El veguer i la vegueria de Tortosa i Ribera d'Ebre*, (en premsa).

instàncies superiors. El sentit jeràrquic i no pas competencial permet elevar causes, segons els contactes, davant del procurador general o el governador, a l'igual que a algun dels seus representants. El garant pròpiament de la justícia és, però, el monarca, al qual més freqüentment s'hi acut de manera directa o, en alguns casos, després d'haver passat pels anteriors oficials. En permanent delegació reial actuen els jutges d'apel·lació, presents a Girona, per als àmbits reials de la diòcesi, i a Perpinyà, organitzats en jutges de primera i de segona instància per als comtats de Rosselló i Cerdanya. La mateixa figura és assajada a Vic i sol·licitada a Manresa, com a casos més destacats.

Per a prevenir possibles irregularitats, el veguer i progressivament els seus oficials, en iniciar el càrrec, han d'assegurar davant d'una altra autoritat reial i davant del govern local de la seu vicarial, tot presentant fidejussors, els béns dels quals serviren per a rescabalar en cas d'una gestió indeguda. El veguer sols pot desenvolupar l'ofici quan el govern local ha acceptat aquestes fermances i després de jurar en públic els privilegis locals. Les possibles irregularitats de qualsevol dels oficials es detectarien en el judici de taula, regulat des de 1311 i integrat per un jurista, un cavaller i un representant del poder municipal, els quals estudiaran, en finalitzar el trienni, totes les acusacions presentades contra els oficials. Les denúncies individuals, acompanyades per l'actuació del procurador fiscal, són d'una contundència en general menor que les formulades pel municipi, preocupat perquè la cort vicarial en tot moment s'hagi ajustat als privilegis locals. Les sentències d'aquest tribunal poden ser apel·lades davant de dos jutges de delegació reial, un a Barcelona i un altre a Lleida.

Un segon control ha de ser superat a la cort del mestre racional, on serà analitzat, a la fi del trienni, el resum de l'activitat econòmica, especificant els ingressos —separats normalment per terces, bans i crims— i les despeses. Els comptes lliurats i acceptats demostren que totes les corts són autosuficients en el seu finançament, inclosos els salaris dels membres de la cort, però alhora reflecteixen que mai no es deriven beneficis per a l'erari reial, ja sigui per justificar majoritàriament una equiparació entre ingressos i despeses o per demostrar, fins i tot, la xifra superior d'aquestes.

La corona ha cercat, amb eixorca reiteració, obtenir guanys de les corts de justícia ordinària, més enllà de l'efectivitat d'algunes assignacions, tant pretenent imposar quotes de guanys com regulant internament la despesa, sobretot als comtats de Rosselló i Cerdanya, on s'imposaren caixes per a guardar els diners amb diverses claus —en general, una per al veguer, una altra per a l'escriba i l'altra per al representant del fisc reial.

El veguer sol sortir-ne ben parat, de tots els controls, tot i que, en centrar-se les responsabilitats exclusivament sobre els funcionaris per la manca d'una noció de responsabilitat de la funció pública, sempre corre el risc de veure els seus béns i la seva persona afectats per llargs processos, que en alguns casos concrets s'han allargassat molts anys després d'haver cessat en l'ofici.

Malgrat totes les mesures, els elements de corrupció no desapareixen. A vegades rau en percepcions abusives per part de l'escrivania i en altres ocasions en afanys crematístics considerables entre els oficials, no faltant-hi sentències no sempre justes, sovint barrejat tot plegat

amb els conflictes de bàndols. La sospita de parcialitat és força reiterada en l'actuació de la cort vicarial. Moltes vegades, però, és fruit d'un conflicte antropològic de valors: l'exigència ètica de rectitud en l'aplicació de la justícia deriva d'una concepció objectiva del dret que contrasta tant amb els deures subjectius inherents a l'obligada protecció i solidaritat de bàndols vigent coetàniament com amb la mateixa noció solidària derivada del concepte de municipi aleshores imperant. Són contradiccions que, en diferents moments, atrapen el veguer.

EL PODER A LA CATALUNYA DEL SEGLE XIV

En el tombant del segle XIII al XIV Jaume II formula un ventall d'actuacions adreçades a fonamentar el poder reial, entre les quals se situa l'ús dels districtes vicarials per a estructurar tot el territori català dins de demarcacions règies. D'aquesta manera, el veguer, com a oficial representatiu i districtual del monarca, és el millor vehicle per a significar un poder reial estès per tot el territori, incloent, com plau reiterar al mateix Jaume II, àmbits plenament baronials com el comtat de Pallars Sobirà. Aquestes diferents iniciatives són en certa manera continuades per Alfons III i represes per Pere III, el qual insisteix en les regalies, en la capacitat sobre els barons i en la condició del sobirà com a garant de les constitucions de pau i treva, per bé que les creixents dificultats hi minen la viabilitat. De fet, la voluntat reial no anava acompanyada d'una suficient força en cap moment del segle, ni tan sols en els anys inicials. Els avenços a nivell teòric i conceptual —com poder formular la superioritat sobirana sobre tot el territori— es contrastaven amb una realitat presidida per la força del poder baronial i l'emergència del control municipal sobre la regió.

El poder baronial limita de manera molt contundent la capacitat de l'oficial jurisdiccional reial. D'antuvi, aquest no pot procedir en els indrets de plena capacitat baronial, com reiteren, des del segle XIII, les constitucions de corts de 1228 i 1283. Les limitacions reals, però, superen les legislades: la condició reial de garant de les constitucions de pau i treva no permet al veguer intervenir en els espais baronials, per l'oposició dels nobles, que recolzen la força amb la invocació de la tradició contrària. De manera encara més emblemàtica, el temor a fixar precedents de capacitat jurisdiccional superior imposa una manca de col·laboració amb excepcions molt puntuals. Això converteix, de manera generalitzada i permanent, els espais baronials en veritables àmbits d'impunitat per als delinqüents que fugen de la jurisdicció reial, augmentat encara amb pràctiques intimidatòries sobre la població que sovint tem i respecta més la capacitat del baró que no pas la migrada força del veguer reial. La reproducció de les mateixes impenetrabilitats en els casos de deutes i crèdits no retornats provoca, a la darrera del segle XIV, grans trastorns als rendistes urbans d'importants seus vicarials, com Girona o Manresa. S'hi afegeix la persistent disputa respecte la capacitat jurisdiccional en molts indrets, invocada, sobretot en la seva darrera instància, tant pels senyors del lloc com pel rei, així com la inestabilitat derivada d'admetre que *els cavallers han privilegi e usança de guerrear los uns ab los altres*,⁴ com prou exerciren al segle XIII tot i matisar-se al llarg del XIV.

4. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, «Papeles por incorporar», Cervera-2, fol. 9v.

En aquesta situació es perfilen, a grans trets, unes diferents característiques generals per als habitants de zones baronials i per als integrants d'indrets reials, menant a veritables competicions per atreure població, les quals fan exclamar al rei Martí que la seva és *una suau senyoria* comparada amb la baronial.⁵ El poblament d'àmbit reial viu caracteritzat pel respecte a les constitucions de pau i treva, mentre que el situat sota domini senyorial sol gaudir d'uns lligams de defensa i protecció en general molt fermes, sovint derivats dels guiatges estesos pels senyors sobre els propis súbdits.

La dialèctica entre el poder reial i el baronial es va resolent aparentment a favor d'aquest, que esdevé receptor dels diferents indrets sota discussió jurisdiccional. A la vegada, la creixent crisi econòmica i general imposa a la corona una progressiva desmembració del propi patrimoni cedit a carta de gràcia per tal d'obtenir guanys crematístics immediats. D'aquí deriven importants retalls als àmbits d'actuació de veguer, o fins i tot el pas de l'oficial al domini baronial en ser cedida la seu de vegueria.

Quan el veguer actua tractant de limitar l'expansió baronial sobre la regió, qui l'empeny no és el monarca sinó el poder municipal. De fet, la vegueria s'ha bastit sobre la regió d'influència de la seu vicarial, atorgant una traducció administrativa a una capitalitat sòcio-econòmica ja existent sobre un radi d'expansió directament proporcional a la puixança del nucli urbà. La relació entre aquest i la regió és mútua, en tant que la pagesia necessita del lloc central com a centre de serveis (crèdit, mercat, regulació de pesos i mesures, notariat, recurs a autoritats religioses, policials, administratives...) mentre que els grups dirigents de la capital regional aboquen les seves inversions en aquesta àrea circumdant, mitjançant l'adquisició de propietats i drets —com les castlanies—, l'arrendament de drets reials i l'absorció, fins i tot, de capacitats jurisdiccionals, a més dels lligams establerts com a emissors de censals morts i altres fórmules creditícies. La imbricació és completa: els conflictes de bàndols a la capital ressonen en la regió i els habitants de la ruralia solen acudir al govern de la capital cercant ajut davant de diferents tensions. Per a la població rural, apropar-se al municipi esdevé atractiu pels seus dos puntals constitutius: la noció de solidaritat entre els veïns i els privilegis locals, plantejament que justifica els afanys per a esdevenir vilatà o ciutadà, a vegades de manera artificiosa i doble, sense abandonar en realitat la residència rural, situada sovint en una jurisdicció diferent.

Amb naturalitat els governs locals de la capital apliquen les seves directrius a la regió, dictant limitacions per a extreure productes de la demarcació en moments de carestia o imposant prioritats de la capital en l'abastament o la redistribució, com a exemples significatius. La corona reial accepta aquesta capitalitat i s'adreça al govern municipal de la seu vicarial per a tractar els afers que afecten tota la regió (convocatòries d'host per l'usatge Prínceps Namque, percepcions econòmiques especials...).

Coherentment, el municipi no dubta a entendre com a pròpia la demarcació vicarial. Vers l'exterior són els respectius governs locals de les seus vicarials els qui es disputen els límits de la demarcació quan els radis d'influència entren en conflicte, de la mateixa manera que la defensa

5. Arxiu Històric Comarcal d'Olot, pergami A-409.

de la integritat de la vegueria és proclamada pel govern local. Per això, vers l'interior, és aquest qui s'enfronta al poder baronial —malgrat els diferents ponts de contacte mutus—, invocant la jurisdicció reial per a oposar-se al mateix monarca quan aquest cedeix àmbits jurisdiccionals als barons. El municipi no dubta a adquirir, amb el propi peculí, privilegis d'inalienabilitat per a tota la regió o assumir costoses oposicions a les pretensions jurisdiccionals baronials. Igualment, en el tombant del segle *xiv* al *xv* són municipis importants com Girona, Perpinyà o Vic els qui empenyen el monarca a la recuperació del patrimoni mitjançant les redempcions jurisdiccionals pagades per la mateixa població. De fet, per al municipi esdevé cabdal una unitat de jurisdicció amb la regió sobre la que estan imbricades moltes fonts d'ingressos de les capes elevades de la població, perquè, de no ser així, la fragmentació baronial remet a la sistemàtica obstrucció jurisdiccional i, per tant, seria un fre al desenvolupament sòcio-econòmic del nucli urbà, base de qualsevol pretensió d'exercir la necessària pressió política sobre la corona per a obtenir millors privilegis que, a la vegada, permetin consolidar els propis interessos. Per tant, el control de la regió per part del municipi esdevé l'element bàsic per a la progressió municipal, abocant, així mateix, a una topada amb l'expansió dels poders baronials, que cobegen la possessió del mateix espai. Amb l'assimilació dels interessos municipals i la invocació del poder reial, el municipi assumeix una posició d'interpret i garant de la capacitat reial, formulant, en realitat, una noció de jurisdicció reial coincident amb els propis interessos i fonamentada en les Constitucions de Catalunya, —amb les constitucions de Pau i Treva—, els usatges de Barcelona i els privilegis locals. El concepte de jurisdicció reial adopta, d'aquesta manera, un sentit propi, fins i tot al marge del mateix monarca, al qual els grans municipis no dubten a recriminar per actuar contra les regalies i la jurisdicció reial. De fet, els governs locals malfien del rei, sobretot cap a la darrerria del segle, acusant-lo d'obstaculitzar tant l'exercici jurisdiccional com l'actuació judicial ordinària, arran del seu afany per obtenir guanys immediats a còpia d'intervencions extraordinàries (canvis de fur, guiatges, redempcions generals i particulars, llicències).⁶ És, de fet, una via a la qual s'havia abocat la corona per la necessitat econòmica —diferents afers criminals o d'ordre públic eren tractats directament per la tresoreria sense passar pels juristes de la cancelleria— i que, en part, també era seguida pels governadors, tant al Principat com als comtats de Rosselló i Cerdanya, malgrat el blasm municipal.

El monarca, per la seva part, no assumeix sempre les interpretacions municipals, sinó que es belluga entre aquestes propostes i les baronials. Aprofita el seu prestigi —tot i ser eixorc— i la seva força —tot i ser feble— per tractar d'engrandir la pròpia capacitat, pretensió en part reeixida en poder, segons les circumstàncies, exercir una forta exigència fiscal extraordinària i imposar una certa pressió governativa. A més, les actuacions del sobirà no sempre són favorables al que les autoritats locals interpreten com a jurisdicció reial, tant per haver de sotmetre's a unes pressions majors procedents del món baronial com per preferir no afavorir massa els grans municipis, situació que provoca aparents paradoxes com la viscuda al comtat d'Empúries el 1402,

6. Amb posterioritat a la lectura de la tesi doctoral he reflexionat de nou sobre el tema a: Flocel SABATÉ, «El poder reial entre el poder baronial i el poder municipal a la Catalunya del segle *xiv*», a: *xv Congrés de la Corona de Aragó*, Jaca, 1993, (en premsa).

sobre el qual la ciutat de Girona s'entesta en aplicar les redempcions jurisdiccionals reials contra l'apatia i finalment l'oposició, del monarca.⁷

Igualment, en l'anomenament del veguer, els governs municipals avancen cap a formes de pressió perquè el monarca hi designi candidats propis, tot i que no sempre reïxen, ja sigui per iniciatives contràries des d'àmbits familiars del rei o, fins i tot, per bé que només en uns casos concrets, per inclinar-se el monarca vers pressions baronials en sentit contrari. En el mateix sentit, el compliment de les garanties legals i constitucions exigibles al veguer es recordarà o s'oblidarà segons convingui al municipi.

En realitat, les limitacions imposades a la capacitat reial per part dels poders baronial i municipal no tracten pas d'anorrear el poder del monarca sinó d'apropar-se'l. L'alt significat inherent a la noció reial es té present en la disputa constant entorn del poder. Hi ha una atracció del poder reial des de la seva mateixa feblesa, com bé saben els municipis que així poden extreure'n majors privilegis i una màxima autonomia de govern. El fet que els mateixos municipis renovin els privilegis d'inalienabilitat per a ells i la regió cada vegada que el monarca els cedeix a carta de gràcia remet tant a aquesta concepció com a l'afany d'estabilitat que permet, alhora, privilegis semblants en àmbits baronials. La preferència global per la jurisdicció reial es compatibilitza amb els afanys d'estabilitat en el domini baronial per part de les poblacions que hi són arrelades, així com amb una casuística des de les problemàtiques concretes que permet aparents paradoxes veïnes: mentre Sarral malda per defugir la jurisdicció de Santes Creus i obtenir la reial, Conesa s'aferra a la de Santes Creus per a no ser cedida al domini reial.

En aquest context, tot i que les principals tibantors es desenvolupen entre centres de diferent jurisdicció, no deixa de ser simplista cercar-hi una exclusiva polarització entre el poder reial i el baronial. D'una banda, la dinàmica de la feudalitat imposa obstruccions similars entre tots els possessors de jurisdicció. I per altra banda, la forta dependència municipal imposada als oficials territorials reials -raonada pel deure d'actuar com a garants exteriors dels drets locals- enfronta amb reiteració els mateixos oficials reials, malgrat les pretensions de Pere III d'aplegar-los solidàriament.

Les pressions municipals imposen que el mateix contingut de les funcions dels oficials reials s'alteri. Per un costat, molts governs de seus vicarials aconsegueixen que les atribucions del veguer siguin desenvolupades en la seu vicarial pel batlle, més proper i controlable (Perpinyà, Besalú, Tàrraga i Montblanc, a més de Tremp i Ripoll per raó baronial i de les tres seus del Vallès). En el mateix grup s'hi afegeixen Manresa, Cervera i Camprodon fins que es fusionen ambdós oficis, tal com d'antuvi succeeix a Puigcerdà, a Vilafranca del Conflent i a les vegueries infeudades — Ribes i la part inferior de Vic — i com anirà resolent-se a les sots-vegueries, a més del cas més ocasional de Caldes de Montbui. Per l'altre costat, el fet d'interpretar, des de la regió, el veguer com a oficial reial imbricat amb els interessos del municipi de la seu vicarial imposa el seu rebuig en els municipis emergents en la demarcació, la qual cosa se solucionarà, entre el segle XIII i les

7. He reprès aquest il·lustratiu cas concret a: Flocel SABATÉ, *Castell d'Empúries, capital del comtat d'Empúries*, (en premsa).

primeres dècades del segle *xiv*, dotant els respectius batlles de les plenes competències vicarials, tal com succeeix a Palamós, Santpedor, Sarraí, l'Arbós, Valls, Cambrils, Vilagrassa o Muntanyana, sumant-se als indrets de llarga tradició en aquest sentit (Cotlliure, Tuir, Argelers, Prats de Molló i Figueres, a més de la procuració de Torroella de Montgrí) i als procedents d'àmbits baronials (Gurb com a cas més perenne), ultra situacions concretes com Llívia. La gamma de relació entre batlles i veguers es completa amb els casos de Barcelona, Girona, Tortosa i Lleida, on les funcions mútues estableixen una casuística complexa i canviant en cada indret d'acord amb el diferent accés a l'aplicació dels bans municipals.

El caire estamental de la societat imposa, encara, una conflictivitat específica amb l'Església, la qual desenvolupa, a la vegada, un important paper ideològic i social. L'Església extreu de la jurisdicció ordinària la penalització de l'heretgia i la usura, tractant aquesta com un simple exercici de redempcions generals i perseguint la primera amb els corresponents tribunals inquisidors de l'heretgia. A més, viu plantejaments jurisdiccionals equivalents als baronials. En endegar-se el segle, la monarquia li atorga un evident suport en les disputes contra els poders nobiliaris, per bé que després s'hi crivellaran alguns problemes, com la topada per raó de les escriptureries públiques mantingudes per l'Església, principalment a Tarragona i molt més encara a Girona. El principal focus de tensió, però, creix en els nuclis urbans. En aquests, la conflictivitat deriva tant de l'elevat nombre de clergues conjugats, que alteren l'exercici ordinari de la jurisdicció, com de la negativa dels clergues a contribuir en les elevades despeses finiseculars —imposicions i muralles sobretot— al·legant pertànyer a un altre estament. A més, són molts els clergues implicats en operacions creditícies, sobretot en medis rurals, amb unes tensions que reiteren, com succeeix a Osona, molts fenòmens de violència popular i baronial contra béns i persones eclesiàstiques. En tots els casos, l'Església jurídicament es recolza en les Constitucions Tarraconenses i empra com a arma l'excomunió, amb una reiteració que la banalitzava.

El veguer, com a representant districtual del poder reial, rep sobre si mateix totes les tensions, la qual cosa repercuteix en una creixent dificultat en l'exercici de l'ofici. En avançar cap a la darreria del segle augmenta l'absentisme laboral, prolifera la delegació en lloctinents malgrat no plaure als governs locals, augmenta entre els titulars el nombre de persones no privilegiades i pràcticament hi desapareixen els nobles, tot i mantenir-se el predomini de cavallers i donzells. També descendeix el nombre de veguers que integren el càrrec en el seu *cursus honorum*, precedint o continuant amb altres actuacions al servei del rei. L'escassa apetència per un ofici que, a més, es considera mal pagat en relació amb els patiments que comporta, imposa dificultats per a trobar candidats a ocupar-lo en demarcacions amb cert grau de dificultat, com succeeix a Cervera el 1401. Per aquestes mateixes raons i apreciament del poder municipal en general ben a prop d'un veguer que, per altra banda, no genera guanys econòmics per a la corona, el mateix sobirà preferirà intervencions especials mitjançant el recurs a comissaris —constantment rebutjats pels governs locals— i cercarà figures noves per assumir en casos concrets la seva alta representació, sobretot en els llocs on l'elevada conflictivitat ho requereixi. En aquest context, el 1402 s'anomena un primer virrei per a Vic, il·lustrant, tot plegat, una pèrdua de representativitat i de significació de la figura del veguer que s'accentuarà en el segle *xv*.

EL VEGUER, EL PODER I L'ORDENACIÓ TERRITORIAL

El veguer és un oficial jurisdiccional de representació reial de caire districtual. Cada veguer sols pot exercir en el seu districte anomenat precisament vegueria, i cada lloc sols pot pertànyer a una demarcació (corts de 1283, 1291 i 1321). Els elements constitutius de les vegueries són quatre: el radi de capitalitat socioeconòmica de la seu de la demarcació, la configuració física de l'espai, el respecte a les capacitats baronials i la tradició. El poder reial assumeix aquests elements i hi projecta la seva xarxa de vegueries, prou definida al segle XIII però que amb Jaume II adopta el caire emblemàtic del poder reial estès sobre tot el conjunt territorial de Catalunya. Aquest plantejament arrela plenament en la segona meitat del segle XIV, aprofitant la necessitat de tractaments globals del conjunt territorial que es deriva d'imposicions generals com els fogatges aprovats en corts, mostrant-se el sistema de vegueries, en general, millor adaptat que no pas la divisió diocesana, l'única alternativa de visions conjuntes.

Aquests elements confereixen pervivència al sistema com també una forta estabilitat en el nombre de demarcacions. Les alteracions se centren en els límits respectius, derivant o d'oscil·lacions en els radis de capitalitat de les respectives seus o de problemes d'ensamblatge amb les unitats baronials, generant-se també per les cessions de seus de vegueria al poder baronial o, ja de manera més puntual, per evitar tensions i violències entre poblacions veïnes. En la primera dècada del segle XIV s'estabilitzen, en gran part, les sots-vegueries, enteses com a espais d'una capitalitat menor, que gaudixien, però, de prou puixança per a extreure, de manera força generalitzada a la fi del primer quart de segle, la presència del veguer, interpretat com un oficial procedent del nucli contrincant. Aquesta evolució de les sots-vegueries facilita la recerca de noves figures de poder delegat, com el lloctinent territorial de veguer, que reeixeix a Olot a partir de 1400.

El conjunt, en definitiva, s'articula mitjançant vegueries regides per veguers (Manresa i Bages, Cervera, Tàrraga —des de 1330—, Lleida, Tarragona i Camp, Tortosa i Ribera d'Ebre, Barcelona, Girona, Camprodon —excepte el període entre 1321 i 1356—, Osona —des de 1319—, Montblanc —des de 1319—, Cerdanya, Rosselló i Conflent), vegueries regides per sots-veguers (temporalment Tàrraga, Montblanc, Osona i Camprodon i, de manera més fixada, Besalú, Berga i Berguedà, Pallars, la Ral, a més del cas concret de Ripoll i Ripollès i de l'evolució particular de Camarasa) i les sotsvegueries, amb diferent grau de capacitat, per bé que en general fortament desvinculades (Piera, Igualada i Conca d'Òdena, Copons, Prats de Segarra i Segarra, Meià, Moià i Moianès, Baridà, Capcir i Vallespir, a més de Sarra). El manteniment de vegueries infeudades imposa les vegueries naturals de la Vall de Ribes i, fins 1421, de la part inferior de Vic —reial des de 1315— a la vegada que la puixança de Barcelona facilita un règim especial per a la vegueria de Vallès des de 1289.

El principal problema que imposa artificialitat al sistema és el fet que no tot el país s'articula des de seus vicarials reials. Amples espais baronials —comtats d'Urgell, Pallars o Empúries, vescomtats de Bas, Cabrera, Cardona— disposen d'unitats districtuals pròpies,⁸ incloent-hi

8. N'és un exemple el cas d'Urgell: Flocel Sabaté, «Divisió territorial i administrativa del comtat d'Urgell», a: *El comtat d'Urgell*, Universitat de Lleida-Institut d'Estudis Ilerdencs, (en premsa).

definicions vicarials,⁹ no assimilables a les demarcacions reials pel seu caire baronial. Aleshores s'imposa una artificiosa fragmentació d'aquests espais o, més freqüentment, s'encabeix cadascun íntegrament dins d'una unitat reial, per bé que només amb efectes merament demarcacionals i sense ressò popular. Les aparents innovacions sols són superacions d'aquestes situacions artificioses aprofitant conjuntures concretes, com succeeix el 1417 en integrar dins la xarxa vicarial reial les demarcacions de Balaguer i d'Agramunt, que, més que crear-se de nou, comporten una adaptació d'uns radis ja existents sota àmbit baronial. En un altre sentit, quan l'amplada de la capitalitat supera la demarcació vicarial, es cerquen solucions per a encertar una figura demarcacional que reculli la capitalitat sòcio-econòmica. D'aquí rau l'especial significació de la noció de bisbat a Girona, l'actuació de Perpinyà com a capital dels comtats de Cerdanya i Rosselló i les maniobres particulars de la ciutat de Barcelona per a lligar el veguer del Vallès al de Barcelona des de 1289.

En definitiva, els trets constitutius de les vegueries garanteixen una pervivència del sistema no pas per la capacitat de la cancelleria reial sinó per adequar-se a la realitat sòcio-econòmica, mentre que la institució del veguer haurà d'acomodar-se en una posició més secundària, culminant una evolució que ens ha permès veure-hi reflectida la veritable correlació de forces en una centúria de gran ressonància històrica.

9. Els principals veguers baronials són recollits a: Flocel SABATÉ, «Veguer», *Diccionari d'Història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1992, pàg. 1102.

LA CRIMINALITAT ENTRE ELS SARRAÏNS DE LA CORONA D'ARAGÓ EN EL SEGLE XIV

ANNA DOMINGO I GABRIEL

FONTS I BIBLIOGRAFIA

L'estudi de la criminalitat entre els sarraïns de la Corona d'Aragó en el segle xiv és, en gran part, conseqüència de l'extensa documentació que es conserva sobre aquest tema en els registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Es tracta, de fet, d'una presència continuada i important, i que despertava l'interès per conèixer l'abast del fenomen, les seves causes i conseqüències. L'existència d'aquesta base documental real és la que li va donar la suficient solidesa per fer-ne el punt de partida d'un projecte d'investigació més ampli.¹

D'aquesta manera vaig fer un buidatge sistemàtic de la documentació dels registres de cancelleria dels reis Jaume II, Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós (fins a l'any 1350), així com d'alguns registres conservats de Reial Patrimoni i cartes reials que corresponien a aquests reis. Complementàriament, vaig consultar nombrosos processos realitzats contra sarraïns i sarraïnes, que van resultar ser fonts de primeríssima mà per al coneixement més profund d'aquestes comunitats i la seva problemàtica jurídica, i alguns processos de batllia de l'Arxiu del Regne de València, posteriors a l'època en què se centrà el meu estudi, però que varen resultar prou interessants per obtenir una millor visió de conjunt de la problemàtica.²

1. Aquest article és un resum de la tesi doctoral «La criminalitat entre els sarraïns de la Corona d'Aragó en el segle xiv», dirigida per la Dra. M. Teresa Ferrer i Mallol i va gaudir d'una beca predoctoral del *Ministerio de Educación y Ciencia en el Programa de Formación del Personal Investigador*. Va ser presentada a la Universitat de Barcelona el dia 1 d'octubre de 1993, rebent la qualificació *cum laude* per unanimitat.

2. La documentació emprada, de la qual certs registres havien estat buidats pel personal investigador de la Institució Milà i Fontanals, és la següent:

A. Arxiu de la Corona d'Aragó

1. Secció de Cancelleria

a) Jaume II: Comune, reg. 115-191; Gratiarum, reg. 192-230; Oficialium, reg. 231-234; Curiae, reg. 235-250; Sigilli secreti, reg. 251-254; Pecuniae, reg. 255-259; Solutionum, reg. 260-286; Cartes reials, caixes 1-165. b) Alfons el Benigne: Comune, reg. 428-472; Gratiarum, reg. 473-489; Curiae, reg. 519-530; Sigilli secreti, reg. 531-536; Inquisitionum, reg. 553; Cartes reials, caixes 1-34. c) Eleonor, reg. 1562-1563. Infant Jaume: Comune, reg. 351-360. e) Infant Alfons: Comune, reg. 363-381; Gratiarum, reg. 382-393; Curiae, reg. 404-410; Sigilli secreti, reg. 411-415. f) Teresa: reg. 426-427. g) Blanca: reg. 289-290; h) Infant Pere: Comune, reg. 563-574; Gratiarum, reg. 575-576; Curiae, reg. 577-579. i) Pere el Cerimoniós: Comune, reg. 585-665; Gratiarum, reg. 859-892; Curie, reg. 1052-1065; Sigilli secreti, reg. 1111-1138; Inquisitionum, reg. 1492-1493; Cartes reials, caixes 1-40. j) Processos de Cancelleria, núm. 21/10, 32/3 (514/2), 12/14, 26/22, 19/2, 5/2, 3/1, 18/3, 18/5, 25/2, 25/3, 7/14, 523/11, 519/5, 502/11, 122/18, 126/2.

2. Secció de Reial Patrimoni: a) Batllia general d'Aragó, reg. 1688-1693. b) Batllia general de València, reg. 1701-1721. c) Batllia local d'Aragó, reg. 1601. d) Batllia local de València, reg. 1670-1671. e) Procuració reial d'Aragó, reg. 2634. f) Vegueria de València, reg. 2161. g) Merino de Saragossa, reg. 2628. h) Batllia de Barcelona, reg. 1571.

B. Arxiu del regne de València: Processos de Batllia, reg. 1429 i 1431.

Com a conseqüència del volum de documentació existent, es va fer necessària una acotació cronològica, ja que era preferible treballar sobre un període menor, però complet. Arrel d'això em vaig centrar en la primera meitat del segle *xiv*, tot i la incorporació d'alguns documents i processos d'època posterior. Amb tot, aquesta limitació em va permetre tractar tots els territoris de la Corona catalano-aragonesa —amb excepció de les Balears, que presentaven unes característiques ben diferenciades—,³ amb què poder obtenir dades globals que permetessin arribar, mitjançant mètodes comparatius, a esquemes fiables de la realitat d'aquestes societats musulmanes i de l'entramat polític i social que les envoltava.

En aquest sentit, la primera meitat del segle *xiv* era idònia per assolir aquest objectiu, ja que podem considerar que aquest és el període clàssic de les aljames sarraïnes, quan ja s'havien assentat perfectament en el territori, després de la reconquesta de Jaume I, i just abans dels problemes polítics i econòmics del regnat de Pere el Cerimoniós. Per tant, es tracta d'un període de gran coherència interna, com es pot comprovar en l'evolució de les aljames, que serà la que definirà la seva estructura en les èpoques posteriors, fins a la seva total desaparició.

Així mateix, vaig utilitzar fonts anteriors al 1300, sobretot les Cartes de Població atorgades a la població musulmana durant la conquesta del territori que va conformar la Corona catalano-aragonesa, i també posteriors al 1350.

La bibliografia sobre les comunitats sarraïnes catalano-aragoneses té els seus inicis en els estudis clàssics portats a terme per Macho Ortega, Gual Camarena i Roca Traver, tots ells anteriors als anys cinquanta, i que foren els que assentaren les bases per a tota la historiografia posterior.

En aquest sentit, cal tenir en compte la decisiva progressió en les investigacions sobre aquest tema desenvolupada durant la dècada dels setanta, amb les importants aportacions de Boswell, Burns, Lacarra, i Ledesma. Amb tot, és la dècada dels vuitanta, amb Ferrer, Mutgé, Bramon, Ledesma, Basáñez i Barceló, que els coneixements sobre comunitats sarraïnes han avançat de manera més significativa, amb la publicació efectiva d'estudis sistemàtics i ben documentats, que permeten l'ús de mètodes estadístics i comparatius.

Val a dir, en aquest punt, que el llibre de M. Teresa Ferrer, *Els sarraïns de la Corona catalano-aragonesa en el segle *xiv*. Segregació i discriminació*, va ser, de fet, una primera aproximació a la criminalitat entre els sarraïns de la Corona i la seva consegüent repressió per part dels poders públics.⁴

Aquests valuosos estudis han estat fonamentals a l'hora d'establir la realitat de la població i de les comunitats musulmanes a la Corona catalano-aragonesa, la formació i l'evolució de les aljames i la seva complexa problemàtica interna, i han complementat significativament els documents d'arxiu.

3. S'ha deixat de banda l'antic regne de Mallorca, perquè en aquesta etapa cronològica presentava una problemàtica ben diferenciada a la resta dels territoris peninsulars, ja que la seva incorporació a la Corona fou molt tardana, i perquè la població musulmana que hi restà fou numèricament menys important i no s'institucionalitzà en aljames.

4. Vegeu tota la bibliografia de M. Teresa FERRER I MALLOL, «Les mudéjars de la couronne d'Aragon», *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 63-64 (1992).

LA CRIMINALITAT

Fer una anàlisi de la criminalitat d'un grup humà determinat és comparable a estudiar el seu comportament en situacions límits i de conflicte. Permet, en conseqüència, esbrinar amb precisió la seva veritable integració amb la resta de la societat, l'equilibri que manté amb els poders públics i l'entramat de relacions de poder establertes al seu interior i amb l'exterior. I aquests fets, que per si mateixos són prou interessants, adquireixen una major rellevància en el cas de les comunitats musulmanes que es trobaven immerses, i de manera minoritària, en un territori dominat per població de diferent religió —i de fet, que lluitava contra la seva—, i, constituïa, per tant, un nucli de possible i constant problemàtica.

Si aquest va ser el punt de partida per al meu estudi, va caldre establir les coordenades en què es desenvolupava l'activitat pública i privada d'aquesta població: la seva jurisdicció, les possibilitats legals i la seva personalitat i responsabilitat civil. És a partir del coneixement de les estructures judicials cristianes i musulmanes, i de la seva complementarietat que vaig poder analitzar el procediment judicial i, posteriorment, la criminalitat.

Després de les conquestes portades a terme pels reis i comtes-reis d'Aragó i Catalunya des del segle VIII al XIV, la població musulmana que restà als territoris peninsulars de la Corona va ser institucionalitzada en aljames, és a dir, en uns òrgans d'estructura molt similar als municipis medievals, que estaven gestionats, en part, per oficials sarraïns i que es repartien jurisdiccionalment entre diferents senyors —entre el monarca, senyors laics i eclesiàstics—, depenent de les circumstàncies particulars que envoltaren la conquesta i presa de cadascuna.

La situació jurídica d'aquesta població es va establir, bàsicament, en el moment de la conquesta, a través dels pactes de capitulació, de cartes de població i privilegis, atorgats per l'autoritat competent en cada moment donat. A partir d'aquests documents legals es van definir les pautes bàsiques que havien de configurar, en primer lloc, les relacions entre la població musulmana i els seus senyors i la resta de la societat catalano-aragonesa i, en segon lloc, els marges reals d'autonomia i llibertat o dependència i incapacitat d'aquesta població, a partir dels temes que li eren més importants: la religió, el seu autogovern, la facultat d'aplicar la seva llei i la llibertat de moviment, entre molts d'altres.

Per tant, l'evolució concreta de cada comunitat sarraïna va dependre, i molt, dels punts que s'haguessin establert en aquests primers texts que marcaven la seva situació jurídica. Amb tot, l'autoritat competent, la monarquia o els senyors, va anar retallant les llibertats que s'havien atorgat en l'època de la conquesta del territori. I això es va anar realitzant a partir de la redacció dels grans codis territorials de la Corona i dels privilegis, ordres reials i ordinacions que va emetre l'autoritat —la monarquia, principalment, però també els senyors—, els quals modificaren els primitius estatuts de la població musulmana, adequant-los a la nova realitat socio-política i a les ordinacions que dictava la cúria papal per a tota la cristiandat.

De totes les modificacions —que s'han de llegir en sentit negatiu per als sarraïns— que afectaren les primitives llibertats, destaquen, d'una banda, les relatives a l'autonomia judicial de les aljames, és a dir, la possibilitat que els sarraïns i les sarraïnes poguessin acudir a tribunals musulmans, en què s'aplicava la sunna i la xara; i de l'altra, les relatives a l'activitat i actuació

social de la població musulmana, a partir de les successives ordinacions i prohibicions que la monarquia va emetre.

Efectivament, l'autonomia judicial de les aljames va dependre, durant tota l'època medieval, dels marges d'actuació que li permetessin les autoritats judicials cristianes i, també, de les competències que s'havien establert entre els diferents oficials cristians, reials o senyorials, que se superposaven i entraven en freqüents tensions. Aquestes friccions venien donades, d'una banda, per la indefinició de les competències d'uns i altres i, en segon lloc, pel desig que tenien tots d'atribuir-se les causes que es referien a la població sarraïna, bàsicament pels guanys econòmics que se'n derivava.

En aquest sentit, la documentació em va permetre obtenir dades fonamentals per a un millor coneixement de l'organització judicial de les aljames musulmanes, que era un tema pendent en la historiografia sobre el tema. Així, si els investigadors havien destacat uns tribunals compostos per diversos oficials amb unes atribucions poc definides, a partir de les meves recerques en el període del 1300-1350 he pogut establir amb millor fidelitat quin paper feia cada oficial en l'administració de la justícia musulmana. Destaquen, en aquest punt, els cadis, els alamins i els alfaquins i tota una sèrie d'oficials que, teòricament no detentaven atribucions judicials, però que les circumstàncies puntuals els en podien atorgar.

La importància d'accedir a aquests càrrecs, a les distintes aljames de la Corona catalano-aragonesa, queda perfectament clara si observem les lluites que es desenvoluparen a l'interior de les comunitats musulmanes per apropiar-se'n i la problemàtica generalitzada que sorgí de la mala administració de la justícia.

D'altra banda, i com a conseqüència de les diferents ordinacions legals que se sobreposaven a la Corona, des de les territorials a les més locals i, complementàriament, la sunna i la xara, trobem al llarg de tota la cronologia que hem estudiat, una important lluita de competències en l'administració de la justícia sobre les comunitats sarraïnes. Aquestes competències venien donades per les administracions paral·leles que es van anar creant a la Corona i que se sobreposaven i entraven en freqüents conflictes.

La conflictivitat en l'administració de la justícia sobre els sarraïns es va desenvolupar a partir de tres estadis específics: en primer lloc, entre els diferents oficials de la Corona que a nivell general, districtual o local tenien jurisdicció judicial sobre aquesta població; en segon lloc, entre els oficials de la Corona —presos en termes generals i amb el monarca en el cim de l'estructura— i els oficials dels senyorius o els propis senyors, que molt sovint intervenien en les competències que pertanyien a l'altre; i, finalment, entre tots aquests oficials, que denominem cristians, i els oficials sarraïns de les aljames, que veïen com anaven perdent els seus privilegis en el camp de l'administració de la justícia.

Aquests tres punts conformen uns àmbits d'anàlisi amb una problemàtica ben diferenciada, i entre ells cal destacar el referent a les friccions que sorgiren entre els senyors —i els seus oficials— i el rei —i els seus oficials. Efectivament, les tensions entre la monarquia i els senyors s'inscriu en un estadi històric —i compartit arreu d'Europa— de propòsit d'enfortiment de l'autoritat monàrquica per damunt de les poderoses nobleses territorials. En aquestes lluites feudals

hi ha dos punts d'actuació que destaquen en la documentació, i que estan molt ben relacionats amb la realitat de l'administració de la justícia sobre les aljames musulmanes: la introducció del procediment *ex officio*, propi del dret romà, en oposició a l'acusació particular, i la restauració, en mans de la monarquia, del mer i mixt imperi que detentaven molts senyorius. Per tant, les aljames sarraïnes foren els perfectes testimonis de totes aquestes tensions.

En relació amb l'administració de la justícia sobre la població musulmana de la Corona, vaig poder estudiar les diferents fases de què es componia el procediment legal, des dels seus inicis fins al final. En aquest punt, cal tenir en compte que no vaig poder utilitzar altra documentació que la que va emetre la cancelleria reial. Per tant, es tracta d'una font mediatitzada per la institució de la qual sorgeix i planteja, només, una part del problema, que segurament fou minoritària. Efectivament, les escriptures i tribunals musulmans hagueren d'emetre una gran quantitat de documentació legal, que comprendria gairebé tota la relativa als tribunals de primera instància, quedant reservats els delictes més importants per a la cancelleria. Tanmateix no tinc coneixement d'altres fonts.

Del procediment legal que es va aplicar en les causes en les quals hi intervenia la població sarraïna vull destacar alguns punts: en primer lloc, la conversió de la justícia en un mecanisme bàsicament fiscal, la qual cosa ja s'havia demostrat en les lluites per apropiar-se'n i que, en aquest punt, queda demostrat per la imposició generalitzada de penes fàcilment convertibles en guanys econòmics: multes, remissions i composicions pecuniàries i caiguda en esclavitud.

En segon lloc, és remarcable la importància quantitativa i qualitativa que té la conversió de les sarraïnes acusades d'haver tingut relacions sexuals amb cristians en esclaves, amb la possibilitat de poder ser regalades o venudes. La repetició dels casos provoca la reflexió que, possiblement, moltes de les acusacions foren realitzades, específicament, per a la posterior venda de la sarraïna, amb els conseqüents guanys per a la cúria. D'altra banda, és un testimoni fidel de les incapacitats legals en què es trobava la població musulmana, quan la cúria, i això fou una constant al llarg del segle, tenia necessitats econòmiques.

De l'aplicació pràctica de la justícia sobre les comunitats sarraïnes, és a dir, de la criminalitat entre aquesta població, cal destacar, en termes generals, dos aspectes principals.

En primer lloc, els amplis marges de separació existents entre, d'una banda, les estructures legals i judicials en que es va organitzar la Corona catalano-aragonesa i, de l'altra, la població sobre la qual havia d'exercir el seu poder, en aquest cas concret, la sarraïna.

En segon lloc, el fet que una gran part de la criminalitat protagonitzada per la població sarraïna fou una resposta a les ordinacions específiques que s'havien dictat sobre les comunitats musulmanes. És a dir, que fou la pròpia legislació la que provocà certs fenòmens delictius.

Els delictes, que he analitzat, a partir del subjecte del crim, han aportat una sèrie de dades molt interessants per a dibuixar la realitat social de la població sarraïna i les seves relacions amb la resta de la societat de la Corona. En aquest punt, cal destacar els delictes comesos contra l'ordinació vigent de restriccions de determinades llibertats, perquè abonen la teoria abans expressada, que certs delictes venien determinats per la legislació. En aquest punt, en els delictes sexuals, és on millor es pot observar.

Un segon tema que presenta un interès específic són els delictes econòmics i, entre ells, el d'evasió d'impostos, que dóna la mesura de la precisió documental amb què s'ha pogut estudiar l'esdevenir quotidià dels homes i les dones de les aljames.

Cal destacar, també, els delictes de prevaricació, per la seva continuada repetició al llarg de tota la cronologia estudiada. Efectivament, alguns dels documents més valuosos, són els relatius a oficials sarraïns que van cometre abús de poder i aquest fet cal interpretar-lo en una molt estreta relació amb la jerarquització existent a l'interior de les aljames i en relació a la pressió exercida per l'autoritat competent que escolliria unes famílies determinades de les aljames com a interlocutores vàlides, i a partir d'elles exerciria el control social sobre la resta de la comunitat.

És interessant destacar, també, les mostres de solidaritat entre la població sarraïna que s'han pogut detectar a través de dos mecanismes principals: d'una banda en l'ajut donat als esclaus i esclaves que fugien dels seus amos, i que els permetia anar, d'aljama en aljama, fins a terres musulmanes; de l'altra, en les mostres col·lectives d'oposició a l'autoritat pública, en forma de revoltes i resistència a l'autoritat.

La realitat de la criminalitat comesa per sarraïns i sarraïnes es va poder estudiar a través d'estadístiques realitzades a partir de totes les dades documentals recollides, i tot i que, cal valorar-les amb molta prevenció ja que, ens informen només dels crims que foren recollits —per un motiu o altre— per la cancelleria dels reis catalano-aragonesos, i, en canvi, no s'han conservat les mostres documentals dels arxius locals musulmans. Tanmateix, malgrat aquesta relativitat en les dades objectives, també és cert que ens informen dels casos més importants que es degueren cometre, i que eren els que més interessaven a la cúria.

Cal tenir en compte, igualment, que la pròpia població musulmana en va fer una selecció abans d'acudir als tribunals oficials i que hem de considerar que, com a mostra de resistència i oposició a l'autoritat pública —ja fos cristiana o sarraïna— molts crims es van silenciar o amagar, o es van resoldre a l'interior dels grups familiars de les aljames o davant personatges de prestigi que establirien concòrdies entre les parts en litigi. Per tant, he intentat ser molt prudent a l'hora d'aventurar hipòtesis relatives als índexs de criminalitat. Amb tot, hi ha una sèrie de resultats que provoquen una reflexió i que mereixen ser destacats.

En primer lloc, repetir que foren els propis codis legals vigents els que van provocar una sèrie de delictes els quals, per aquest motiu, tenen un relleu molt específic en el total. Es tracta, de fet, de les relacions sexuals interconfessionals —però també adulteris entre sarraïns i sarraïnes— i les contravencions de les ordinacions discriminatòries dels sarraïns i aquest índex dóna mesura prou aproximada de la distància que hi havia entre els codis, lleis i ordinacions dictades per l'autoritat i la seva aplicació real. En el fons d'aquesta hi havia, també, la resistència oposada per la població musulmana a la progressiva intervenció de la monarquia en els seus assumptes interns i la pèrdua de les llibertats que havia rebut inicialment, en el temps de la conquesta.

En segon lloc, el fet que hagi utilitzat, únicament, la documentació relativa als casos que va seleccionar la cancelleria reial catalano-aragonesa és transcendental, i això es posa de manifest a partir de la gran importància numèrica de determinats crims com l'homicidi o els assaltaments

armats, que per la seva gravetat, foren recollits sistemàticament, i que descontextualitzats, podrien induir a greus errors d'interpretació.

En tercer lloc, és important considerar l'interès que suposa que el segon delictes més important en el total, fos el dels deutes impagats. Un estudi exhaustiu d'aquesta font i de les relatives a l'aplicació fiscal sobre la població sarraïna podria ser molt vàlid per aconseguir realitzar una anàlisi fiable del nivell econòmic de les aljames i de la població musulmana individual, i posaria de manifest la certesa de la definició de la població sarraïna, que donava nom al treball de John Boswell, del «tresor reial», i que s'hauria de mediatitzar a partir d'una anàlisi comparativa amb el cas de la població jueva.

En conclusió, la reflexió que es desprèn de totes aquestes dades ve donada per la comprovació que la població musulmana tingué, de fet, un comportament delictiu que podria ser perfectament comparable al de les altres comunitats confessionals de la Corona, i per tant gens extraordinari. Nogensmenys, la monarquia n'exercí un control efectiu, però basat principalment en la conversió de la justícia sobre la població musulmana en un factor d'exacció fiscal, i no va haver de crear, en canvi, cap mecanisme específic de repressió de la criminalitat que podia cometre.

Així mateix, les fonsts han provat que no hi hagué excessius problemes de convivència entre els tres grups confessionals de la Corona. Ans el contrari, hi ha nombrosos testimonis de cohabitació efectiva entre ells. Aquesta realitat fou condemnada per l'Església, ja en el segle XIII, i la contravenció de les normes per part de les tres comunitats religioses de la Corona fou la que provocà la repetició de la condemna en el XIV.

D'altra banda, també hem de tenir en compte que la pròpia monarquia, inserida totalment en l'ambivalència ideològica, fou la que va permetre, quan li convenia, la transgressió de les seves normes, mercès els privilegis atorgats a determinats individus o col·lectius de població, i entre ells hi havia els sarraïns que destacaven pels seus oficis, com manescals o cirurgians.

Un altre punt que cal tenir en compte és que, si la població sarraïna hagués suposat un autèntic perill per a la seguretat de la Corona, els monarques haurien preferit realitzar una expulsió total, que mantenir a l'interior de la Corona un enemic potencialment perillós. Ans al contrari, la monarquia i la noblesa mantingueren la població sarraïna a les seves terres, malgrat l'oposició formal de l'Església.

En canvi, el que realitzaren aquests grans poders medievals fou controlar millor la població a partir de les diverses ordinacions emeses al llarg de tot el segle, mitjançant les quals la població sarraïna es trobava més subjecta als seus senyors.

EL REGISTRE REIAL CANCELLERIA 495 DE L'ARXIU GENERAL DEL REGNE DE VALÈNCIA. ESTUDI I EDICIÓ: CONCLUSIONS

RAMON BALDAQUÍ ESCANDELL

Ha estat objecte de la nostra tesi doctoral l'estudi paleogràfic i diplomàtic, i l'edició, del registre número 495 de la secció Reial Cancelleria de l'arxiu Regne de València, el qual l'hem triat per la importància que, com a font per a la història valenciana, té la documentació que recull, d'una tipologia força variada i amb un espectre cronològic que va des del 1237 fins al 1495. Aquesta importància historiogràfica ha estat reconeguda almenys des dels temps del cronista del regne fra Bartomeu Ribelles, a les darreries del segle XVIII i inici del XIX, qui ja va servir-se del registre 495 per als seus estudis històrics.¹

D'aleshores ençà, encara que molts historiadors han utilitzat el registre 495 com a font per als seus treballs,² la dificultat que comporta el maneig dels seus 784 folis coberts amb una escriptura cursiva força apretada ha estat motiu que no s'haja pogut explotar a fons, i n'aconsellava l'edició i l'estudi diplomàtic. En aquestes circumstàncies, ens paregué el més convenient l'edició diplomàtica —en el sentit que dóna a aquest terme Ettore Falconi—,³ ja que el registre 495 ha estat sempre considerat com un manuscrit més que no pas com una sèrie documental.

El registre Reial Cancelleria 495 de l'arxiu del Regne de València és un volum de 782 folis escrits, més dos en blanc, on es recull la documentació produïda per l'ordre de Ferran el Catòlic perquè els senyors valencians que posseïren l'alta jurisdicció i el mer imperi comparegueren en terme de deu dies davant el governador i el batlle general de València per a mostrar els títols justificatius de llurs possessions, amb la intenció d'examinar la forma i condicions en què s'havien alienat les esmentades jurisdiccions, per tal de procedir a la seua redempció, tornant-les al reial patrimoni. Aquesta documentació fou reunida entre el 23 de maig de 1493 i el 30 de maig de 1495 i pren forma de procés judicial.⁴ Comprèn les actes de la presentació, el 23 de maig de 1493,

1. Antoni FURIÓ, «Introducción», a: Bartolomé RIBELLES, *Examen histórico-crítico del señorío, jurisdicción y derecho a reducirse a la real corona de la insigne villa de Sueca, reproducción del manuscrito del 1814 amb una noticia de l'autor i l'obra per Antoni Furió*, Sueca: 1983, p. 19 i 25, Enric Guinot Rodríguez, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València: 1991, p. 10-12.

2. Com ara Ambrosio Huici Miranda, qui va editar tres dels sis documents de Jaume I que s'hi contenen (Ambrosio HUICI MIRANDA i Maria Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón*, València-Saragossa: 1976-1982 (en curs), vol. I, p. 36-37; vol. II, p. 18-19; vol. III, p. 47-48), o Enric Guinot, intentant establir un mapa del règim senyorial al País Valencià a darreries de l'Edat Mitjana (Enric GUINOT RODRÍGUEZ, «Senyoriu i reialenc al País Valencià a les darreries de l'època medieval», a: *Lluís de Santàngel i el seu temps*, Congrés Internacional, València, 5 al 8 d'octubre 1987, València: 1992, p. 183-204).

3. Ettore Falconi, *L'edizione diplomatica del documento e del manoscritto*, Parma: 1984, p. 6-8.

4. Com a referències, cfr. Pere Jeroni TARAÇONA, *Institucions dels furs y privilegis del Regne de Valencia, eo summari e repertori de aquells, autor micer Pere Hieroni Taraçona, doctor en drets, conseller de la sacra catholica real magestat del rey don Phelip nostre señor, y per la mateixa magestat assessor ordinari en la governació del Regne de València della Xixona*, València: 1580 (ed. fac. València: s. a.), p. 241-247. Teresa CANET APARISI (ed), *Práctica y orde judiciari de les causes civils de contenciosa jurisdicció*, València: 1984, p. 11-17.

al governador, al batlle general i a l'advocat fiscal de València, d'unes *lletres closes* datades a Madrid, el 14 de maig del mateix any, amb les ordres reials de sol·licitar dels senyors que posseïren l'alta jurisdicció criminal i el mer imperi a les seues terres del Regne de València, que presentessin, en el terme de deu dies, els títols d'aitals possessions; hom adjuntava les instruccions per a procedir en aquesta demanda amb els fonaments jurídics i els precedents del cas, el model de la *ceda* que havia de presentar-se als senyors i les llistes dels que havien d'ésser convocats a mostrar llurs títols.⁵ Més endavant, en data indeterminada que cal plaçar cap al setembre de 1494, el rei va trametre una nova relació de senyors que havien de ser citats.⁶

Aquesta última actuació provocà una viva reacció del braç militar de València, que va instar un procés davant del governador i del batlle general, al·legant ser contrafur tal petició:⁷ les actes d'aquest procés també són contingudes al registre 495. Però l'engròs de la seua documentació està constituït per les actes de les diverses compareixences dels nobles citats o bé (més freqüentment) dels seus procuradors, amb les còpies dels documents que mostren i amb els escrits d'al·legacions, on en forma gairebé unànime argumenten no estar obligats a fer tal demostració perquè els furs de València prohibeixen aquestes peticions, tot fent alhora *ferma de dret* i protestant per tal que no siguin perjudicats en els seus drets.⁸

Les queixes del braç militar de València, que havien estat desestimades per les autoritats regnícoles, varen ser escoltades pel monarca, qui el 5 de novembre de 1494 trametia una provisió i una «lletra closa» al governador i al batlle general, desautoritzant en la pràctica la seua actuació, en acceptar les queixes del síndic del braç militar, traslladar al seu consell el coneixement de la causa seguida i ordenar que es prorrogara sense límit el termini atorgat per a mostrar els títols sol·licitats. Malgrat tot, la investigació no va aturar-se, encara que el seu ritme quedà tan alentit que pràcticament va finir per consumpció.⁹ Així doncs, la finalitat inicial de redimir les jurisdiccions alienades quedava pràcticament en suspens, encara que és possible que la intenció del rei Catòlic fos tan sols de sotmetre una noblesa rebel.¹⁰

5. RAMON BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro Real Cancilleria 495 del archivo general del reino de Valencia. Estudio y edición*, Alacant: 1994, doc. número 150.

6. RAMON BALDAQUÍ, *El registro*, op. cit., p. 48-55.

7. RAMON BALDAQUÍ, *El registro*, op. cit., doc. 208.

8. Els fonaments d'aquests al·legacions són: *FORI regni Valentiae, impressi imperiali cum privilegio Montissoni concessio*, València: 1547-1548 (Ed. fac. València: 1990) llibre III, rúbrica XIII, furs VI, IX, XX, XXIII, XXV i llibre VII, rúbrica I, fur XI. LLUÍS ALANYA, *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae*, València: 1515 (Ed. fac. amb índex per Mª Desamparados Cabanes Pecourt, València: 1972) Petri Primi, privilegi XXII i Alfons Primi, privilegi VI. Vegeu també Eugenio CISCAR PALLARÉS, «La 'Ferma de dret' en el derecho foral valenciano», *Anuario de Historia del Derecho Español* (en endavant, *AHDE*), LXII, 1992, p. 327-354.

9. RAMON BALDAQUÍ, *El registro*, op. cit., p. 55-59, 75-82. Els documents en Arxiu del Regne de València, secció Reial Cancilleria, registre 137, folis CCIIIr-CCIIIv.

10. Ja en oposar-se a l'actuació antiforal del governador Lluís Despuig en el parlament de 1483, contrariant els desitjos reials, la noblesa havia provocat una altra petició de títols com la que ara ens ocupa. En 1493, forta la monarquia després de la Guerra de Granada, el rei cercà de consolidar novament la seua autoritat en el regne, imposant com a «lloctinent general e visrey» a Joan de Lanuça, amb poders extraordinaris i en contra d'allò legislat a les corts de 1488: i en forma semblant a com ho havia intentat sense èxit deu anys abans la petició de títols cercaria, doncs, com a objectiu principal, sotmetre els nobles insubmissos a la voluntat reial. Sobre aquests temes, veg. ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, «Precisiones sobre los comienzos del virreinato en Valencia durante la época del rey Católico», *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III, València: 1976, p. 52-53. MANUEL DUALDE SERRANO, «La misión moralizadora del lugarteniente general Juan de Lanuza en el Reino de Valencia», a *Estudios de Edad Media en la Corona de Aragón*, vol. 5, Saragossa: 1952, p. 475-482.

La pretensió del rei Ferran, que els senyors mostressin els seus títols per a procedir a la redempció de les jurisdiccions, comptava amb nombrosos precedents. El progrés de l'autoritat exercida pels sobirans als seus estats havia provocat, a darreries de l'edat mitjana, una «irremeiable decadència de les justícies privades en profit de la justícia de l'Estat que, per tot arreu, es reforça».¹¹ Això es manifestava especialment en el fet que la monarquia havia reeixit a obligar els senyors a vincular a les concessions reials l'exercici de la jurisdicció, segons el principi enunciat el 1449 per Alfons el Magnànim:

Sine enim titulo in regaliis contra principem nulla possessio adquiri potest, ut non possit de facto interrumpi quemadmodum de facto usurpata est.¹²

En aquesta línia, ja el rei Jaume I havia declarat en els Furs de València que els béns seents del regne «al començament [...] foren de nostra senyoria»¹³ i que les «justicie personales inmediate sint meri imperii et princeps non debeat eas nec possit ad aliquos transferre»,¹⁴ i havia reeixit a imposar aquests principis en la contenció amb el vescomte de Cardona.¹⁵ La seua generalització, però, es farà progressivament, a partir dels juraments d'unió dels regnes i d'annexió a la Corona de llocs determinats, iniciats per Alfons el Liberal i Jaume el Just i als quals, des d'Alfons el Benigne, s'afegeix el de no alienar peces del reial patrimoni llevat de casos extrems.¹⁶ La imparable disminució del patrimoni féu que les condicions imposades per a aquestes egressions fossin d'un rigor creixent des del regnat de Pere el Cerimoniós, el qual va obligar-se que les alienacions patrimonials es feren tan sols temporals i amb consentiment de les Corts del regne.¹⁷

A partir d'aquests principis els reis d'Aragó, auxiliats pels juristes, aconseguiren d'imposar una sèrie de principis que configuraven el patrimoni reial com una propietat privilegiada: com a principis jurídics, la limitació temporal de les alienacions dels béns patrimonials, en les quals sempre s'ha d'entendre interposat un pacte de retrovenda implícit. I el monopoli de les justícies de sang que, tot i que poden cedir-se, sempre hauran de tenir origen en concessions reials. Com a conseqüència d'aquests principis els reis poden sempre procedir al reconeixement del patrimoni alienat (ja mitjançant l'examen dels documents servats als seus arxius, ja obligant els posseïdors de béns patrimonials a mostrar els títols) i a recuperar aquests béns fins i tot en contra de la voluntat dels seus detenedors: l'objectiu preferent serà la redempció de les jurisdiccions alienades

11. Guy FOUROQUIN, *Señorio y feudalismo en la Edad Media*, Madrid: 1977, p. 313.

12. Lluís ALANYA, *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie*, València: 1515 (Ed. fac. amb index per Mª Desamparados Cabanes Pecourt, València: 1972), Alfonsi Tertii, privilegi LIII.

13. *FORI regni Valentie, impressi imperiali cum privilegio Montissoni concesso*, València: 1547-1548 (Ed. fac. València: 1990), llibre III, rúbrica V, fur VI.

14. *FORI regni Valentiae, op. cit.*, llibre IX, rúbrica XII, fur XV.

15. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, (edició preparada per Ángel Canellas) Saragossa: 1967-1986, llibre III, capítol LXXXVIII (vol. I, p. 717-719).

16. Per a aquesta qüestió és fonamental l'obra de Vicente BRANCHAT, *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al real patrimonio en el Reyno de Valencia, y de la jurisdicción del intendente como subrogado en lugar del antiguo bayle general*, València: 1784-1786 (Ed. fac. València: 1990), vol. I, p. 16-18. Exemples i casos concrets en cita Jerónimo ZURITA, *Anales, op. cit.*, llibre VII, capítol V (ed. cit. p. 315-317). També vegeu Mª Teresa FERRER i MALLOL, «El patrimoni reial i la redempció dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV», *Anuario de Estudios Medievales*, 7, 1970-1971, p. 355.

17. Vicente BRANCHAT, *Tratado, op. cit.*, vol. I, p. 23-27, 56. Lluís ALANYA, *Aureum opus, op. cit.*, Petri Secundi, privilegis XI i XXXII. Per al context europeu, Mª TERESA FERRER i MALLOL, *El patrimoni reial, op. cit.*, p. 356.

la qual, al seu interès econòmic, uneix la significació política de comportar un augment indubtable de l'autoritat efectiva dels reis sobre el territori.

Tots aquest principis ja els trobem consolidats amb els darrers reis del casal de Barcelona,¹⁸ però tan sols amb Alfons el Magnànim tingueren una formulació legal unitària, en la pragmàtica de 15 de maig de 1447.¹⁹ I així mateix, també els reis de la dinastia catalana havien fet diverses peticions de títols a senyors laics i eclesiàstics,²⁰ però fou també el Magnànim qui organitzà les majors enquestes documentals, en 1446 dirigida a tots els senyors de València en general, continuada després a Catalunya,²¹ i en 1448 als eclesiàstics valencians.²²

Així doncs, el rei Ferran II comptava amb importants precedents i fonaments de dret que, com ens mostra la documentació,²³ coneixia bé; a més a més, ja hem vist com el 16 de juliol de 1483 el mateix sobirà havia ordenat al batlle general de València demanar als nobles del regne els títols acreditatius de les jurisdiccions que exercien; el 1491 i a Aragó també es féu una petició semblant.²⁴

La documentació del registre 495 recull, doncs, les actes del procés de petició de títols (la tradició documental de les quals és, bé en forma d'originals en el sentit clàssic, bé d'originals-minuta)²⁵ i els documents presentats pels senyors citats, que són gairebé sempre còpies simples. La causa d'açò rau en el fet que els documents originals es presentaren juntament amb les còpies, per tal de compulsar-les,²⁶ i perquè la inclusió d'aquestes còpies a les actes del procés els atorgava caràcter de còpia autèntica, com si haguessin estat insinuades en una cort judicial.

18. Ramon BALDAQUÍ, *El registro*, op. cit., p. 18-29. Vicente BRANCHAT, *Tratado*, op. cit., vol. II, p. 54-60, 73-75. M. Teresa FERRER i MALLOL, *El patrimonio real*, op. cit., passim. *FORI regni Valentiae*, op. cit., llibre IV, rúbrica XIX, furs XXXII i XXXIII. Federico UDINA MARTORELL, *Guía histórica y descriptiva del archivo de la Corona de Aragón*, Madrid: 1986, p. 38-39, 110.

19. Vicente BRANCHAT, *Tratado*, op. cit., vol. I, p. 43-65 i vol. II, p. 153-158. Mª Desamparados CABANES PECOURT, «El 'Llibre Negre' del general del Reino de Valencia», *Ligarzas*, 2, 1970, p. 167.

20. Són exemples: Jaume el Conqueridor (Jerónimo ZURITA, *Anales*, op. cit., llibre III, cap. LXXXVIII), Pere el Cerimoniós (Vicente BRANCHAT, *Tratado*, op. cit., vol. II, p. 54-57; *CATÁLOGO de la exposición de derecho histórico del reino de Valencia*, València: 1955, p. 275, núm. 954), Joan el Caçador i Martí l'Humà (Mª Teresa FERRER i MALLOL, *El patrimonio real*, op. cit., p. 386-387).

21. Santiago SOBREQUÉS i VIDAL, «Política remensa de Alfonso el Magnánimo en los últimos años de su reinado», *Anuario del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIV, 1960, p. 123-127.

22. M. Desamparados CABANES PECOURT, *Los monasterios valencianos. Su economía en el siglo xv*, València: 1974, vol. I, p. 21-24 i vol. II, p. 9-10. Eliseo VIDAL BERTRAN, «Política patrimonial de Fernando I y Alfonso V en el Reino de Valencia», *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Mallorca, 25 setembre-2 octubre 1955, *Actas y comunicaciones*, Mallorca: 1959, vol. I, p. 499-500.

23. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., p. 48-45 i doc. 150. Els fonaments de dret al·legats pel rei són: *FORI regni Valentiae*, op. cit., llibre IV, rúbrica XIX, furs XXXII a XXXIV. Luis ALANYA, *Aureum opus*, op. cit. Petri Secundi, privilegis XI i XXXIII i Alfonsi Tertii, privilegis V i VI; hom esmenta també altres disposicions difícilment identificables, però que pensem que podrien ser les contingudes en els folis 1 a 5 del registre número 687, secció Reial Cancelleria, de l'arxiu del Regne de València.

24. Atanasio SINÚES RUIZ-Antonio UBIETO ARTETA, *El patrimonio real en Aragón durante la Edad Media. Índice de los documentos contenidos en el 'Liber Patrimonii Regii Aragoniae' del Archivo de la Corona de Aragón*, Saragossa: 1986, p. 119-120. Federico UDINA MARTORELL, *Guía*, op. cit., p. 44.

25. Alain DE BOUARD, *Manuel de Diplomatique Française et Pontificale*, vol. I, París: 1929, p. 95-100. Paulius RABIKASKAS, *Diplomatica generalis, (Praelectionum lineamenta)*, Roma: 1976, p. 68.

26. Com testimonien les notes de comprovació, fetes segons el procediment notarial, que trobem al registre 495. Sobre la forma d'aquestes notes, cfr. Mª Teresa FERRER i MALLOL, «La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes», *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos*, IV, 1974, p. 82-85, 101-102. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., p. 324-326. Eduardo GONZÁLEZ HURTEBISE, *Guía histórico-descriptiva del Archivo de la Corona de Aragón en Barcelona*, Madrid: 1920, p. 14-15.

Pel que fa al suport, és un paper que mostra unes filigranes de les quals trobem paral·lels en repertoris trets d'arxius valencians i datades, en general, a les dues dècades finals del segle xv i que, en un nombre important de casos ofereixen, com a referències cronològiques, els anys 1493-1495.²⁷ Bona part del registre 495 es troba escrit sobre un paper sense filigrana, de mala qualitat, que suposem que és de producció local.

Pel que fa a la forma del registre, el trobem constituït per vuitanta-cinc quaderns que van des del simple bifoli o *singulion* fins al quadern de vint-i-cinc bifolis, distribuïts en tal manera que l'acta de la compareixença d'algun posseïdor de jurisdiccions davant el governador i el batlle general, juntament amb la documentació acreditativa que mostra, ocupa un o més quaderns sencers. Aquesta correspondència explica no tan sols la diversa extensió dels quaderns del llibre, sinó també la distribució de les filigranes, els salts en el text que es troben, produïts per errors en la religadura, i la distribució de les planes en blanc, sempre a la fi dels quaderns.

L'estudi de la tradició documental, la diversitat en la mida dels quaderns, les diferències en la qualitat del paper, la varietat de les filigranes i la distribució dels fulls en blanc ens porten a creure que ens trobem davant de la documentació original produïda pel procés que ens ocupa i que el registre 495 de l'arxiu del Regne de València constituïria originalment un lligall, el qual seria religat el 1806 per disposició de l'arxiver Pere Blasco —com indica una nota en el full de guarda—²⁸ i seria també cap a aquesta època quan va donar-se-li la foliació que presenta, feta amb tinta i amb grafies d'aquell temps. En la religadura es respectaria la unitat arxivística original, cosa que explica la corpulència del llibre, i es faria amb la finalitat d'utilitzar més còmodament una documentació que els nombrosos plets sobre jurisdiccions i drets senyorials que es donaren al País Valencià cap a la fi de l'Antic Règim hauria fet de consulta freqüent.²⁹

Quant a l'escriptura del llibre, llevat d'un exemple aïllat i molt breu de «gòtica notular», és humanística en tota la seua extensió, amb exemples d'«humanística corrent», d'«humanística cursiva» i d'«humanística cancelleresca».³⁰ Malgrat això, les escriptures del registre 495 mostren encara la supervivència de certes formes gòtiques que es resisteixen a desaparèixer: així la *d* uncial, la *s* de forma sigmàtica en posició final de paraula i l'aparició esporàdica de la *g* gòtica,

27. M. LUISA CABANES CATALÀ, «Las filigranas del archivo histórico municipal de Elche (Siglos xiv, xv, xvi y xvii)», *Festa d'Elig*, 34, 1982, p. 39-50; Mª LUISA CABANES CATALÀ, Mª MILAGROS CÀRCEL ORTÍ i M^a del Carmen YAGO ANDRÉS, «El archivo de la colegiata de Játiva y sus filigranas», *Ligarzas*, 6, 1974, p. 5-120. Josepa CORTES ESCRIVÀ, «Filigranes medievals de l'arxiu municipal de Sueca», *Quaderns de Sueca*, V, juny 1984, p. 9-47. JOSÉ MARIA DONATE SEBASTIÀ, «Filigranas del archivo municipal de Villarreal», *Ligarzas*, 5, 1973, p. 111-244. Juan LÓPEZ PLA i María Josefa MARTÍN CREGO, «Filigranas del archivo municipal de Castellón de la Plana (Manuales de Consells)», *Ligarzas*, 5, 1973, p. 7-110. JOSÉ SÁNCHEZ REAL i Jesús E. HERNÁNDEZ SANCHÍS, «Las filigranas medievales del archivo municipal de Alcira», *Al-Gezira. Revista d'estudis històrics*, Ribera Alta, 6, 1990, p. 145-202.

28. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., p. 98-104.

29. Manuel ARDIT LUCAS, *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano*, Esplugues de Llobregat: 1977, p. 41-51. Antonio GIL OLCINA, *La propiedad señorial en tierras valencianas*, València: 1979, p. 65-69 i 125-127. El mateix arxiver Blasco utilitzà el registre 495 per fornir de documents les parts que intervenien en el plet sobre reversió a la corona del senyoriu de Llombai: cfr. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., p. 8 (notícia que ens va ser facilitada per la doctora Elia Gozávez Esteve). I amb aquesta finalitat va utilitzar-lo fra Bartomeu Ribelles.

30. Segons les nomenclatures de Giulio BATELLI, «Nomenclature des écritures humanistiques», *Nomenclature des écritures livresques du ixe au xve siècle. Premier colloque international de Paléographie Latine, Paris, 28-30 avril 1953*, París: 1954, p. 35-45. Observacions en Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., p. 252-255.

enllaçant amb la lletra següent pel tret superior del cap, a l'alfabet minúscul. I també de les formes minúscules de mòdul engrandit, fent funció de majúscules, d'*H*, *N* i *V*, d'arrel goticista, i les formes gòtiques d'*S* i *T* en l'alfabet majúscul;³¹ trobem també unes realitzacions braquigràfiques clarament vinculables als usos documentals.³² Aquests caràcters, així com l'aspecte general de l'escriptura, són parangonables als que observem en diferents exemples d'escriptures humanístiques, datables entre 1438-1528 i procedents tant de la cancelleria catalano-aragonesa com de terres catalanes i valencianes, que es corresponen als models propis d'aquesta escriptura anteriors al triomf de la «ítlica cancelleresca» i de la «bastarda». Aquesta cronologia es restringeix si ens referim a exemples procedents de la pràctica notarial o de les oficines perifèriques de l'administració, i llavors queda limitada als anys entre la segona meitat del segle *xv* i el primer quart del *xvi*.³³

Per tant, cal concloure el caràcter transicional de les escriptures que trobem al registre 495 de l'arxiu del Regne de València, amb caràcters paral·lels als que ofereixen una àmplia sèrie de tipus a cavall entre els segles *xv* i *xvi*, circumstància potenciada per la gran quantitat de realitzacions de l'escriptura que trobem en l'esmentat registre, on poden identificar-se fins a cinquanta «mans» diferents.³⁴ Aquesta abundància de realitzacions i la datació transicional que cal atribuir-los creiem que corrobora la datació i l'origen que proposem per al llibre.

Finalment, des del punt de vista de la Diplomàtica, tot posant l'accent en la *forma* del document, com a objecte d'estudi d'aquesta ciència, ens hem decidit a utilitzar els criteris classificatoris emprats per l'escola de la Universitat de Sevilla, car creiem que les classificacions més tradicionals de la documentació catalano-aragonesa no consideren de forma satisfactòria tots els tipus documentals existents de les oficines cancelleresques i també trobem molts documents que no poden ser còmodament inclosos en aquestes classificacions.³⁵

31. Fenòmens paral·lels detecta Mª LUISA CABANES CATALÀ, «Las fuentes documentales y la escritura», *Historia de la provincia de Alicante*, vol. III, Múrcia: 1985, p. 487-491. Vegeu també M^a LUZ MANDINGORRA LLAVATA, «La escritura humanística en Valencia. Su introducción y difusión en el siglo *xv*», *Estudios castellonenses*, 3, 1986, passim.

32. Josefina i María Dolores MATEU IBARS, *Colección paleográfica de la Corona de Aragón. Siglos *ix* a *xviii**, vol. I, Barcelona: 1991, p. 1023-1025 i 1076-1077. Agustín MIRALLES CARLO, *Tratado de paleografía española*, Madrid, 31983, vol. I, p. 204, 243-246.

33. Termes de comparació: Mª LUISA CABANES CATALÀ, *Las fuentes documentales*, op. cit., alfabet números 8, 9, 19 a 26. M^a LUZ MANDINGORRA LLAVATA, *La escritura humanística*, op. cit., làmines VI, VII, IX, X, XI, XIV, XVIII, XIX. Josefina i María Dolores MATEU IBARS, *Colección*, op. cit., làmines 222b, 223, 225, 248, 250, 254, 263a, 267, 268, 270, 274, 289, 290, 295, 296, 297. Agustín MIRALLES CARLO, *Tratado*, op. cit., làmines 335 a 340, 345, 428 a 431. Àngel CANELLAS LÓPEZ, *Exempla scripturarum latinarum in usum scholarum. Pars altera*, Saragossa: 1974, làm. LXXII, LXXIV, LXXXI, LXXXIII, LXXXIV, LXXXVII, LXXXVIII, XCII, XCIII.

34. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., p. 255-316.

35. Les principals classificacions són les de Antonio Cristino FLORIANO CUMBREÑO, *Curso general de Paleografía y Paleografía y Diplomática españolas. (Con un apéndice de diplomática pontificia)*, Oviedo: 1946, p. 566-572. Francisco SEVILLANO COLOM, «Apuntes para el estudio de la cancellería de Pedro IV el Ceremonioso», *AHDE*, XX (1950), p. 204-219. Francesco Cesare CASULA, *Il documento regio nella Sardegna aragonese*. Pàdua: 1973, p. 71-75, 89-101. José TRENCHS ODENA i Antonio María ARAGÓ CABAÑAS, *Folia Parisiensia. I. Las cancellerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, Saragossa: 1983, p. 22, 30-31, 45-46, 61-62, 72, 76, 80. Àngel CANELLAS LÓPEZ, «Las cancellerías catalano-aragonesas. Estado de la cuestión», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (en endavant *BSCC*), LVIII, 3 (1982), p. 362-363, 366-367, 370-372, 376-378, 380-382. Per a regnats particulars, Antonio María ARAGÓ CABAÑAS i José TRENCHS ODENA, «Notas para una tipología documental de Jaime I», *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I y su época. Comunicaciones*, 3, 4 i 5. Saragossa: 1982, p. 353-361. Excel·leix sobre totes les classificacions suara ressenyades la de Mª Desamparados CABANES PECOURT, «Particularidades diplomáticas de la cancellería de Alfonso el Magnánimo», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 1, (1982), p. 169-180.

Aquests criteris parteixen de distingir entre documents redactats en forma subjectiva o declarativa i en forma objectiva o narrativa i, a l'interior de cadascun d'aquests grups, fer distincions d'acord amb la qualitat de l'autor de l'acte jurídic. Encara, dins d'aquests grups, hom pot aplicar subdivisions considerant els mitjans de validació emprats en els documents, l'inici del tenor documental i el negoci jurídic que s'hi conté. La conjunció d'aquests factors permet establir una classificació distingint entre documents «solemnes» (documents validats amb subscripció i segell o tan sols amb subscripció, que normalment es relacionen amb un major desenvolupament del discurs diplomàtic) i «no solemnes» (documents tan sols segellats, amb el discurs diplomàtic més simple), i establint subdivisions dins de cadascuna d'aquestes classes. Tots aquest criteris són aplicables fonamentalment als documents redactats en forma subjectiva, més que no pas als redactats en forma objectiva, ja que les característiques d'aquests últims fan que no en resulten definitoris.³⁶

No creiem adequat inserir ací la classificació dels 233 documents continguts al registre 495, molt extensa, i ens limitarem a exposar tan sols les conclusions a què hem arribat. I en primer lloc, i pel que fa als documents reials (que són els atorgats pels reis, reines i infants de la casa reial, emanats, doncs, de la cancelleria reial o de cancelleries més o menys vinculades amb aquella) que són els que ofereixen major entitat i varietat tipològica de la nostra col·lecció, tots es refereixen a relacions entre persones (no en trobem cap que incloga disposicions d'abast general) i estan redactats segons un model derivat de l'epístola clàssica,³⁷ el qual, en la forma més desenvolupada, respon al model següent: invocació, notificació, intitució, preàmbul, exposició, disposició, endreça (inclosa entre els termes de la disposició), clàusules sancionadores, corroboració, datació, subscripció de l'autor, enumeració de testimonis, subscripció de cancelleria de l'escrivà de manament o secretari reial.

Aquesta estructura podem referir-la a tots els exemples documentals que trobem en aquest apartat, i apareix més o menys desenvolupada segons la solemnitat que hom vol conferir a cadascun dels documents. La variació és menor al protocol i a l'escatocol³⁸ i fonamentalment afecta el nombre d'elements que els componen (encara que l'ordre en què apareixen és fix), més que no pas a la seua formulació. És major al text, entre els elements del qual trobem que l'expressió de la notificació —sempre universal— i el preàmbul ofereixen també un reduït marge de variació dins d'una tònica general d'austeritat; a la resta dels elements del text hom pot observar variacions, especialment pel que toca a les *clàusules adicionals*³⁹ i al nombre i ordre de les

36. Cfr. per a una exposició detallada, M^a del Carmen ÁLVAREZ MÁRQUEZ, *La baronía de la conca d'Odena*, Barcelona: 1990, p. 24-36. Manuel ROMERO TALLAFIGO, *La cancellería de los condes de Prades y Ribagorza*, Saragossa: 1990, p. 91-145. Pilar OSTOS SALCEDO, «Documentación del vizcondado de Vilamur en el archivo ducal de Medinaceli», *Historia, instituciones, documentos*, 8, (1981), p. 267-324. Remetem als quadres classificatoris que ofereixen aquests autors.

37. Es tracta d'un fenomen general: cfr. el que diu per exemple Auguste DUMAS, «La Diplomatie et la forme des actes», *Le Moyen Age*, III, XLII (1932), p. 19.

38. Com és norma general: vegeu les observacions d'Alain DE BOUARD, *Manuel de Diplomatie*, op. cit., vol. I, p. 255-256. Auguste DUMAS, «Étude sur le classement des formes des actes», *Le Moyen Age*, IV, XLIII (1933), p. 91-92. Luis NÚÑEZ CONTRERAS, «Concepto de documento», *Archivística. Estudios básicos*, Sevilla: 21983, p. 39-44. Arthur GIRY, *Manuel de Diplomatie*, París: 1898, p. 528.

39. Sobre el concepte de «clàusules adicionals», *vid.* Comission Internationale de Diplomatie: «Vocabulaire international de la Diplomatie», *Folia Caesaraugustana. 1. Diplomatica et Sigillographica. Travaux préliminaires de la Comission Internationale de Diplomatie et de la Comission Internationale de Sigillographie*, Saragossa: 1984, p. 137.

clàusules de sanció, les quals cal relacionar amb l'ordenament jurídic on s'emmarquen els diferents assumptes tractats als documents: en forma que per a negocis jurídics d'un mateix tipus, la variació és escassa. El darrer lloc al text l'ocupen sempre la clàusula injuntiva del tipus anomenat de «manament a oficials»⁴⁰ i la corroboració, les quals, però, no apareixen sistemàticament.

Pel que fa a l'endrega, va inclosa habitualment entre els elements de la disposició formant una estructura retòrica que ja fou detectada per Floriano Cumbreño, qui va anomenar-la «locució d'atorgament»;⁴¹ als exemples on apareix més desenvolupada, consta d'adverbi il·latiu, clàusula instrumental, fórmula d'espontaneïtat, clàusula vinculant, verbs dispositius, endrega i indicació de l'objecte de la disposició.

Finalment, creiem poder afirmar que no existeix relació directa entre el negoci jurídic en si i la forma diplomàtica més o menys solemne del document,⁴² sinó que hom pot relacionar més directament la solemnitat diplomàtica amb la importància econòmica o social del negoci documentat a cadascun dels instruments.

Totes les característiques suara observades podem veure-les ja als documents del rei Jaume I,⁴³ encara que, a la col·lecció que estudiem no els trobarem totalment desenvolupats fins als documents de Jaume II,⁴⁴ a l'època del qual s'introdueix la clàusula de corroboració als documents de la cancelleria.⁴⁵ Però, a partir del regnat de Pere el Cerimoniós i segons creiem, des de la dècada de 1350, tot conservant l'esquema anteriorment indicat, observem a través de la col·lecció de documents que estudiem que dins del grup dels documents solemnes subscrits i segellats va dibuixant-se un sistema documental que trobarem sistemàticament desenvolupat amb Joan I i que consta fonamentalment de dos tipus d'instruments:

a) un primer tipus de documents solemnes, iniciats per la invocació, per la notificació o per la intitulació pronominal (és a dir, precedida d'un pronom), que presenten l'escatocol complet en la forma ja indicada, augmentat amb la signatura règia (que trobarem esporàdicament als documents del Cerimoniós i sistemàticament des de Joan I), amb la data i els elements de validació ja enumerats.

b) un segon grup de documents de solemnitat més reduïda, començant sempre per la intitulació pronominal, amb l'escatocol compost tan sols per la data i la signatura reial com a únic element de validació.⁴⁶ Tant l'un com l'altre tipus documenten negocis jurídics semblants: confirmacions, donacions, etc.; però el segon tipus sembla reservar-se per a negocis de menys significació social i importància econòmica.

40. Segons la nomenclatura que li donaren Antonio María ARAGÓ CABAÑAS i JOSÉ TRENCHS ODENA, *Notas para una tipología documental de Jaime I*, op. cit., p. 361. Cfr. Antonio CRISTINO FLORIANO CUMBREÑO, *Curso general*, op. cit., p. 569.

41. Antonio CRISTINO FLORIANO CUMBREÑO, *Curso general*, op. cit., p. 569.

42. Cfr. el que afirma M^a del Carmen ÁLVAREZ MÁRQUEZ, *La baronía*, op. cit., p. 29.

43. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., documents 1 a 6.

44. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., documents 7, 8, 9, 14, 15, 16.

45. Com ja va observar Àngel CANELLAS LÓPEZ, *Las cancellerías catalano-aragonesas*, op. cit., p. 372. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., document 9.

46. Les diferències que ofereixen ambdós grups serien aproximadament les mateixes que observa entre els privilegis i les provisions eixits de la cancelleria d'Alfons el Magnànim, Mª Desamparados CABANES PECOURT, *Particularidades diplomáticas*, op. cit., p. 172-174.

Juntament amb aquesta alternança en la forma dels documents solemnes observem, des de l'època del Cerimoniós, altres novetats, com ara l'alternança en la ubicació de la corroboració, que trobem ja al lloc que ocupava tradicionalment des de Jaume II, com una clàusula independent immediatament abans de la data, ja fent cos amb la subscripció reial i a continuació d'aquesta. La indicació dels anys del regnat a la datació. I la signatura règia que, tot i que apareix a la cancelleria des de Jaume II,⁴⁷ no la trobem en forma significativa fins a l'època del rei Cerimoniós. Des de Joan I, en els documents amb l'escatocol complet va tancant la subscripció reial, mentre que en els documents en què l'escatocol està compost únicament per la datació i la signatura reial, ocupa el lloc tradicional de la *recognitio*, tancant el cos d'escriptura.⁴⁸ Totes aquestes observacions vénen confirmades per la comparació amb altres col·leccions documentals, les quals, però, no permeten precisions majors.

Quant als documents intitulsats per reines i per infants reials,⁴⁹ encara que redactats en bona mesura per escrivans vinculats a la cancelleria reial,⁵⁰ ofereixen una varietat formal que, de vegades, els distancia considerablement del model fins ara estudiat. En aquest grup destaca l'abundància de subscripcions confirmatives dels reis, destinades a garantir la validesa dels documents emesos per reines i infants i la fermesa dels actes jurídics que s'hi contenen.⁵¹

La resta dels documents redactats en forma declarativa contenen en tots els casos vendes i àpoques, a més d'una carta de població, i encara que són atorgats ja per nobles, ja per simples particulars, no ofereixen diferències substancials de forma en funció de l'atorgant, sinó tan sols del negoci jurídic que s'hi documenta, car es tracta en tots els casos de documents notariais, redactats per notaris dotats de *fides publica* i autoritzats amb la seua subscripció, segons les normes i les formes pròpies del document notarial.⁵²

Hom pot observar una gran semblança formal pel que fa a l'esquema general i al desenvolupament del text entre els documents reials i no reials. I pel que fa a això, cal fer esment de la forta influència del notariat sobre la cancelleria reial catalano-aragonesa, ja posada en relleu als treballs de José Trenchs Odena i Antonio María Aragón,⁵³ María Desamparados Cabanes i Ramón Ferrer,⁵⁴ i Honori García,⁵⁵ i que els documents recollits al registre que estudiem posen de manifest,

47. Àngel CANELLAS LÓPEZ, *Las cancellerías catalano-aragonesas*, op. cit., p. 372. Malgrat tot, no la trobem als documents copiats al registre 495 fins a l'època que indiquem.

48. A tall d'exemple, Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registre*, op. cit., documents 59, 61, 63, 64, 65, 81 (primer tipus) i 58, 82 (tan solament amb signatura). Altres diferències, com ara el canvi d'estil a la datació i les variacions en l'expressió de domini en la intitulació, que ja han estat estudiades per altres autors, no són indicatives de variacions en el sistema documental de la cancelleria, per la qual cosa no les indiquem.

49. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., documents números 18, 58, 88, 90, 95, 96, 97, 103, 108, 113, 114, 117, 118, 123.

50. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., p. 730-731, 754-755, 761, 776, 789-790, 791 i documents 18, 56, 88, 90, 95-97, 103.

51. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., documents números 18, 88, 90, 95, 97, 103.

52. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., documents números 11, 12, 13, 45, 50, 76, 77, 98, 99, 105, 146, 147 (nobles); 60, 67, 136 (particulars).

53. Antonio María ARAGÓ CABANES i José TRENCHS ODENA, «Los registros de la cancellería de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro III) y los registros pontificios», *Annali della scuola speciale per archivisti e bibliotecari dell'università di Roma*, XII, 1-2 (1972), p. 26-39.

54. Mª Desamparados CABANES PECOURT i Ramon FERRER NAVARRO, *Llibre del repartiment del Regne de València. Edición, estudio preliminar e índices por...* Saragossa: 1979, vol. I, p. 17-23; vol. II, p. 10-13.

55. Honori GARCÍA GARCÍA, «El 'Libre del Repartiment' y la práctica notarial de su tiempo», *BSCC*, XXV (1949), p. 493-499.

fonamentalment pel que fa als procediments de *reparatio scripturae* emprats a la cancelleria, que són d'origen notarial i els mateixos que, per a aquest fi, utilitzaven els notaris de València i Catalunya i preceptuaven les *Observantiarum Regni Aragonum* compilades per Martín Díez d'Aux,⁵⁶ i també d'atorgament de còpies certificades per la cancelleria, ja siguin autoritzades pel rei o no, i on s'utilitzen els mateixos sistemes que segueixen els notaris per al lliurament de còpies, ja foren autoritzades pels magistrats públics —justícies, veguers, batlles— o no.⁵⁷ Aquesta circumstància i la necessitat d'observar l'ordenament jurídic vigent fan que, per a negocis semblants, les clàusules que configuren el dispositiu als documents reials i als no reials siguin les mateixes i redactades en forma similar.

Ara bé, els documents atorgats pels reis distingeixen el seu tenor per l'ús de certes fórmules distintives que trobem tant al text com al protocol i a l'escatocol. Al text, es tracta de la presència de la clàusula injuntiva del tipus de «manament a oficials» i de corroboració que, per aquest ordre, van sempre tancant el text i immediatament abans de la subscripció i que, potser perquè reflecteixen funcions pròpies de persones dotades d'autoritat i de facultat certificadora respecte del contingut dels documents eixits de la seua autoritat, manquen als documents no reials. És també característic dels documents reials la presència, en alguns documents especialment solemnes, del preàmbul, element que, en general, manca als documents particulars de la Corona d'Aragó (llevat del cas dels testaments) des de la segona meitat del segle XIII.⁵⁸

Quant al protocol i a l'escatocol, aquests caràcters propis els trobem, dins del protocol, a la intitulació, que ofereix als documents reials una formulació característica, amb l'ús del plural majestàtic, fórmula de dret diví, títols i expressió dels dominis. I també a l'endreça, que es distingeix pel tractament que hom dóna a la *persona salutata*.⁵⁹

A l'escatocol, la peculiaritat dels documents reials rau fonamentalment en: a) l'expressió dels anys del regnat a la data (encara que tan sols des de mitjans de la dècada de 1350), b) la subscripció reial, amb al seua forma particular, semblant a la intitulació i el *signum regis* peculiar dels reis aragonesos des de Pere el Catòlic,⁶⁰ més la presència eventual de la corroboració i la signatura, c) l'enumeració dels testimonis i d) la subscripció de cancelleria de l'escrivà de

56. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., p. 549-550, 915-916. Mª Teresa FERRER I MALLOL, *La redacció de l'instrument notarial*, op. cit., p. 102-103. José BONO HUERTAS, *Historia del derecho notarial español*, vol. I-1, Madrid, p. 289, 333. Pascual SAVALL Y DRONDA i Santiago PENEN Y DEBESA, *Fueros, observancias y actos de corte del Reino de Aragón*, Saragossa: 1866 (Ed. fac. Saragossa: 1991), *Observantiarum*, llibre II, títol «De fide instrumentorum», observació XX.

57. Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL, *El registro*, op. cit., p. 897-900 i documents números 19, 101, 149. Mª Teresa FERRER I MALLOL, *La redacció del document notarial*, op. cit., p. 101-102.

58. Cfr. Mª Desamparados CABANES PECOURT, «El documento particular navarro-aragonés en la época de Jaime I», *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I y su época*, Comunicaciones, 3, 4 i 5, Saragossa: 1982, p. 412, 418. Mª Milagros CÁRCEL ORTÍ, «Estudio del documento particular en Cataluña, Mallorca y Valencia durante el reinado de Jaime I», en *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I y su época*, Comunicaciones, 3, 4 i 5, Saragossa: 1982, p. 424, 428, 431.

59. En la forma que especifica Pere el Cerimoniós. *Ordenacions fetes per lo molt alt senyor en Pere terç, rey d'Aragó, sobre lo regiment de tots los officials de la sua cort*, Barcelona: 1850, p. 197-208 («De la manera de scriure lletres a diverses persones»).

60. Josefina i María Dolores MATEU IBARS, «El 'signum regis' desde Alfonso II a Pedro IV de Aragón», *Mélanges offerts à René Crozet*, vol. II, Poitiers: 1966, p. 1159-1160.

manament, protonotari o secretari, segons una fórmula pròpia que, bé que inspirada en la forma de la clausura notarial, pren caràcters individualitzats.⁶¹

Els aspectes peculiars que distingeixen el document reial del no reial al protocol i a l'escatocol són precisament aquells que vénen regulats a les *Ordenacions* de Pere el Cerimoniós, que en aquests punts són observades amb cura. Però, malauradament, d'aquestes indicacions i de totes les altres que ens forneixen les esmentades *Ordenacions* no ens és possible establir una tipologia documental articulada i coherent, que tingui les condicions necessàries de funcionalitat.

No obstant això, els documents reials amb l'escatocol compost tan sols per la signatura règia i la data, que trobem a la nostra col·lecció des de Joan I endavant, no tan sols es distancien d'allò preceptuat a les *Ordenacions*, sinó també del que establia la pràctica notarial i la pròpia organització de la cancelleria, ja que no porten la subscripció de l'escrivà de manament, secretari o protonotari que, als documents reials, pren la funció de la clausura notarial fins i tot a efectes de validació.⁶²

Finalment, és també característica pròpia del document reial, reglada en part per les *Ordenacions* del Cerimoniós⁶³ i en part per altres disposicions o pels usos de la cancelleria, la presència de les notes de cancelleria que testimonien la regularitat dels tràmits d'expedició del document, a les quals els actuals estudis de diplomàtica atorguen gran importància.⁶⁴ Són la *recognitio*, les *visa* del tresorer i del proconservador general (aquesta generalitzada en forma regular des del 1447),⁶⁵ la consignació de la *iussio*, la indicació d'haver-se fet constar al rei el contingut del document que estableix gràcies o donacions afectant el reial patrimoni i l'ordre d'expedició, i la indicació, des de Pere el Cerimoniós, del registre (sèrie, nombre del volum i des de l'època dels Trastàmars, de vegades fins i tot el full) on es va copiar el document, i la consignació de la *registrata*. Aquests elements són exclusius del document reial i ofereixen formes característiques que ens donen un lloc de primera importància en la crítica diplomàtica.

Pel que fa als documents redactats en forma objectiva o narrativa, els hem classificat segons els negocis jurídics que documenten. Creiem però que és d'utilitat aplicar en aquest grup la divisió que apunta Auguste Dumas,⁶⁶ el qual distingia entre «documents descriptius» i «documents narratius». Els primers tenen per finalitat constatar l'estat de certs objectes corporis en un moment determinat i ofereixen un formulari regular, ja que tals descripcions es feien segons normes establertes pel dret.⁶⁷ estarien en aquest cas les *còpies certificades* i la *reparació d'un document*

61. Que són els establerts per Pere el Cerimoniós, *Ordenacions*, op. cit., p. 117-118, 208-211 («Dels scrivans de manament de la nostra scrivania» i «De la manera de sagellar ab sagell de cera e ab bu la»).

62. Així ho demostra M^a del Carmen ÁLVAREZ MÁRQUEZ, «Las ordenanzas de Pedro IV: teoría y práctica en el sellado de documentos de la cancellería catalano-aragonesa», *Actas del Primer Coloquio de Sigilografía, Madrid, 2 al 4 de abril de 1987*, Madrid: 1990, p. 110-111.

63. Pere el Cerimoniós, *Ordenacions*, op. cit., p. 109-119 («Del Canceller», «Del Vicecanceller», «Del ofici del Prothonotari tinent los segells», «Dels scrivans de manament de la nostra scrivania»).

64. Vid. l'opinió de Robert-Henry BAUTIER, «Propositions méthodologiques pour la Diplomatique du Bas Moyen Age et des débuts des temps modernes», *Chartres, sceaux et chancelleries*, vol. I, París: 1990, p. 38-42.

65. Alan RYDER, *El Reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, València: 1987, p. 242-243.

66. Auguste DUMAS, *Étude sur le classement*, op. cit., V, XLIV (1934), p. 35-39.

67. Auguste DUMAS, *Étude sur le classement*, op. cit., p. 37.

perdut que trobem al registre 495, les quals mostren una forma clarament tipificada i regulada per l'ordenament jurídic i la pràctica notarial.

Els «documents narratius» (que són a la nostra col·lecció una *permuta*, dues *actes de presa de possessió*, una *sentència*, dues *subhastes* i una munió d'*actes processals*) són aquells la finalitat dels quals és relatar un esdeveniment o sèrie d'ells que originen drets i obligacions, i ofereixen com a caràcter principal la seua varietat, ja que «Chacun de ces actes est soumis a des règles particulières qui en déterminent le cadre formel».⁶⁸ L'observació dels que trobem al registre 495, objecte del nostre estudi, ens demostra la fluïdesa d'aquesta mena de documents, els quals, tot i que solen trobar-se encapçalats per la data i encara que poden relacionar-se entre si aquells que testimonien actes de natura semblant, trobem que aquesta similitud no origina una identitat de formulari d'uns a altres documents, car no dóna lloc a la redacció de clàusules o «phrases toutes faites» (en l'expressió d'Auguste Dumas), ja que aquests documents no originen actes de tipus jurídic, sinó que els preparen o simplement relaten *a posteriori* les accions que sí que donaren lloc a relacions jurídiques. Així doncs, per la seua finalitat, no donen lloc a una redacció *per formulas*, sinó a semblances genèriques en la seua estructura, derivades únicament de l'observança d'una normativa jurídica en els fets que relaten i segons l'objecte que aquells fets persegueixen.

68. Auguste DUMAS, *Étude sur le classement*, op. cit., p. 39.

EL PODER MONÀRQUIC FESTES REIALS I IMATGE DE LA MONARQUIA A LA VALÈNCIA DEL SEGLE XVIII¹

M. PILAR MONTEAGUDO ROBLEDO

Amb l'esguard posat en la història total i des de la renovació de la història política de la mà de l'estudi del poder monàrquic en el seu procés històric d'absolutització, la tesi tracta el món de la festa política a la València de l'època moderna des d'una doble vessant: a) la de l'estudi de la relació entre poder i societat mitjançant l'anàlisi de les festes reials i la seva evolució, que posen de manifest els canvis en el repartiment del poder, les relacions entre les diferents instàncies que l'ostenten i el seu paper en el procés de consolidació de l'Estat absolut; b) la de l'estudi de la imatge que de la monarquia tenien els valencians per mitjà de les manifestacions plàstiques, poesies i sermons que trobaven en la festa el marc escaient per a la seva manifestació.

La més recent historiografia posa de manifest la rehabilitació que en les últimes dècades ha conegut la història política. A això han contribuït gèneres i disciplines com les mentalitats i l'art. Aquelles han demostrat el seu interessant paper en els estudis de ritus, pràctiques cerimonials i insígnies de poder. Aquest s'ha aliat amb la política amb l'objectiu d'esbrinar el contingut ideològic expressat i difós per l'elit del poder mitjançant la iconografia i el ritual de la cort.

Això no obstant, ha estat l'estudi del poder el que ha provocat el fet d'anar endavant de la renovació de la història política. Però no solament les institucions, els seus servidors i el seu entrellat de relacions —fins ara els principals temes d'investigació sobre el poder— configuren el cos polític. Els elements simbòlics i rituals es constitueixen en el factor més important de la seva formació i, per això, el seu estudi es fa inexcusable per a obtenir una visió completa sobre el poder, la seva concepció, el seu repartiment, la seva ideologia.

Com bé assenyalà Maquiavel, governar és, essencialment, fer creure; sent indubtable que l'escenografia estesa per les cerimònies polítiques constitueix un mitjà inqüestionable de fer creure en la legitimació del poder polític de qui l'ostenta.

Així, el poder de l'Estat que durant l'època moderna es desenvolupa, troba a la festa un dels més subtils però contundents mecanismes d'expressió i difusió ideològica. Festa i poder apareixen indissolublement units en la modernitat. Aquella com a expressió i pràctica d'aquest. Aquest com a element en disputa en el marc del desenvolupament estatal. Així, monarquia i festa emprenen junts el camí cap a la glorificació del poder absolut.

Però en la festa, entesa com a comunicació, com a diàleg entre el poder i la societat, entre el monarca i els seus súbdits, no és la monarquia l'únic interlocutor. Si aquesta s'esforça per a

1. Traducció al català a càrrec de Maite Framis Montoliu, a la qual li agraeixo la seva tasca.

difondre la seva imatge, els súbdits aprofiten el clima eteri, màgic i extraordinari de la festa per a expressar-li els seus desitjos, el seu ideal monàrquic.

L'estudi de la festa ha desvetllat en els últims decennis gran interès historiogràfic. Des de la sociologia i l'antropologia fins a la història de la cultura i de l'art s'han apropiat a allò festiu en recerca de comportaments col·lectius, cerimonials i arquitectures efímeres. Tanmateix, la nostra investigació sobre la festa ha anat més enllà de la consideració d'allò festiu com a fenomen cultural. A remolc de la renovació de la història política, a la mà de l'estudi del poder monàrquic en el seu procés històric d'absolutització, hem fet cap al món de la festa amb la finalitat d'apropar-nos a les actituds mentals relatives a la política, com a pas previ per a comprendre l'Estat. Un estat que no pot comprendre's en la seva complexitat si no es coneix el context mental on s'ubica o bé si s'ignoren els mites, les imatges i la ideologia que li donen forma i contingut.

Així, dos han estat els objectius plantejats en aquesta tesi doctoral, la resolució de la qual ajusta la seva estructura en dues parts:

— En primer lloc, l'estudi de la relació entre poder i societat, entre el monarca i els seus súbdits així com entre les diferents instàncies de poder que constitueixen l'Estat mitjançant l'anàlisi minuciosa de les festes reials i la seva evolució, entenent-se com a tals aquelles manifestacions festives organitzades per a celebrar els esdeveniments relacionats amb la trajectòria vital i política de la família reial i amb la monarquia entesa com a forma de govern, aitals com natalicis, noces, proclamacions, visites, commemoracions militars, aniversaris i exèquies. Examinant els diferents components de la festa hem cercat l'evolució del repartiment del poder, les relacions entre les diferents instàncies locals, territorials i centrals que l'ostenten així com el paper acomplert per aquestes en el procés de consolidació de l'Estat absolut. Aprehendre la imatge que la monarquia dóna d'ella mateixa a la societat sobre la qual exerceix el seu poder era l'objectiu últim.

— En contraposició, el segon dels objectius ha estat captar la imatge que de la monarquia —dels seus reis i reines— tenien els súbdits, mitjançant les manifestacions plàstiques, expressions poètiques i sermons que trobaven a la festa reial l'àmbit adequat per a la seva manifestació.

Tot això dins d'un marc espacial i temporal concrets: la ciutat de València a l'època moderna. Lloc i període que fan especialment interessant aquest treball en el marc del desenvolupament estatal espanyol, en el qual València passa d'encapçalar un regne autònom amb legislació pròpia, en l'àmbit de la monarquia hispànica dels segles *xvi* i *xvii*, a ésser, al segle *xviii*, una província més del regne d'Espanya, unificada a la legislació castellana. Cal conèixer també, al llarg de l'època moderna l'evolució, considerada per uns, amb fases diferenciades de l'Estat absolut i, per altres, la successió de dues formes estatals diferents —l'estamental i la monàrquico-absolutista.

Així, en la mesura que festa i poder van units en el desenvolupament de l'Estat, aquests canvis polítics es mostren a la festa i aquesta modifica les seves formes per a adaptar-se a les noves realitats de poder. Aquí rau la necessitat, per no existir cap treball d'aquestes característiques elaborat fins al present, i l'interès, per completar la imatge de l'Estat en la seva evolució, de l'estudi de les festes reials a la València moderna.

Tanmateix, l'estudi evolutiu des del segle *xvi* al *xviii*, no resulta fàcilment abastable amb tota la seva intensitat en un treball de tals característiques. Per això, hem descarregat tot el nostre afany

investigador, l'estudi de gran varietat de fonts i les aportacions bibliogràfiques d'altres estudiosos de la matèria, a la centúria més interessant per als nostres propòsits: el segle XVIII. Ja que és el moment en què desapareix *de iure* —amb l'aboliment dels furs valencians el 1707— la coparticipació en el govern del regne i del rei, creant-se una plataforma superior de sobirania: la monarquia absoluta.

No obstant això, els resultats d'aital investigació serien parcials si no comptéssim amb un punt de referència comparatiu, necessari per a apreciar l'evolució així com per a definir millor les característiques pròpies del set-cents. Així, mitjançant fonts concretes, puntuals, però molt significatives i de valuoses aportacions d'altres treballs d'investigació, hem compost la imatge dels Àustries espanyols i amb ella, ha estat possible l'elaboració d'una visió de conjunt de tota l'època moderna pel que fa relació a l'estudi del poder monàrquic.

Les fonts utilitzades per a resoldre els objectius plantejats, en perfecta correspondència amb ells, es bifurquen en dos àmbits:

— En primer lloc, el dels arxius que custodien la documentació de les diferents institucions polítiques, administratives, judicials i eclesiàstiques, representatives d'altres tantes instàncies de poder amb seu a València, les quals assumeixen el paper d'organitzadores i comitents de les festes. La fredor, la parquedat i sobrietat, pròpies de tota documentació oficial, caracteritzen aquestes fonts les quals, per altra banda, desvetllen l'intrincat organigrama de relacions institucionals en el complex procés històric de la constitució i desenvolupament de l'estat modern.

La ciutat, com a cap del govern dels valencians, és la principal responsable de l'organització festiva. De la documentació per ella generada i custodiada, a l'Arxiu Municipal de València hem consultat les sèries de: *Libros capitulares ordinarios y de actas*, *Libros de instrumentos*, *pregones y cridas*, *Cartas reales*, *Cartas misivas*, *Protocolos de escrituras de la ciudad*, *Gobernación*, *Libros de Autos generales de rentas y providencias de buen gobierno* i *Libros de la junta de propios y arbitrios*, entre altres.

El Capítol eclesiàstic també té un paper rellevant. El to sagrat de la monarquia afavoreix la seva participació a les cerimònies reials. De la seva documentació, custodiada a l'Arxiu de la Catedral de València, hem consultat: els *Libros de deliberaciones y acuerdos capitulares*, *Consuetas litúrgicas*, *Legajos sueltos*, *Libros de memorias*, *Rollos reyes* i *Libros de jornadas del coro*.

Finalment, ens hem endinsat en la documentació generada pel Reial acord, institució representativa del poder monàrquic a València, recollida a la sèrie del mateix nom a l'Arxiu del Regne de València, en la qual hem estudiat lletres, cèdules reials, acords, bans i expedients en què s'ordenava, acordava, disposava i relatava l'organització i celebració de festes reials.

Aquestes fonts han estat la base documental per a elaborar els models cerimonials, resultat de l'estudi particularitzat de cadascun dels esdeveniments festius i la seva posterior comparació i unificació. L'interès d'establir una tipologia cerimonial rau en la seva contribució a sistematitzar la complexa realitat ritual, a evidenciar els elements de coincidència dels diferents cerimonials i, conseqüentment, a elaborar una interpretació de conjunt del seu significat polític. Aquest, el seu valor com a actes d'afirmació d'unes pretensions de poder i la seva eficàcia propagandística

i legitimadora, és el que ens ha interessat, més que la vessant descriptiva «dramatico-teatral» de les festes.

— Les biblioteques valencianes —Biblioteca Universitària de València, B. Municipal de València, B. Nicolau Primitiu, B. Serrano Morales, B. de l'Arxiu del Reial Convent de Predicadors, Biblioteca-Arxiu Històric Mayansià— i nacionals —B. Nacional de Madrid— han estat el segon àmbit de recerca de fonts, en aquesta ocasió per a afrontar el també segon dels objectius que ens plantegem. Aquesta documentació ens apropa de manera més càlida al desenvolupament dels esdeveniments, intentant submergir-nos en l'ambient de la festa i comprometre'ns en l'entrellat ideològic que li dóna sentit. Els afalags les caracteritza, però després d'un necessari procés de depuració són molt útils ja que nosaltres, igualment, no busquem les misèries de la monarquia sinó les seves glòries: l'ideal monàrquic.

La tipologia documental a què fem referència, es compon de: *Libros de fiestas o relaciones, Opúsculos, Dietarios y libros de memorias manuscritos, Sermones, Publicaciones periódicas, Ejercicios académicos, Memoriales i literatura política.*

Sota la consideració demostrada del valor de les cerimònies com a recurs de justificació, creació i recreació, ratificació i legitimació del poder establert, el seu estudi ens ha permès conèixer l'evolució de l'Estat a l'època moderna, els canvis en la seva concepció, en la seva ideologia, a partir de l'anàlisi del cas valencià.

Dels tres segles moderns, el XVIII és el protagonista del canvi. Al llarg dels seus cent anys de vida, els rituals festius es modifiquen, acoblant-se a una realitat política nova, (l'absolutisme), i a una nova mentalitat, (la il·lustrada).

Com hem posat de manifest a la nostra tesi, els rituals practicats presenten diferents ritmes d'evolució, però similars característiques de configuració. Aquestes evidencien el veritable sentit del canvi protagonitzat per l'absolutisme il·lustrat, aquells evidencien que la metamorfosi no és el resultat d'un trencament radical i premeditat, producte d'un programa previ, uniforme i universalment vàlid, sinó més bé, d'una evolució, en unes ocasions subtilment demostrada, en altres amb la força de les ordres reials.

Continuïtat absoluta és la que es produeix en la celebració de les noces reials, front a aquesta permanença, les exèquies coneixen una evolució celebrativa, no un trencament fruit d'una ordre reial, que té en la celebració dels òbits posteriors a 1665 el seu punt d'arrencada, coneixent el cerimonial des de llavors un procés de modificació progressiva, present al llarg del segle XVIII. És el regnat de Carles II el protagonista de molts dels canvis en els models celebratius, així com l'origen d'alguns d'ells —els aniversaris reials, els aniversaris per l'ànima dels soldats morts en defensa del seu rei, les rogatives solemnitzades per a atènyer l'èxit en les armes reials— que es mantindran imperturbables al llarg de la centúria il·lustrada. També, en el cas de les victòries militars, la continuïtat, en aquesta ocasió encobridora d'una evolució subtilment manifestada, marca la trajectòria del seu model. Tanmateix, amb el costum foral es trenca de manera radical al 1724 complint una ordre expressa de la monarquia el que fa referència a la solemnització del seu accés al tron. L'entrada a València i l'intercanvi de juraments entre el rei i el regne a les

Corts és substituïda per l'acte de proclamació castellà. També el segle XVIII marca el canvi en la configuració de les visites reials a València. Tanmateix, haurà d'esperar fins a la dècada dels setanta perquè el model celebratiu dels natalicis reials se separi de la pràctica dels segles XVI i XVII.

Aquesta manca de sincronització a l'embranchida dels diferents models celebratius, la localització de l'origen dels nous rituals en la centúria sis-centista i el perllongament de vells models fins a ben entrat el segle XVIII, exceptuant proclamacions i visites, mostren la desvinculació dels canvis de la instauració al tron espanyol de la nova dinastia Borbònica, això com la seva vinculació a una tendència despersonalitzada i de major abast: la de l'avenç de l'absolutisme. Aquest es manifesta en les característiques definitòries i comunes d'aitals models:

— La simplificació de l'espectacle festiu. La reducció en el nombre de funcions i actes celebrats durant els dies de festa real.

— La predilecció pels actes religiosos. La desaparició dels programes festius de funcions profanes tals com balls, comèdies, justes, jocs de canyes, tornejos o corregudes de bous, mentre que els actes sagrats es converteixen per ordre real en el centre de les celebracions.

— La reducció de l'espai festiu. La festa perd la seva vessant pública, els carrers i places de València estan il·luminades però buides, els guarniments engalanen un espai de mer trànsit —pel fet que ja no passen processons, ni de rogatives ni de gràcies, ja no s'enfronten els nobles en elegants i inofensives lluites i el poble ja no balla— mentre els actes es concentren a les esglésies —espai sagrat, ara privilegiat on s'entonen pregàries, s'oficien misses i es canten tedèums— o en els palaus on es mengen dolços i es ballen minuets.

— La restricció de la participació social a la festa. La noblesa ja no demostra el seu valor en justes, jocs de canyes o corregudes de bous. El poble organitzat en oficis ja no intervé a les processons ni organitza moixiganges o representacions i a la massa del poble se li prohibeix concentrar-se als carrers i manifestar la seva alegria espontània amb balls i reunions.

— La reaparició de l'esperit il·lustrat amb una doble vessant: la religiosa, donant primacia a les funcions més espirituals, a la religiositat interior i la utilitària, reduint els dies festius, considerats com a temps improductiu, restringint la despesa i desviant-la cap a finalitats de benefici públic com la dotació de donzelles i llauradors pobres, és a dir, la nova festa no dilapida cabdals ni temps productiu, els inverteix.

— La concentració de l'organització festiva en una única institució rectora: la monarquia. Aquesta determina el ritual festiu a celebrar, mentre que la ciutat, el Capítol eclesiàstic o el Reial Acord es limiten a complir les ordres emeses pel centre de poder.

Així, un procés de simplificació en tots els sentits afecta les festes reials celebrades a València des de la fi del segle XVII i especialment durant el set-cents. Es redueixen els actes, els espais, els participants i els organitzadors de les festes. Aquestes s'amaguen darrere dels murs de les esglésies i els carrers es queden buits. L'ostentació se substitueix per la moderació, les despeses per les inversions, la participació col·lectiva pel control social i la diversitat organitzativa per la concentració del poder. La fastuositat pròpia de l'explosió festiva dels segles anteriors ha desaparegut.

Als segles *xvi* i *xvii* la festa envaïa els carrers valencians. L'abundor i l'exuberància en quantitat, varietat i lluïment la definien. Les funcions se succeïen ininterrompudament durant els dies de festa i en aquelles el religiós i el profà es combinaven a la perfecció, configurant un espectacle coherent i únic, talment que divers, perquè en ell tenia cabuda tota la societat valenciana des del camperol al virrei passant per les corporacions religioses, professionals i polítiques locals i territorials.

És evident que s'ha produït un canvi en la concepció i el desenvolupament de la festa. Però, quina ha estat la raó de tal metamorfosi?

No és conseqüència d'una causa única. La mentalitat i la cultura han evolucionat, transformant-se. Del gust per l'ostentació, el devesall i l'aparatositat barroques s'ha passat al triomf de la raó i la sobrietat, de la utilitat i el control. Tampoc la societat es concep igual. Aquesta comença a ser vista pel poder com una massa informe i perillosa quan es concentra en els carrers i s'exalta, embriagada pels efluis de la festa. I tracta de reconvertir-la cap al treball, la puresa de l'esperit i els bons costums com una reiterada, per incompleta, normativa de prohibicions.

Però, a més a més —i en això radica l'essencial de la nostra aportació— tampoc la realitat política era la mateixa a la València dels segles *xvi* i *xvii* que a la del *xviii*. El pactisme era el sistema polític de la València foral. El rei i el regne tenien establert un pacte segons el que el primer es comprometia a respectar i defensar la legalitat foral vigent a canvi del jurament de fidelitat del segon. Aquest sistema possibilita l'existència de diferents unitats de poder amb jurisdicció pròpia. Així, en la mesura que la festa és una pantalla reflectora del poder establert, era utilitzada per totes les instàncies —la Ciutat, els estaments, l'església, el poble— com a mecanisme d'ostentació, propaganda i legitimació del seu poder quan l'ocasió així ho requeria. I quina millor ocasió per demostrar-ho que les celebracions reials? Totes les seves riqueses i magnificència eren exultantment exhibides a les festes celebrades en honor de la monarquia, a la qual indirectament també exaltaven, mitjançant un rigorós i jerarquitzat protocol cerimonial, continuament sotjat pel perill de la ingerència d'unes institucions que desitjaven ampliar el seu poder encara a espatlles de les altres. Emprats per una mentalitat col·lectiva que agradava de l'excessiu, les diferents instàncies del poder de la València foral es lliuraven en cadascuna de les festes reials a la luxúria organitzativa d'actes, molts i variats, opulents i fascinants, que posaven en evidència el seu poder davant d'una societat atònita i àvida d'esplendors. Amb aquests ingredients —diverses unitats amb poder per organitzar funcions, la participació de tota la societat valenciana en elles i el gust barroc per l'exteriorització— el resultat no podia ser altre: una festa rutilant, gresol dels diferents focus de poder repartits en el cosmos de la València foral.

Però al segle *xviii* la realitat política ha canviat. El procés d'absolutització monàrquica ha guanyat la partida al pactisme. València ja no és un regne, és una província més del regne d'Espanya. Ja no es regeix per les seves lleis sinó per les de Castella. Unes institucions, com les Corts, desapareixen; altres són creades *ex novo*, com el Reial Acord; les que queden, com la Ciutat, són reorganitzades; totes es converteixen en funcionaris a les ordres del rei. El monarca s'ha apropiat per complet del poder abans repartit. El procés d'absolutització de la monarquia, adés iniciat *de facto* encara no evidenciat *de iure*, adopta ara, amb el suport del dret,

la seva forma més poderosa, en justificar el seu poder al servei de l'Estat: la de l'absolutisme il·lustrat.

En aquesta nova situació política, la festa continua sent utilitzada pel poder establert, en aquest cas la monarquia absoluta, per a evidenciar la seva magnificència i l'abast de la seva potestat. I ara més que mai, la festa serveix per a l'exaltació de la monarquia. La festa i el poder continuen junts, però ambdós han canviat al mateix ritme, condicionant-se. La concentració del poder a les mans del monarca ha fet que la festa perdés la major part dels focus de llum que la feien brillar. Es dilueixen les possibilitats celebratives perquè el mateix procés pateixen els poders amb capacitat per determinar-les. La monarquia absoluta no vol competidors al seu poder, raó per la qual els arrabassa tota possibilitat de representació en unes celebracions que només ella decideix en què cal que consisteixin. Així, la festa simplificada és expressió d'un poder únic, absolut, el de la monarquia. Una monarquia que troba en els principis de la Il·lustració les fonts del seu nou ideal polític, de la seva concepció del poder, difosa mitjançant unes festes adaptades als nous plantejaments.

La monarquia ofereix als seus súbdits valencians de la centúria il·lustrada l'estampa en la qual es mostra a si mateixa, protegida per Déu, en l'exercici del seu poder màxim i absolut, concebut per garantir la felicitat de tots i l'enfortiment de l'Estat, per damunt d'uns súbdits assimilats en la seva inferioritat i obediència als titulars de les sobirania celestial i terrena.

Imatge compartida per uns súbdits que somniaven o veien els seus reis com a prínceps cristians i filòsofs.

Impregnats de la màgia de la festa, els súbdits valencians de la dinastia dels Borbó expressen simbòlicament la imatge que tenen dels seus reis. No és un retrat personalitzat, és un ideal al qual pocs retrats s'ajusten.

Aquesta imatge és la d'una monarquia impregnada de religiositat —pel que fa relació a l'origen del poder, a la formació personal dels monarques i a l'exercici de les funcions reials— que no ha canviat en la seva essència al llarg de l'època moderna però que s'ha enriquit amb els nous valors oferts per la conjuntura històrica en què es manifesta.

Els valencians del set-cents continuen considerant el rei —un home virtuós, savi, valerós i bell— com el representant de Déu en la terra i, per tant, dotat de totes aquelles virtuts, les cardinals —prudència, justícia, fortalesa i temperança— i les morals —pietat, compassió, devoció, clemència—, encaminades al govern del regne —del qual n'és el cap i l'ànima— i de si mateix, que el converteixen en un cristià exemplar, considerat talment que la reina —dona formosa, discreta, resignada i la millor cristiana a l'ombra del monarca, exempta de virtuts polítiques però amplament dotada amb les religioses— com a model de comportament pels seus súbdits i difusor de la fe catòlica. El príncep cristià, que compta entre les seves virtuts la prudència i la justícia, considerades innates a la reialesa, apareix com a ideal monàrquic.

Fins aquí res no ha canviat respecte al passat. Per tal que el monarca sigui considerat com un bon rei ha d'aplicar les seves virtuts en l'exercici del poder i la seva concepció canvia al segle XVIII, influïda pels principis de la Il·lustració. La defensa i protecció dels seus súbdits de tot perill i l'atenció a les seves necessitats com un pare són funcions eternament associades a les obligacions

del rei, però la seva entitat s'ha transformat. El monarca és considerat com l'impulsor i garant del progrés de l'Estat i la felicitat pública. I tant aquesta com aquell s'entenen sustentats en el desenvolupament econòmic, social i cultural, en la utilitat i l'eficàcia, només possible en una conjuntura de pau que el rei està obligat a garantir, fins i tot amb les armes. Així, en la ment dels valencians del set-cents, a la imatge del príncep cristià s'uneix, per la força dels temps, la del rei filòsof.

La combinació de les coincidents imatges sobre el poder monàrquic, l'oferida per la monarquia i la somniada pels súbdits, conformen la ideologia d'una època que, lliurada dels «enfaixaments» cronològics i els personalismes, coneix l'avenç i enfortiment del poder reial en el marc d'un estat en desenvolupament, la fonamentació ideològica del qual canviarà amb l'avenir històric i altres imatges li donaran forma i contingut.

COMERÇ AMERICÀ I ORGANITZACIÓ FAMILIAR A CADIS 1700-1812

PALOMA FERNÁNDEZ PÉREZ

La ciutat de Cadis va tenir un paper primordial en les relacions mercantils entre Espanya i les seves colònies a Amèrica des del segle XVI, i especialment durant el segle XVIII en què el monopoli del comerç colonial va passar de Sevilla a aquesta ciutat dotada de millors condicions geoestratègiques. Els historiadors del Cadis del XVIII s'han ocupat d'analitzar el volum d'importacions i exportacions, i d'estudiar la composició del grup de comerciants que des de diferents punts de la Península i la resta d'Europa van centralitzar a Cadis les seves operacions mercantils amb l'Amèrica espanyola (García-Baquero, 1972, 1988, 1991. Bustos, 1990, pp. 54-56).

Poc sabem, malgrat aquests estudis, sobre el funcionament intern d'aquest grup social, i sobre les seves estratègies de reproducció social i d'adaptació als canvis socials, econòmics i polítics del segle. En aquest treball, es presenta una aproximació parcial a aquest tema, a partir d'una recerca més general sobre família i comerç colonial a Cadis que és la base de la meua tesi doctoral.¹

I. DIVERSITAT D'ORÍGENS, DIVERSITAT D'ESTRATÈGIES FAMILIARS

Com a grup social, els comerciants de Cadis dedicats al comerç amb Amèrica constituïen, en el segle XVIII, aproximadament un 15 % del total de la població de la ciutat, entre 200 i 500 individus com a mitjana al llarg del segle.² Un 60 % d'ells havien nascut en territori espanyol, peninsular o americà, i l'altre 40 % en d'altres països europeus (particularment a França, Irlanda i Itàlia). Entre els nascuts a territoris espanyols, i segons el padró municipal de 1773, un 40 % procedia de pobles i ciutats de l'actual província de Cadis, i la resta d'altres àrees de Castella,

1. Tesi doctoral llegida a la Universitat de Califòrnia a Berkeley, el març de 1994, amb el títol *Family and Marriage Around Colonial Trade. Cadiz: 1700-1812*, dirigida pel Dr. Richard Herr i amb un comitè de tesi integrat pels doctors Tulio Halperin-Donghi i John H. R. Polt.

2. Les xifres numèriques concretes varien segons els autors, en funció de la nomenclatura que cada historiador accepta de padrons, censos municipals i altres fons com la matrícula de comerciants, però el percentatge és aproximadament 15 %. BUSTOS (1990), pp. 54-56. GARCÍA-BAQUERO (1991), pp. 74-75 i 84. Segons l'*Almanak Mercantil o Guía de Comerciantes*, que proporcionava informació sobre totes les places de comerç de l'imperi espanyol, peninsular i americà, entre 1795 i 1808, el nombre de comerciants a l'engròs veïns de Cadis va variar entre 650 i 780 entre 1795 i 1800; després de l'epidèmia de febre groga, només hi havia 308 en 1803, pujant a 470 just abans del setge francès de la ciutat del 1808. Per a aquestes dades, i per a les relatives a nombre de comerciants a les distintes places de comerç espanyoles incloses a l'*Almanak*, vegeu FERNÁNDEZ PÉREZ (1987) Per a les dades sobre el nombre de comerciants a les places americanes de Veracruz, Guadalajara, Lima i Buenos Aires, segons l'*Almanak*, vegeu FERNÁNDEZ PÉREZ (1989), pp. 189-192.

amb un pes important dels comerciants d'origen basconavarrens, i una presència activa però quantitativament inferior de comerciants procedents del Llevant mediterrani i Amèrica. En xifres, residien a Cadis, el 1773, 958 comerciants, 544 d'origen espanyol i 414 d'origen estranger.

Les diferències dins del grup de comerciants de la Carrera d'Índies de Cadis no es varen limitar a l'origen geogràfic. Al seu interior hi havia igualment diferències basades en el gènere i l'origen socio-econòmic. Pràcticament tots els comerciants implicats en el negoci colonial van ser homes, però també nombroses dones es varen dedicar al negoci mercantil amb Amèrica. La majoria casades o vídues de comerciants que administraven el negoci familiar en cas de defunció del marit, i en les freqüents ocasions en què el marit es trobava de viatge a Amèrica o a la resta d'Espanya i Europa. També hi hagué solteres en edat adulta que, en un context d'aprenentatge ràpid de tècniques de compra-venda assíduament practicades a Cadis, varen invertir petits i mitjans capitals comprant mercaderies que confiaven per a la seva venda a Amèrica a agents comissionistes (FERNÁNDEZ PÉREZ (1994), pp. 15-16). S'ha de considerar que en un sector mercantil diferent, però relacionat amb el comerç colonial a l'engrós, el dels mercaders *de vara*, el 1771 d'un total de 396 mercaders existents a la ciutat, 112 eren dones.³ Com assenyalava a la *Curia Philipica* el tractadista Juan de Hevia Bolaños, les dones no podien legalment exercir càrrecs públics, però l'ofici de mercader no es considerava càrrec públic perquè no resultava d'una elecció prèvia i, per tant, legalment les dones podien practicar el comerç.⁴ La pràctica femenina del comerç a Cadis va ser un fet, i a l'administració dels seus negocis utilitzaren sovint sistemes de valors i estratègies peculiars diferents als utilitzats pels homes. En funció del seu gènere establiren amb freqüència xarxes de solidaritat amb altres dones i varen preferir, en general, la disgregació de patrimoni per aconseguir el benestar familiar abans que la concentració de riquesa preferida pels comerciants varons.⁵

Si analitzem les diferències internes del grup considerant capacitat econòmica, Didier Ozanam ha establert categories per a la comunitat de comerciants francesos, amb una jerarquia de poder econòmic que estaria encapçalada per comerciants associats a cases de comerç a l'engrós amb important capacitat de mobilització de capital comú, darrera la qual se situarien aquells comerciants que s'iniciaven en la Carrera d'Índies i que intentaven associar-se amb potents cases de comerç o comerciants per diversos mitjans professionals i/o personals. Observant les estimacions del *Catastro de Ensenada* i de la *Única Contribución*, les quals reflecteixen aproximativament nivells de beneficis comercials obtinguts per comerciants espanyols i estrangers a mitjan segle, Antonio García-Baquero ha elaborat una altra classificació de nivells de riquesa, demostrant com el 1762 només un 25 % del total de comerciants espanyols tenien beneficis comercials estimats per sobre dels 1.000 pesos, quantitat que es considera mitjana de les utilitats estimades del grup. Un 50 % de comerciants espanyols, si considerem fiables les xifres del

3. La llista original de *mercaderes de vara* de Cadis de 1771 ha estat publicada a GARCÍA-BAQUERO (1991), pp. 115-120.

4. L'edició utilitzada no és l'original sinó una posterior de 1797. HEVIA BOLAÑOS (1797), p. 265.

5. Més detall de les diferents pràctiques i mentalitat de l'elit mercantil de Cadis en funció del gènere, a FERNÁNDEZ PÉREZ (1991), «Mujeres y burguesía en el Cádiz del siglo xviii», comunicació presentada al *Congreso Internacional La burguesía española en la edad moderna*. Universidad Complutense de Madrid (en premsa).

Catastro, tenien beneficis anuals per sota dels 500 pesos, mentre que del grup de comerciants no espanyols només un 10 % tenia beneficis per sota dels 1.000 pesos. Els estrangers controlaven, segons aquests percentatges, el gruix dels beneficis obtinguts del comerç colonial amb Amèrica, ja que un 30 % de comerciants no espanyols obtenia més de 5.000 pesos a l'any de beneficis estimats de les seves activitats mercantils (GARCÍA-BAQUERO (1991), p. 67-101; OZANAM (1968)).

La diversitat d'origens, cultures, mentalitats i nivells socio-econòmics induïx a una conclusió òbvia, i és que les estratègies d'aliança i reproducció social del grup de comerciants van ser igualment diverses d'acord amb aquests factors. Una anàlisi dels costums i pràctiques d'herència de les famílies de comerciants d'origen francès, irlandès, basconavarres, català, i castellà prova que efectivament hi hagueren diferents estratègies adoptades a Cadis per l'elit mercantil. Comerciants procedents del sud de França i Catalunya tenien tendència a concentrar el seu patrimoni (particularment l'establert a les seves terres d'origen) en un sol hereu que preferentment era el varó primogènit, mentre que els costums i pràctiques de repartiment igualitari entre tots els fills sense distinció de sexe eren comuns entre les famílies d'origen castellà, contribuint a la disgregació del patrimoni mercantil dels més rics comerciants de la ciutat, els quals tenien al llarg del segle un nombre mitjà de descendents legítims força més elevat que la mitjana de descendència legítima dels comerciants amb petits i mitjans recursos.

D'una altra banda, s'ha pogut determinar que la majoria de comerciants nascuts fora d'Andalusia, o que eren membres de famílies procedents de regions no andaluses, tenien tendència a establir aliances matrimonials i professionals endogàmiques amb famílies de similar origen i cultura, especialment aquells individus de famílies amb més poder econòmic i estatus social, amb un objectiu clar de concentrar i ampliar el patrimoni familiar base del capital de la societat mercantil. D'aquesta darrera tendència constitueixen un bon exemple les estratègies d'endogàmia geogràfica i professional dels comerciants naturalitzats d'origen irlandès Lorenzo Ley i Nicolas Jennet, els quals van aconseguir que al llarg de dues i tres generacions els socis de les seves companyies comercials es casessin amb les seves filles i germanes, consolidant i ampliant xarxes de contactes personals mercantils i al mateix temps, conservant dots que podien minvar el patrimoni i portant cap a la companyia familiar els capitals dels socis. En aquest cas concret, l'endogàmia professional es complementava amb una endogàmia geogràfica, seleccionant gendres de similar origen geogràfic i cultural, i amb una estratègia residencial segons la qual pares, fills casats i gendres residien un al costat de l'altre al mateix barri de la ciutat.⁶ Aquestes estratègies endogàmiques i residencials van ser comunes entre els grans comerciants d'origen irlandès, francès i basconavarres establerts a Cadis durant tot el segle. La majoria de comerciants d'origen pròpiament andalusí i castellà, els quals tenien beneficis comercials més aviat petits i mitjans, en general practicaven l'endogàmia geogràfica però no la professional, establint aliances amb famílies no lligades al comerç americà i/o amb famílies de la petita noblesa andalusa i castellana. Les famílies de comerciants catalans establertes a Cadis, com els Prats, els Pinyol, o els Almera, en general establiren aliances endògames de caràcter geogràfico-cultural i també de caràcter

6. FERNÁNDEZ PÉREZ (1994), pp. 235-238 (aliances establertes per Ley i Jennet) i pp.265-274 (costums d'herència segons origen geogràfico-cultural).

professional amb individus de similar professió i origen, tot i que també varen associar-se matrimonialment amb famílies andaluses locals.

II. EL PAPER HOMOGENEITZADOR DEL COMERÇ COLONIAL

Hem indicat ràpidament que va existir una diversitat de pràctiques en la transmissió de propietat familiar d'acord amb la diversitat interna del grup de comerciants de la Carrera d'Índies establert a Cadis, però, considerant determinats aspectes de les estratègies matrimonials i de reproducció del grup, s'ha observat d'una altra banda una homogeneïtat al llarg del segle en resposta directa a l'evolució del comerç colonial. Així doncs, per exemple, s'ha pogut establir una estreta connexió entre l'increment del volum del tràfic mercantil i el paper cada cop més rellevant de la dona de la burgesia mercantil a la vida pública de la ciutat i a l'administració de negocis familiars, d'una banda, i entre l'evolució del comerç amb Amèrica i la constitució d'unitats familiars a través del matrimoni i naixement de fills. Ambdós tipus d'interrelacions són les analitzades a continuació.

L'antropòleg Jack Goody ha indicat de forma precisa que el control familiar sobre les aliances familiars i la transmissió de patrimoni i estatus és més gran com més propietat tingui la família.⁷ Des d'aquest punt de vista, la llibertat i independència dels individus pertanyents a nivells socio-econòmics superiors es veuen fortament limitades per l'interès i interferència dels altres membres del grup familiar, definit aquest darrer no com una unitat nuclear sinó com una unitat extensa que en societats preindustrials relaciona individus amb llaços consanguinis i no consanguinis.⁸ S'ha de considerar, a més, que en els territoris on regia el dret familiar castellà, com va ser el cas de Cadis, el costum de transmetre la riquesa familiar a través de la dona en forma de dot i de porció igualitària d'herència paterna i materna (la *llegítima*), es va exercir una estreta supervisió de la dona, supervisió que es va reduir al llarg del segle pels canvis ideològics i culturals que van tenir lloc a partir de la segona meitat de segle, però també per les conseqüències socials derivades de l'activitat comercial de la ciutat.

Viatgers estrangers que visitaren la ciutat de Cadis a principis del segle XVIII destacaven la submissió, discreció, i *recato* de les dones de l'elit, tancades en el claustre o en el lloc per a elles reservat a la llar, l'*estrado*.⁹ Aquests trets, vint anys més tard, havien desaparegut segons el testimoni d'altres estrangers, els quals descrivien la participació de dones cultes, refinades i riques, en tertúlies de caràcter literari i polític sovintejades per varons.¹⁰ Sermons pronunciats en els pulpits de les esglésies de Cadis, publicats perquè la població els llegís, condemnaven a fi de

7. Jack Goody (1983), *The development of the family and marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

8. Una introducció útil a aquests conceptes a James CASEY (1989), *The History of the Family*. Oxford: Blackwell.

9. Així ho va expressar el 1705 el missioner francès Jean-Baptiste Labat, en un text recollit a J. GARCÍA MERCADAL (1962), *Viajes de extranjeros por España y Portugal*. Madrid: Aguilar, vol. III (siglo XVIII), pp. 128-129.

10. Aquesta era la imatge que va rebre el visitant francès J. F. Peyron, recollida a GARCÍA MERCADAL (1962), pp. 799-800 i 879.

segle l'abandonament que feia la dona burgesa de la seva tasca tradicional vetllant pel marit i els fills.¹¹

El canvi produït en la posició de la dona respecte a la seva família no era un signe subjectiu descrit pels viatgers, sinó un fet que es pot mesurar en els protocols notariais i en les requisitòries d'Índies. Un o dos cops a l'any sortia la flota de Cadis en direcció cap a Amèrica, i en aquestes ocasions centenars d'immigrants arribats a Cadis amb l'esperança d'enriquir-se ràpidament deixaven la ciutat i se n'anaven en els vaixells. De mitjana els viatgers que creuaven l'Atlàntic i tornaven a Cadis per portar comandes i el producte de vendes fetes, tardaven un any i mig o dos si és que no morien en el trajecte o decidien quedar-se a viure a Amèrica, tant si estaven casats i tenien família com si no. Així, entre 1750 i 1796 almenys 203 dones legalment sol·licitaren al bisbe de Cadis la iniciació dels procediments necessaris per fer tornar d'Amèrica promesos i marits que ja portaven fora de Cadis més de tres i quatre anys sense donar notícies ni diners amb què sostenir les càrregues familiars.¹² Les absències dels varons de famílies mercantils de fortuna petita i mitjana (que eren la majoria a Cadis), degudes a la migració professional temporal, crearen dificultats a les dones. Aquestes haurien de sobreviure freqüentment de préstecs i del seu treball personal fins a la tornada de l'home que se n'havia anat invertint tota la petita i mitjana fortuna familiar en mercaderies destinades al mercat americà. Àdhuc quan la família de la parella ajudava financerament la dona i els fills deixats a Cadis, aquests ajusts eren consignats als llibres de comptabilitat familiar com a préstecs que s'havien de tornar o descomptar de l'herència final.

Una anàlisi dels padrons municipals de 1713 i 1773 revela el considerable pes de la dona com a cap de família davant del fet de la intensa migració mercantil masculina a Cadis. El 1713 les dones cap de família representaven aproximadament un 26 % del total de caps de família enregistrats a la ciutat, i el 1773 representaven al voltant d'un 14 %, percentatges inferiors però equiparables als elevats percentatges de dones caps de família trobats a censos de ciutats colonials americanes amb un fort creixement econòmic que forçava igualment la migració masculina, com Sao Paulo o Mèxic.¹³ El padró gadità de 1713 indica, per a la categoria de dones caps de família

11. Cayetano María DE HUARTE Y BRIVIESCA (1788), *Sermón Moral que en la Solemne Profesión de Sor Maria Juana de la Asunción, en el siglo doña Juana Caters, en el Convento de RR. MM. Descalzas de la ciudad de Cádiz el siete de diciembre de 1787 predico el sr. d. ...* Cadis: Imprenta de Juan Ximénez Carreño, p. xiv-xv. Ídem, 1777. *Sermón que en 19 de febrero de 1777 Miercoles despues de la primera Dominica de Cuaresma, predico a la Real Audiencia de Contratacion a Indias, en la Iglesia de RR. PP. Carmelitas Descalzos el Sr. ... Doctor en Sagrada Teología y Prebendado de la Santa Iglesia Catedral de Cádiz*, Cadis: Don Manuel Espinosa de los Monteros, Impresor Real de Marina, p. xiii-xiv. Ambdós conservats a la Biblioteca de Temas Gaditanos de Cadis.

12. Archivo Diocesano de Cádiz. Requisitorias de Indias. Ligalls 1855, 1856 i 1857.

13. En el Sao Paulo de mitjans del segle xviii i a la brasilenya Vila Rica de principi del xix hi havia més dones caps de família que homes en els censos, degut a les migracions a les mines i a zones d'expansió econòmica de l'interior. Vegeu Elizabeth Ann KUZNESOF (1986). *Household economy and urban development. Sao Paulo 1765 to 1836*. Boulder and London: Westview Press. I Donad RAMOS (1975). Marriage and the Family in Colonial Vila Rica, *Hispanic American Historical Review* 55, 2, pp. 200-225. A la ciutat de Mèxic en el cens de 1811 un terç de totes les cases registrades estaven encapçalades per una dona, en el context d'una forta migració masculina al camp, segons Silvia M. ARROM (1978), «Marriage patterns in Mexico City, 1811», *Journal of Family History* 3, 4, pp. 376-391. Elizabeth Kuznesof ha indicat que la importància numèrica de dones caps de família podria ser un tret distintiu que caracteritzaria més Llatinoamèrica que no pas Europa, a E. KUZNESOF (1988), «Household, Family, and Community Studies, 1976-1986: A Bibliographical Essay», *Latin American Population History Newsletter* 14, p. 9-11. Diversos treballs de la Caroline Brettell per a Portugal, i la recerca doctoral base d'aquest article sobre el Cadis del divuit més aviat suggereixen que aquest tret distintiu seria comú a totes aquelles àrees geogràfiques en les quals per necessitats d'expansió econòmica intensa es produís una forta migració masculina temporal i permanent.

casades *con marido ausente*, on es trobava el marit: d'un total de 313 dones, 231 tenien el marit *ausente en las Indias*, un 73 %. En el padró de 1773, de les 111 dones casades caps de família amb marit absent, 45 tenien el marit a Amèrica.¹⁴

Aquestes xifres es refereixen a la població de Cadis en general, però una anàlisi de la informació procedent dels protocols notariais de l'arxiu provincial ha permès obtenir una dada que confirma l'impacte que la migració temporal professional a Amèrica va tenir en l'organització familiar de la burgesia mercantil. D'una mostra de 221 comerciants que varen viatjar a Amèrica almenys un cop a la seva vida per motius mercantils entre 1700 i 1812, 106 eren solters en el moment de viatjar, 8 eren vidus i 107 casats. Dels 115 comerciants (casats i vidus) que se n'anaren deixant a la ciutat gaditana una esposa i/o fills, 22 decidiren viatjar a Amèrica per primer cop el mateix any del seu casament, 91 viatjaren després d'un any de casar-se i només dos comerciants van viatjar a Amèrica abans del seu casament. D'una altra banda, 24 comerciants viatjaren el mateix any que les seves dones quedaren encintes per primer cop o el mateix any del naixement del primer fill o filla, i 30 viatjaren coincidint amb un embaràs o un part recent de la dona, circumstàncies totes que indiquen la clara connexió entre creació d'una família a través del matrimoni i/o naixement de fills, i la voluntat d'iniciar personalment els contactes mercantils amb Amèrica per mantenir la família.¹⁵

Aquests fets, contrastats amb dades notariais i amb les dades relatives a beneficis comercials del *Catastro* indiquen que una gran proporció dels comerciants de Cadis, especialment els de menys de quaranta anys amb mitjans i petits beneficis comercials, anaren a Amèrica per poder fer front a noves despeses familiars, i que els petits capitals de la majoria es van invertir en mercaderies destinades al mercat americà, deixant ben pocs recursos per al manteniment de la família en el període de dos o tres anys que els comerciants estaven fora de Cadis, una ciutat coneguda a l'Espanya de l'època pels seus alts preus en sectors bàsics per les despeses familiars com eren l'alimentació i l'habitatge.¹⁶ Aquesta imatge confirma la idea que la burgesia mercantil gaditana, particularment la d'origen espanyol, era econòmicament molt més feble que altres burgesies mercantils de l'Imperi com la mexicana.¹⁷

L'estreta interrelació existent entre la decisió d'iniciar la *Carrera de Indias* i la reproducció de les famílies de comerciants a través d'aliances matrimonials va experimentar canvis al llarg del segle segons la conjuntura. En connexió amb l'evolució del volum del comerç colonial realitzat a Cadis, el moment del matrimoni i el moment de vinculació plena legal en el comerç colonial a través de la matrícula en el Consolat de Comerç gadità eren més pròxims els anys abans del 1740 que després. Aquestes variacions es poden observar en els quadres següents:

14. Archivo Municipal de Cádiz. Padrones. Padrón de 1713 (lligall 1003) i Padrón de 1773 (lligalls 1006 i 1007). Elaboració pròpia de xifres a FERNÁNDEZ PÉREZ (1994), p. 96.

15. Protocols notariais del Archivo Histórico Provincial de Cádiz. Informació elaborada a FERNÁNDEZ PÉREZ (1994), p. 91, quadre 2.2.

16. Només alguns comerciants deixaren recursos financers suficients per a mantenir les seves famílies en el període d'absència per motius professionals. Exemples a FERNÁNDEZ PÉREZ (1994), pp. 91-94.

17. Segons es desprèn del treball de David A. BRADING (1985), *Mineros y comerciantes en el Mexico borbonico (1763-1810)*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.

QUADRE 1

DIFERÈNCIES EN LES EDATS D'ACCÉS AL MATRIMONI A CADIS
ENTRE 130 COMERCIANTS I LES SEVES DONES, 1700-1812

DIFERÈNCIA D'EDAT EN ANYS	NOMBRE DE CASAMENTS		
	DATA MATRIMONI 1700-1750	DATA MATRIMONI 1751-1800	DATA MATRIMONI 1800-1912
0-5	22 (47,8 %)	24 (28,2 %)	46 (100 %)
6-10	9 (19 %)	19 (22,3 %)	28 (100 %)
11-15	6 (13 %)	19 (22,3 %)	25 (100 %)
16-20	6 (13 %)	11 (12,9 %)	17 (100 %)
21-25	2 (4,3 %)	10 (11,7 %)	12 (100 %)
26-30	1 (2,1 %)	1 (1,1 %)	2 (100 %)
TOTAL	46 (100 %)	84 (100 %)	130 (100 %)

FONT: Archivo Diocesano de Cádiz. Secció 2. «Vicaría general. Expedients matrimoniales», Lligalls 129, 134, 154, 159, 163, 185, 189, 211, 212, 220, 221, 225, 226, 237, 238, 247, 250, 254, 265, 269, 272, 275, 286, 287, 288, 289, 293, 296, 298, 299, 301, 302, 304, 306, 307, 309, 310, 312, 313, 316, 320, 323, 327, 337, 338, 341, 342, 344, 346, 347, 348, 354, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367II, 368, 372, 373, 374, 375, 377, 380, 381, 382, 385, 391, 395I, 395II, 395III, 396 bis, 398, 401, 406, 409, 410, 411, 418, 429, 430, 456, 470, 472 bis, 500, 502, 568, 583, 633.

QUADRE 2

EDAT D'ACCÉS AL PRIMER MATRIMONI ENTRE LES FAMÍLIES DE COMERCIANTS DE CADIS

ANY PRIMER MATRIMONI	HOMES			DONES		
	TOTAL INDIVIDUS	EDAT (MITJANA)	EDAT (MODA)	TOTAL INDIVIDUS	EDAT (PROMIG)	EDAT (MODA)
1700-1750	74	27,11	26	33	21	20
1751-1800	101	31,84	32	47	21,63	21

FONT: Protocolos notariales de les 25 notaries públiques de la ciutat, del Archivo Histórico Provincial de Cádiz, elaborats a Fernández Pérez, 1994, pp. 426-506.

QUADRE 3

RELACIÓ ENTRE LAS DATES DEL PRIMER MATRIMONI I L'ANY DE MATRÍCULA
EN EL CONSOLAT DE CADIS, 1700-1811

A	B	C	D
1700-1759	159	116 (72.8%)	43 (27%)
1760-1811	96	27 (28%)	69 (71.8%)
1700-1811	255	127 (49.8%)	112 (43.9%)

S'inclouen un total de 16 (6,2 %) comerciants que al llarg del període es van casar per primer cop el mateix any de la seva matrícula al Consolat, 10 a la primera meitat de segle, i 6 a la segona meitat.

FONT: Protocols notariais de les 25 notaries públiques de la ciutat del Archivo Histórico Provincial de Cádiz, elaborats a Fernández Pérez, 1994, pp. 426-506. Es consideren matrimonis celebrats a Cadis, Sanlúcar de Barrameda, Puerto de Santa María, Chiclana, Isla de León i Medina Sidonia (zona d'influència més propera a Cadis).

A: any de celebració del primer matrimoni de comerciants matriculats.

B: nombre de matrimonis de comerciants matriculats, celebrats entre els anys indicats.

C: nombre de comerciants matriculats casats per primer cop un any o més abans de la matrícula al Consolat (% sobre B).

D: nombre de comerciants matriculats casats un any o més després de matricular-se en el Consolat (% sobre B).

La lectura del quadre 1, per començar, indica que del total de 103 matrimonis recollits per la mostra, una gran part se celebraren amb nuvis d'una edat mes avançada que la de les núvies, especialment a la segona meitat de segle, i tan sols en deu matrimonis la núvia era més gran que el nuvi. Segons les xifres del quadre 1, les parelles de la burgesia mercantil de Cadis casades a la primera meitat de segle en general tenien entre si una diferència d'edat de menys de cinc anys en el 47% de casos de la mostra, i la diferència d'edat de més d'onze anys afectava un 35% del total de la mostra recollida per a la primera meitat de la centúria. A la segona meitat del segle, època d'arrencada decisiva de les exportacions i importacions del port de Cadis, el percentatge de parelles amb una diferència d'edat de fins a cinc anys era del 28%, mentre que el percentatge de parelles amb diferència d'edat superior a onze anys s'havia incrementat sensiblement al 48%.

És a dir, amb l'increment del volum del comerç colonial, els homes de la burgesia mercantil de Cadis es casaren globalment cada cop més tard, probablement després d'haver consolidat les seves fortunes i posició social gràcies a la *Carrera de Indias*, mentre que a la primera meitat de segle (considerada d'etapa inicial del comerç colonial a Cadis) els comerciants es casaven abans, com un mitjà d'associar-se amb altres comerciants i amb aquestes connexions i les dots obtingudes poder obtenir recursos per iniciar els negocis mercantils. Aquesta hipòtesi sembla confirmada pel quadre 2. En aquest quadre s'observa clarament com a la segona meitat del segle l'edat mitjana d'accés al matrimoni per primer cop per als homes s'endarrerix quasi cinc anys respecte a l'edat mitjana de la primera meitat, mentre que l'edat de les dones quasi no experimenta variacions al llarg del segle.

La interpretació d'aquesta variació ha d'introduir el fet de les diferencials possibilitats ofertes pel comerç amb Amèrica. Des del final del segle *xvii* i primers anys del *xviii* els comerciants

dedicats al negoci americà acostumaven a ser estrangers (italians, flamencs, francesos) amb poques arrels a Andalusia, necessitats per tant d'aliances amb famílies andaluses locals per poder entrar legalment en el comerç monopolitzat pels espanyols i, d'una altra banda, hi havia andalusos, castellans, bascos i navarresos, i individus del Llevant mediterrani amb poc capital propi als quals una bona dot d'una família notable local podia proporcionar recursos i contactes per iniciar el negoci.¹⁸ A partir de l'arrencada definitiva del comerç amb Amèrica a Cadis, des de la dècada del 1740, els comerciants tenien moltes més oportunitats que abans per generar grans fortunes en poc temps i, per tant, menys necessitat d'establir aliances matrimonials i obtenir dots. Aquesta hipòtesi, que explicaria el retard en l'edat d'accés al primer matrimoni dels comerciants a la segona meitat del XVIII, es confirmaria amb una anàlisi de les dades del quadre 3. D'un total de 255 comerciants matriculats casats a Cadis i a la seva àrea d'influència més propera, quasi un 67 % dels casats abans del 1760 ho varen fer abans de matricular-se al Consolat de Comerç de Cadis, mentre que quasi un 72 % dels casats a partir del 1760 ho varen fer després d'un any o més d'haver-se matriculat al Consolat.

El matrimoni, és a dir, l'aliança amb altres grups familiars de comerciants, no era tan prioritari a la segona meitat de segle com la participació plena al comerç americà, activitat que en aquests moments proporcionava més capital amb més rapidesa que abans. Alguns exemples de trajectòries individuals confirmen aquestes hipòtesis. El biscaí Juan Antonio de Uriarte Urbanco explicava en el seu expedient matrimonial del 1798 que ell havia deixat la seva vall de Somorrostro el 1785 per venir a Cadis quan tenia 16 anys. Des del 1785 i fins a l'any del seu casament a Cadis amb María de los Ángeles Comba Rodríguez el 1798, Juan Antonio de Uriarte va viatjar a Amèrica tres cops per motius del seu negoci mercantil.¹⁹ De manera semblant, el comerciant nascut a Cadis d'origen francès Pedro Felipe Venel Reybeaud es va casar amb la filla del comerciant irlandès naturalitzat Nicolas Jennet el 1768 quan tenia 43 anys, després d'haver realitzat diversos viatges a la Nova Espanya.²⁰ El basc José Antonio de la Gacha Sagastiverri, el qual va arribar a Cadis quan tenia 14 anys, va viatjar a Buenos Aires amb 18 anys d'edat, i es va quedar comerciant en aquesta ciutat americana durant catorze anys fins al seu retorn a Cadis el 1763, i quatre anys més tard, amb 36 anys, es va casar amb Manuela Sánchez de Osorio, la qual el 1767 tenia 19 anys.²¹

El retard de l'edat masculina d'accés al matrimoni al llarg del segle entre els comerciants dedicats al comerç colonial sembla no haver estat una peculiaritat de la ciutat de Cadis, ja que va ser un fet experimentat en altres ciutats mercantils del segle XVIII, com Buenos Aires i Burdeus, i la hipòtesi que explicaria aquest endarreriment per la pèrdua d'interès en el dot com a mitjà

18. Un tractament extens de l'evolució del dot a Cadis, per la població de la ciutat en general i pels comerciants matriculats al Consolat de Comerç en particular, a FERNÁNDEZ PÉREZ (1992), «Familia y transmisión de propiedad en el siglo XVIII. La evolución de la dote en Cádiz, 1740-1810», comunicació presentada a les *I Jornadas de Demografía Histórica de Andalucía*. Universidad de Cádiz, Cádiz (en premsa).

19. Archivo Diocesano de Cádiz, sección 2, «Vicaría General. Expedientes Matrimoniales», lligall 568.

20. Archivo Diocesano de Cádiz, sección 2, «Vicaría General. Expedientes Matrimoniales», lligall 401.

21. Archivo Diocesano de Cádiz, sección 2 «Vicaría General. Expedientes Matrimoniales», lligall 395. D'altres exemples: Ignacio Rodríguez Báez i María Dolores Lasqueti (Archivo Histórico Provincial de Cádiz, Notaría 25, protocolo 5760: foli 518-521) i Isidro Rodríguez Báez i María Rosa García del Canto (AHPC, Notaría 25, protocolo 5760: fol. 514-517).

de finançament degut a les més grans possibilitats d'enriquiment proporcionades per l'activitat comercial s'ha utilitzat de forma convincent per al Brasil colonial.²²

III. ACUMULACIÓ DE CAPITAL I REPRODUCCIÓ FAMILIAR

La hipòtesi que connecta el retard masculí en l'accés al matrimoni, i la decadència del dot dins l'elit mercantil, amb el creixement econòmic de la segona meitat del segle XVIII, conté dues suposicions que s'estudien a continuació. D'una banda, que els comerciants de la Carrera d'Índies a Cadis van obtenir progressivament més grans beneficis derivats del comerç colonial al llarg del segle XVIII (almenys fins a la fallida de finals de segle), i, d'una altra, que, a conseqüència d'aquesta més gran i ràpida acumulació de capital mercantil, l'elit comercial va anar progressivament perdent interès en el dot, un recurs que, segons la meua recerca, havia constituït un instrument freqüent de finançament de societats mercantils a Cadis.

S'ha demostrat que efectivament hi hagué un augment del tràfic d'importacions i exportacions del port de Cadis, però les evidències utilitzades per demostrar que de forma individual els comerciants de Cadis van acumular riquesa a partir de la dècada del 1740 es basen, en la historiografia sobre el tema, en l'anàlisi de només una vintena d'inventaris de riquesa *post-mortem* pertanyents a comerciants de diversos orígens veïns de Cadis.²³ El quadre següent proporciona una visió més detallada, amb les dades dels capitals aportats per 228 comerciants en el moment del seu matrimoni, capitals que representen el valor conjunt dels diferents béns mobles i immobles posseïts pels comerciants.

QUADRE 4

VALOR MONETARI (PESOS DE 128 QUARTS) DELS CAPITALS APORTATS AL MATRIMONI PER 228 COMERCIANTS DE CADIS, 1700-1780

PESOS 128 QUARTS	1700-1740 NOMBRE (%) TOTAL	1741-1780 NOMBRE (%) TOTAL
0-500	43 (55,8 %)	75 (49,6 %)
501-1.000	5 (6,4 %)	2 (1,3 %)
1.001-5.000	7 (9 %)	17 (11,2 %)
5.001-10.000	4 (5,1 %)	11 (7,2 %)
+ 10.000	18 (23,3 %)	46 (30,4 %)
TOTAL: 77 (100 %)	TOTAL: 151 (100 %)	

FONT: Disposicions testamentàries, rebuts de dot i declaracions de capital del Archivo Histórico Provincial de Cádiz, elaborats a Fernández Pérez, 1994, pp. 533-571.

22. Susan MIGDEN SOCOLOW (1980), «Marriage, Birth, and Inheritance: The Merchants of Eighteenth-Century Buenos Aires», *Hispanic American Historical Review* 60:3, p. 390. Paul BUTEL (1976), «Comportements familiaux dans le négoce bordelais au XVIIIe siècle», *Annales du Midi* 88: 127, p. 139-152. Muriel Nazzari, 1990. Parents and Daughters: Change in the Practice of Dowry in Sao Paulo (1600-1770)», *Hispanic American Historical Review* 70:4, pp. 639-665. Ídem, 1991. *Disappearance of the dowry: women, families and social change in Sao Paulo, Brazil (1600-1900)*. Stanford: Stanford University Press.

S'observen d'aquestes dades dues clares tendències en l'evolució dels capitals aportats al matrimoni pels comerciants de Cadis al llarg del segle. D'una banda, l'increment dels capitals per sobre dels 1.000 pesos, de 37 % a 49 % de la mostra; i al mateix temps un notable descens dels capitals per sota els 1.000 pesos, del 62 % al 50 % de la mostra recollida en el quadre. Segons l'anàlisi efectuada sobre el volum de comerç colonial del port de Cadis per Antonio García-Baquero, hi hagué un creixement sostingut que s'hauria iniciat al voltant del 1709 i que s'hauria transformat en una decisiva arrencada d'exportacions i importacions des del 1748 al 1788.²⁴ Tenint en compte aquest fet, i els valors en pesos dels capitals del quadre superior, sembla prou evident que els efectes de la prosperitat generada per l'evolució del comerç colonial van tenir un impacte visible en l'increment del valor de les fortunes que els comerciants declararen notarialment tenir en el moment del seu matrimoni a la segona meitat del segle, valor que és força fiable, ja que separava de manera clara la fortuna personal respecte la fortuna que des de la data del matrimoni es considerarien béns ganancials, sobre els quals la dona podia tenir control en cas de mort o separació matrimonial.

L'increment de fortunes personals permetia una mobilitat i independència social i econòmica més gran que a principis de segle. Els comerciants, que es casaven més tard que a la primera meitat de segle, podien endarrerir la seva decisió de formar aliances amb famílies que donarien dots ja no tan necessàries com podien haver estat a principis de segle. Viatjaven a Amèrica per vendre mercaderies i s'enregistraven a la matrícula del Consolat de Comerç abans de casar-se. D'aquesta manera es produïren condicions favorables per a la progressiva independència de joves generacions d'homes respecte a les pressions i el control de les famílies corporatives patriarcal ja que, i seguint l'argument de l'antropòleg Jack Goody, en tenir menys valor la propietat transmesa per la dona disminuïa al mateix temps el poder i interès de la família de la dona per controlar les noves unitats familiars. La més gran independència econòmica acompanyaria, a final del segle i principi del XIX, la més gran independència professional generada per l'impacte de la fallida del comerç colonial. Les noves generacions, en la transició al segle XIX i degut a les circumstàncies de les guerres internacionals, la primera fase desamortitzadora de terres, la invasió napoleònica, i el poc futur del negoci mercantil amb la pèrdua de les colònies americanes continentals, van escollir carreres diferents a la dels seus pares comerciants. Molts fills i nets de poderoses famílies de comerciants de Cadis eren ja a la dècada del 1810 al 1820 militars, eclesiàstics, propietaris de terres destinades al conreu de la vinya, o buròcrates a Andalusia i a Madrid, tots ells grups socio-professionals que integrarien el que historiogràficament s'anomena burgesia liberal de l'Espanya del segle XIX.²⁵

23. La localització i l'anàlisi d'aquests inventaris es troben a GARCÍA-BAQUERO (1988), pp. 525-526. Una crítica parcial de les fonts utilitzades per García-Baquero vegeu-la a FERNÁNDEZ PÉREZ (1994), pp. 22-23.

24. GARCÍA-BAQUERO (1988), p. 541. Ídem (1972), *Decadencia comercial y guerras revolucionarias. La decadencia economica de Cadiz a raiz de la emancipacion americana*. Sevilla; Escuela de Estudios Hispano-Americanos/CSIC, p. 35.

25. L'anàlisi més profunda del destí professional de segones i terceres generacions, a FERNÁNDEZ PÉREZ (1994), pp. 341-351. En una recerca recent no acabada sobre la *fugida* de comerciants de Cadis, amb la crisi del comerç colonial, s'han localitzat individus que en la transició de finals del XVIII a la primera dècada del XIX es trobaven matriculats en el Consolat de Comerç de Lima, familiars de comerciants catalans com en Rafael Almera que era propietari de *cortijos* a Granada en cooperació amb el seu germà José Antonio Almera (comerciant a Cadis), i membres de la

D'una altra banda, la decadència de l'interès en el dot per part d'alguns sectors de l'elit mercantil, en el context de creixement del comerç colonial de la segona meitat de segle, va ser un procés lent però continuat, i el quadre següent l'il·lustra prou bé a partir d'una mostra de valors monetaris de 302 dots aportats per famílies de comerciants de Cadis, entre 1700 i 1780.

QUADRE 5

VALOR MONETARI DE 302 DOTS APORTADES
PER LES FAMÍLIES DE COMERCIANTS DE CADIS, ENTRE 1700 I 1780

PESOS 128 QUARTS	1700-1740 NOMBRE (% DEL TOTAL)	1741-1780 NOMBRE (% DEL TOTAL)
0-500	50 (53,1 %)	112 (53,8 %)
501-1.000	3 (3,1 %)	4 (1,9 %)
1.001-5.000	26 (27,6 %)	40 (19,2 %)
5.001-10.000	6 (6,3 %)	18 (8,7 %)
+10.000	9 (9,5 %)	34 (16,3 %)
	Total: 94 (100 %)	Total: 208 (100 %)

FONT: Disposicions testamentàries, rebuts de dots i contractes matrimonials del Archivo Histórico Provincial de Cádiz, elaborats a Fernández Pérez, 1994, p. 533-571.

De la comparació d'aquestes dades amb les indicades anteriorment sobre l'evolució de capitals es desprèn que mentre que els capitals inferiors a 1.000 pesos aportats al matrimoni pels homes del grup significativament baixaren després del 1740 com a probable resultat dels bons temps del comerç colonial, els dots inferiors a 1.000 pesos varen romandre estables després dels anys d'arrencada mercantil representant el 56% i el 55% de la mostra de dots per als períodes 1700-1740 i 1741-1780 respectivament. La prosperitat econòmica va beneficiar més els nuvis que les núvies, fet que es confirma pel lleuger canvi en el valor dels dots superiors a 1.000 pesos. Tots els dots superiors a 1.000 pesos van representar per a les quatre primeres dècades de segle el 43 % de la mostra, i el 44% en els quaranta anys següents, un increment significatiu si es tenen en compte dues circumstàncies. En primer lloc, que considerant les enormes fortunes que es van crear a partir de 1740 i fins a la dècada de 1780 (fet reflectit en l'augment del valor del capital aportat pels comerciants als seus matrimonis), hom lògicament suposaria que els comerciants donarien a les seves filles dots d'un valor més elevat que el valor dels dots donat als primers anys

família Uztáriz el 1808 es trobaven a Xerés explotant terres per comercialitzar vi a Anglaterra. Fills i nés de coneguts cognoms del comerç gadità com Gutiérrez de la Huerta i Rojas van participar activament en el moviment polític liberal dels anys vint del XIX. Descendents de comerciants francesos i bascoirlandesos de Cadis com B. Malibran i A. Larrea es trobaven a Catalunya constituint empreses industrials als anys 40 i 60 del XIX.

de segle, ja que l'evolució mercantil ho permetia, com així va succeir en el valor dels capitals masculins, però aquesta lògica no va tenir un reflex a la realitat. I, en segon lloc, mentre que a la segona meitat del segle els dots de més gran valor no van experimentar un increment espectacular com en el cas dels varons, i els dots mitjans d'entre 1.000 i 5.000 pesos van anar disminuint proporcionalment, els nuvis portaven fortunes d'un valor molt més alt que el de les núvies.

Resumint, el creixement econòmic i l'espectacular creació de fortunes que van tenir lloc entre les dècades de 1740 a 1780 van incrementar les fortunes dels membres masculins de l'elit mercantil de Cadis, però no van tenir un correlatiu impacte en els dots de les dones del grup ja que el valor dels dots va romandre estable. El paper del dot com a base d'ascens econòmic individual va continuar essent una realitat fins a ben entrat el segle xx, però en àrees d'expansió econòmica lligades a activitats com el comerç que permetien l'ascens social ràpid, com va ser el cas de Cadis, el dot va anar lentament perdent atractiu.

El comerç colonial, a Cadis, va afavorir una presència més activa de la dona en l'organització i administració dels afers econòmics. L'increment dels negocis mercantils al llarg del segle i l'acumulació de capital derivada d'aquesta evolució, van tenir, indubtablement, una forta influència en el retard masculí de l'edat d'accés al matrimoni i en la lenta però progressiva decadència del dot en el seu doble vessant d'instrument de finançament mercantil i d'instrument de control de la família patriarcal sobre els individus. El lligam entre creixement econòmic i canvi social no va ser mecànic, però aquests canvis, juntament amb d'altres, van contribuir a la crisi de les formes familiars corporatives tradicionals i la progressiva adopció d'estructures familiars nuclears a l'Europa urbana occidental.

REVOLUCIÓ LIBERAL I GUERRA CIVIL A CATALUNYA (1833-1840)

MANUEL SANTIRSO RODRÍGUEZ

Sota aquest títol i amb la forma de tesi doctoral, el 18 de novembre de 1994 vaig presentar¹ el que de moment és l'últim resultat d'un programa personal d'investigació sobre les darreres etapes de la revolució burgesa a Catalunya. Com que volia que la tesi doctoral prengués la forma de síntesi general, abans de abordar-la vaig explorar el material disponible i vaig fer-ne una valoració a un treball de doctorat. En resum, hi afirmava que existia un gran volum bibliogràfic per a l'estudi del període 1833-1840 a Catalunya, certs fons documentals prometedors (als arxius centrals a Madrid i a les diputacions catalanes) i alguna deficiència notable en l'últim aspecte, com ara la que es derivava de l'ignorat destí de l'arxiu de la Capitania General de Catalunya. Finalment, aquesta avaluació prèvia incloïa un recorregut per la historiografia de la revolució liberal i la Guerra Civil dels set anys, amb el qual pretenia mostrar els profunds canvis que havia sofert la concepció d'aquests dos processos des de les cròniques immediatament posteriors fins a la diversitat de perspectives dels nostres dies, tot passant per un relatiu oblit finisecular, per l'ofensiva tradicionalista dels anys quaranta del segle xx i per la recuperació del sentit històric que s'inicià amb Jaume Vicens Vives i altres historiadors.

Com he dit, desitjava que el següent pas de la investigació no es limités a un sol aspecte del dens període 1833-1840 i que, pel contrari, abastés el conjunt, ni que fos més superficialment. Em calia, doncs, relacionar unes quantes sèries de fets històrics, que poden resumir-se així: el desenvolupament de la revolució liberal, l'evolució de la causa carlina, el curs de la Guerra Civil i, finalment, el context espanyol i europeu de cadascuna d'aquestes línies. L'única tècnica que em semblà correcta per a assolir aquest objectiu va ser atenir-me a un ordre estrictament cronològic i sobre aquest esquelet bastir una narració i una interpretació simultànies. Amb l'excepció parcial de l'anàlisi del fenomen carlí (més sociològica i quantitativa), he estructurat la tesi doctoral a partir d'aquest esquema, el que explica que el resum que figura a continuació també s'hi ajusti en bona mesura.

ELS PRINCIPALS ESDEVENIMENTS

L'any 1830 s'obrí un dels cicles que configuren el ja tòpic esquema de les revolucions burgeses a Europa. Els èxits més remarcables d'aquesta etapa van ser que la *revolució del juliol*

1. Va presidir el tribunal el Dr. Alberto Gil Novales (Universitat Complutense de Madrid) i els vocals van ser: Dr. Pedro Ruiz Torres (Universitat de València), Dr. Juan Sisínio Pérez Garzón (CSIC), Dra. Anna Maria Garcia Rovira (Universitat de Girona) i Dra. Irene Castells (Universitat Autònoma de Barcelona).

col·locà al tron de França el *rei burgès* Lluís Felip d'Orleans, que Bèlgica se secessionà del regne dels Països Baixos i adoptà una constitució liberal i, fins i tot, que l'any 1832 s'aprovà al Regne Unit una important reforma electoral. Malgrat tot això, l'ordre de la Santa Aliança encara se sostenia a l'Europa dels trenta del segle XIX, i no és gens estrany que tant els estats absolutistes de Rússia, Àustria, Prússia, Holanda, Roma i els estats italians com els corrents absolutistes de França, Portugal i Espanya actuessin amb una unitat d'acció i d'objectius que el liberalisme no sempre va demostrar. Així, entre 1830 i 1832 la monarquia de Lluís Felip suportà la contrarevolució legitimista, Portugal va patir una guerra civil entre liberals i miguelistes entre 1832 i 1834 i, finalment, a Espanya tingué lloc la Guerra Civil dels set anys.

No obstant això, el conflicte espanyol no va ser una simple jugada de la partida d'escacs geopolítica de la Restauració, car també derivà de causes internes i entrelligades de la magnitud de la decadència del feudalisme desenvolupat, la fallida econòmica de la monarquia i la complexa successió de Ferran VII. Però l'any 1832, després dels esdeveniments de la Granja, els absolutistes *ultres* van ser foragitats del comandament de l'exèrcit i començà una certa obertura política amb els primers decrets d'amnistia, mentre el poder efectiu passà a mans dels *crístins*, un grup de militars d'alta graduació, negociants i grans nobles que es movia al voltant de la regent Maria Cristina i del qual formaven part destacada alguns catalans, com ara el banquer Gaspar de Remisa i el general Manuel Llauder.

Des d'aleshores fins a mitjan 1835, al Principat va transcórrer una fase molt interessant, perquè va ser la versió catalana de la transició cap al nou estat liberal-burgès i alhora el primer assaig d'una forma d'entendre el poder que tendiria a repetir-se els decennis següents. Allò que els contemporanis anomenaren anacrònicament però descriptivament *despotisme il·lustrat* va ser un sistema polític patrocinat per l'elit econòmica catalana —o més aviat barcelonina— i organitzat per la Capitania General, dirigida durant els últims mesos del regnat de Ferran VII i els primers anys de la Regència de Maria Cristina pel general Llauder. Aquest obtingué un considerable èxit en la posta en pràctica del programa *crístí*, ja que durant el seu mandat es reconstruïren els centres ideològics burgesos i foren integrats els liberals més possibilistes.

Tot just després que morís Ferran VII, els carlins s'aixecaren i s'establiren a les serralades interiors de Navarra i les Bascongades, però a Catalunya no va esclatar una revolta carlina. En lloc d'un moviment de contestació *des d'avall*, hi va començar una rebel·lió armada que, no obstant això, no va ser precedida per un augment de la violència política. Després del fracàs d'accions com ara la de Prats de Lluçanès, algunes petites partides faccioses endegaren la seva activitat a les àrees de muntanya enmig de la indiferència o el rebuig de la població rural. Més endavant, fins a la primavera de 1834, la dinàmica carlina al Principat va ser producte de l'evolució de la causa del pretendent al Nord i de la mobilització en favor seu de l'absolutisme europeu, el qual aprofità l'ample tram de frontera permeable de Catalunya per a fer-hi passar la seva ajuda al carlisme català.

Gràcies a aquest factor extern, la contrarevolució espanyola i internacional potser hauria reeixit en la seva pretensió de fer esclatar la Guerra Civil a Catalunya, però només si, com a 1822 i 1827, la inacció governamental hi hagués contribuït. Però aquest cop, la Capitania del Principat

va contrarestar els efectes de l'ajuda exterior i va sufocar amb celeritat i duresa els dos intents carlins de més gran perill: la invasió de Carnicer des del Maestrat (abril de 1834) i el desembarcament de Romagosa (setembre del mateix any). En certa part, l'eficàcia del dispositiu bèl·lic muntat per la Capitania s'originà en la creació de les unitats de Voluntaris d'Isabel II, una hàbil reconversió dels Voluntaris Reialistes amb la qual treballadors de Barcelona, Reus i altres poblacions s'allistaren a les banderes de la Reina i feren front als carlins a canvi d'una quantitat equivalent a un jornal. Dirigits per uns oficials entre els quals hi havia molts líders de la posterior revolució, els Voluntaris d'Isabel II reforçaren l'exèrcit regular en una lluita dins la qual la Milícia Urbana de les principals ciutats no s'hi destacà.

Mentre, el Govern Zea Bermúdez es mostrava políticament immobilitista i militarment inepte, de forma que el *lobby* cristí a Madrid va pressionar a finals de 1833 tot cercant un canvi. En part degut al manifest a la Regent del general Llauder, Zea va ser substituït pel liberal històric Martínez de la Rosa, i semblava que per fi s'engegarien les urgents reformes polítiques i econòmiques i la marxa de la guerra milloraria, però no va ser així. En comptes d'aplicar un programa liberal, per molt tímid que fos, els nous governants instauraren un sistema de *justo medio* que no s'apuntà més triomfs que la promulgació de l'insuficient Estatut Reial i la signatura del tractat internacional de la Quàdruple Aliança. Vist el cas, el cercle cristí de notables va voler modificar de nou el rumb polític mitjançant l'entrada de Llauder al Ministeri de la Guerra, però els liberals se'n defensaren amb el *pronunciamento* de 17-18 de gener de 1835, que va servir per a retornar a Llauder a Catalunya, per a donar-li un nou sentit a la lluita entre fraccions liberals i per a tallar els canals de comunicació entre les autoritats de Madrid i les de Barcelona.

Com que el Govern Martínez de la Rosa havia fet patent la seva ineficàcia i els cristins de Catalunya no havien pogut aplicar les seves receptes a escala nacional, durant la primera meitat de 1835 agafà volada una oposició liberal que criticà tant el Govern de Madrid com la Capitania del Principat. Malgrat tot, aquests atacs no eren el problema essencial d'ambdós sistemes polítics: la situació econòmica feia inajornable la liquidació del feudalisme, però ni els liberals del *justo medio* ni els cristins catalans no gosaren d'emprendre-la. En conseqüència, la iniciativa passà als sectors populars i al liberalisme opositor, els quals de seguida es marcaren com a primer objectiu l'eliminació del clergat regular, el més odiat per la seva riquesa, la seva falta de funció social clara i les seves simpaties envers l'absolutisme.

Encara que ja s'havien donat els precedents del motí anticlerical del juliol de 1834 a Madrid i el molt pròxim de la crema de convents a Saragossa el 5 de juliol de 1835, l'exclaustració forçosa i violenta només es transformà en un moviment amb sentit revolucionari des del moment en què va radicar-se a Catalunya. Primer van cremar els monestirs de Reus i les seves rodalies el 21 de juliol de 1835, quatre dies després el fenomen es repetí a Barcelona i, per fi, els últims dies del juliol i els primers de l'agost els incendis de convents i/o les expulsions de frares abastaren tot el Principat, on les començaren els soldats i els Voluntaris d'Isabel II, les atien els milicians i els liberals de les localitats per les quals aquells passaven i les secundaren de vegades els camperols.

Al començament de l'agost de 1835, quan el moviment d'exclaustració forçosa encara s'estenia per tota l'Espanya oriental a Barcelona va posar-se en marxa una nova revolució de caire

més polític, que s'inaugurà amb l'assassinat del general Bassa i la crema de la fàbrica Bonaplata i significà la fi del mandat de Llauder. D'altra banda, aquesta segona revolució catalana de l'estiu de 1835 comunicà el seu impuls a l'Aragó, València, Múrcia i altres llocs, i acabà forçant la caiguda del Govern del comte de Toreno i l'ascens de Mendizábal. Al Principat s'obrí el període de les Junes (primer d'Autoritats, després Auxiliar Consultiva i finalment Superior Governativa), que va ser l'època en què les llibertats formals arribaren a un més gran nivell i el liberalisme radical demostrà més dinamisme. Els *progressistes* opositors del començament del 1835 (els Raüll, Gironella, Borrell, Abascal i altres) tingueren un rellevant paper a les Junes, que poden ser caracteritzades com a organismes netament liberals —i, per tant, revolucionaris— però no rupturistes. Els nous dirigents ocuparen el poder un breu temps, mentre la seva presència al front de la revolució va servir per a dictar mesures que no haurien pogut impulsar polítics més dretans, però els progressistes deixaren veure dues febleses que l'alta burgesia catalana no estava disposada a passar per alt: no aconseguiren d'assimilar o immobilitzar els radicals i a la guerra no se'n sortiren. El panorama polític català canvià una mica a partir del novembre de 1835, quan va prendre possessió de la Capitania Francisco Espoz y Mina. Aquest general va servir els interessos de la plutocràcia barcelonina, però, al mateix temps, va emprar el seu prestigi personal i una bona quantitat de demagògia per tal de poder controlar els radicals, que l'idolatraven. Mina acceptà —o encoratjà— l'assassinat de presos carlins del dia 4 de gener de 1836 a Barcelona i, això no obstant, també va ser el responsable de les deportacions dels qui encapçalaren la proclamació de la Constitució de Cadis l'endemà.

En arribar l'estiu de 1836 a Espanya es posà en marxa un nou moviment revolucionari, que aquesta vegada va partir del sud de la Península i va tenir la Constitució de 1812 com a lema i programa. A Catalunya, però, en aquells moments ja començava una baixamar conservadora que afavorí que al Principat no hi hagués juntes revolucionàries ni revolució d'agost de 1836 pròpiament dita.

Una de les causes que la revolució de 1836 no arrelés a Catalunya va ser que el país era en aquells moments un autèntic teatre de guerra, allò que no havia estat fins a l'estiu de 1835. A partir d'aquesta última data, els facciosos catalans avançaren constantment degut a l'auxili que els arribà del territori carlí del nord via França o Andorra i a la tramesa d'una expedició militar de suport —l'anomenada expedició Guergué—, que amb la seva força possibilità l'augment del nombre de reclutats carlins fins a una xifra (uns 20.000 homes) que no es repetiria mai més.

Ja a la fase de les Junes havia començat a créixer el dèficit econòmic de l'exèrcit governamental, en tant que el seu comandament fou confiat durant mesos sencers a interins que no van definir un pla de guerra clar. Per tal de donar solució a l'últim problema, Espoz y Mina va imposar una estratègia mòbil que no era més que la repetició del sistema que havia aplicat durant l'època del Trienni liberal, quan els camperols van ser reprimits perquè se'ls considerà afectes a la contrarevolució. Per aquest i altres errors, l'estratègia de Mina féu crisi a l'estiu de 1836: els soldats de la reina a Catalunya s'escamparen i s'esgotaren en una munió d'escaramusses gens decisives, o conegueren aclaparadores desfetes o, finalment, s'abateren sobre el camp català per tal d'aconseguir els proveïments que els mancaven.

L'última raó del negatiu balanç militar del període 1835-1836 rau en el fet que el bàndol liberal hagué de patir un *guerra dins la guerra* que no afectà al bàndol carlí. Quan, a partir de la revolució de 1835, els radicals de la ciutat de Barcelona s'integraren a la Milícia i es negaren repetidament a combatre als carlins al camp de batalla, van posar els dirigents del nou règim davant d'un greu dilema que no va resoldre's fins dos anys més tard, i encara així d'una forma provisional. Els liberals progressistes no volien desfer-se d'una Milícia que utilitzaren moltes vegades com a plataforma política però que sovint no pogueren controlar; per contra, els liberals moderats endevinaren que la nova hegemonia burgesa no necessitava només la conquesta de l'Estat, sinó que aquest tingués al seu torn el monopoli de la violència. Així doncs, era necessari desfer-se de la Milícia o, almenys, desnaturalitzar-la.

Cap a la tardor de 1836 el desarticulat exèrcit isabelí obeïa un altre cop les poques ordres d'uns caps interins, en tant que els facciosos es movien per tot arreu, causaven grans danys materials i tallaven les comunicacions terrestres. A Barcelona, els progressistes copaven el poder local i tornaven a mostrar les mateixes febleses del final de 1835, car l'agitació ultraliberal reapareixia i la Milícia continuava resistint-se a la seva mobilització. Després que la nova entrada en vigor de la Constitució de 1812, la gran burgesia del Principat considerà que s'havia ultrapassat el llistó del qual era políticament acceptable, de manera que va decidir capgirar una situació política que no tolerava i que no feia avançar en una guerra que ja li estava fent perdre diners. Dins d'aquest context, a les darreries de 1836 s'inicià una reacció moderada que va començar amb la difusió de falsos programes radicals, va continuar amb provocacions a elements d'esquerra i va concloure tot foragitant els progressistes del govern de la capital. Aquests i els radicals respongueren els atacs moderats amb les insurreccions defensives del gener i el maig de 1837, que varen ser protagonitzades gairebé en exclusiva per la Milícia Nacional. Els aixecaments demostraren sobretot que l'hora del liberalisme utòpic havia passat i que l'oligarquia catalana era ben capaç de recórrer a qualsevol expedient per tal que la societat que naixia es conformés tan sols als seus interessos.

Mentre tot això succeïa a Catalunya, a Espanya la revolució liberal estava arribant a un punt sense retorn. Després que la reina regent comencés negociacions secretes de transacció amb els carlins, aquests últims van voler trencar la situació d'aturada de la guerra mitjançant una expedició encapçalada per l'infant Don Carles en persona. A Madrid, mentrestant, el nou règim es consolidava amb la Constitució de 1837, la llei electoral complementària o l'abolició parcial de delmes i primícies, però el Govern Calatrava-Mendizábal tornava a fracassar en la gestió de la guerra. A l'estiu, al front del Nord tingué lloc una sèrie de motins de soldats i es notà agitació entre els comandaments militars. Després de la insubordinació dels oficials de la brigada Van-Halen a Pozuelo de Aravaca i de la intervenció d'Espartero, la regent va prescindir de Calatrava i Mendizábal i nomenà el 18 d'agost un nou executiu presidit per Bardají, el qual va dictar de seguida la seva disposició més transcendental: una norma definitiva sobre drets senyoriais obertament favorable als vells senyors. La revolució liberal es va tancar amb aquest acord sobre la liquidació de la feudalitat laica, però la guerra contra els absolutistes no s'havia acabat, de manera que calgué un altre pacte entre polítics, militars i Regència mercès al qual els polítics deixarien que els militars fessin la guerra a la seva manera i acceptarien la preponderància

temporal d'*espardones* com ara Espartero, en tant que els militars no intervindrien en política a través de *pronunciamientos*. Els efectes d'aquest acord tàcit no es feren esperar, ja que si el 12 de setembre de 1837 l'*Expedició Reial* carlina es trobava a les portes de Madrid el dia 13 reculava cap al nord sense haver emprès cap acció sobre la Cort.

La versió catalana d'aquest pacte va ser particular, perquè significà l'establiment de la dictadura militar del baró De Meer, entre l'octubre de 1837 i el juny de 1839. Després d'enllestir les lluites polítiques de Barcelona mitjançant la deportació dels líders d'esquerrers i gràcies a la complicitat dels moderats i alguns progressistes penedits, De Meer i els seus col·laboradors s'ocuparen de la feina de guanyar-li la guerra a l'enemic carlí, que per fi havia aconseguit dominar part del territori català i establir-hi un govern provincial. La burgesia catalana va donar a De Meer tots els mitjans possibles per tal que funcionés un sistema de guerra que consistia a ofegar als carlins dins d'una àrea pobra i cada vegada més petita, amb la qual cosa també es feia possible la recuperació econòmica a la part del Principat que estava sotmesa a les armes de la reina. Afegint-hi centralització administrativa i disciplina en el si de l'exèrcit, aquests objectius s'anaren aconseguint fins a la primavera de 1839, quan el sistema de De Meer xocà amb les necessitats de l'Estat central i la seva voluntat de reabsorbir els poders autònoms que la guerra havia anat generant. Valdés va substituir De Meer el juny de 1839, i un parell de mesos més tard el conveni de Bergara entre Espartero i Maroto finia la campanya del Nord. Això no obstant, a Catalunya la guerra no va acabar fins al juliol de 1840, després d'un seguit d'intents infructuosos de pacificació negociada.

ELS LINIAMENTS DE CLASSE

La conducta dels grups socials superiors al llarg de la revolució i la Guerra Civil va ser la que dictà en cada cas la voluntat de salvaguardar els seus interessos materials durant la difícil transició des de l'Antic Règim cap a la nova societat burgesa. No obstant això, com que el feudalisme desenvolupat a Catalunya presentava la particularitat de l'enorme pes econòmic de l'Església catòlica, aquest tret condicionava el desmantellament del vell ordre social. La prosperitat de la burgesia i la supervivència dels nobles gràcies a la seva transformació en propietaris era incompatible amb que l'Església retingués les seves propietats, perquè llavors no hi havia marge per a cap mena de redistribució de la riquesa. Per tant, el retorn als seus compradors dels béns desamortitzats al trienni i l'entrada al mercat de la resta de propietats eclesiàstiques esdevingué de seguida si més no el punt sense possible transacció, la matèria que determinà més nítidament els antagonismes de classe. Així les coses, la burgesia de tots els tipus havia de militar del cantó de la revolució liberal, car necessitava la remoció dels obstacles al creixement econòmic o, com a mínim, la possibilitat de fer inversions clàssiques en béns immobles. Simètricament, l'ànima del bàndol contrarevolucionari era per força l'Església, que veia com les seves propietats esdevienien la moneda de canvi de la revolució.

Pel contrari, la liquidació del feudalisme laic va ser objecte d'una llarga i complexa negociació, de forma que els nobles s'apuntaren al bàndol liberal o a l'absolutista segons la situació en què es trobaren per a fer seves les noves regles capitalistes. D'acord amb aquest criteri,

la major part de la nombrosa petita noblesa catalana —els cavallers i els ciutadans honrats— s'adherí permanentment a la causa d'Isabel II, i àdhuc destacà en la seva direcció. La noblesa titulada, en canvi, va decantar-se pel carlisme fins que la qüestió de les senyories es resolgué de forma favorable als antics senyors; més tard, a partir de 1838, els aristòcrates catalans van anar marxant de les files de Don Carles cap a l'exili, on esperaren poc temps l'indult i la reconciliació. Per a acabar, les grans cases nobles castellanques amb interessos a Catalunya van ser partidàries de la reina fins a 1835-1837, quan la radicalitat de la revolució ocasionà que alguns títols de Castella iniciessin una retracció més antirevolucionària que no pas contrarevolucionària; no obstant això, quan es van esvaïr els dubtes sobre què passaria amb els antics senyorius jurisdiccionals, la pràctica totalitat de la gran noblesa del Regne s'instal·là per sempre més al camp isabelí, encara que dins de posicions moderades.

L'edificació d'un estat liberal només va ser possible, però, després de la victòria sobre una contrarevolució armada, un triomf per al qual no hi havia prou amb una geopolítica més favorable que la dels anys vint ni amb que la major part de la noblesa obtingués garanties que seguiria inclosa dins la classe dominant. Al capdavant, el bàndol isabelí no hauria guanyat la guerra sense la intervenció de les masses al seu favor. En aquest sentit, la contribució popular a l'arribada d'una nova societat i un nou estat va presentar tres formes essencials: primera, la resistència antisenyorial passiva no pagant drets senyorials, delmes i altres exaccions feudals, amb la qual cosa s'accelerà l'enfonsament de la base de la vella societat; segona, la resistència antisenyorial activa amb la crema dels convents i l'exclaustració forçosa; i tercera, l'acció armada contra els servidors dels privilegiats, val a dir el combat contra els carlins.

Encara que les classes populars com a conjunt es decantaren pel bàndol governamental, els seus diversos components van actuar de forma diferent segons la seva posició en l'escala social, la seva residència rural o urbana i el seu grau de proximitat a la guerra. Per això, els habitants de la Catalunya rural atacaren els convents i les partides carlines (al camp de Tarragona i al sud de Barcelona, especialment), resistiren amb pocs mitjans l'embat de les faccions (al pla de Lleida o al delta del Llobregat, per exemple) o hagueren de rendir-se a la pressió absolutista (a les comarques muntanyenques del Prepirineu). En part perquè la guerra no va afectar directament les ciutats més grans, els comportaments de les classes populars urbanes van ser més variats, ja que des dels primers moments s'hi operà una divisió social de funcions polítiques i militars. Així, la menestralia i la petita burgesia de Barcelona i de Reus formiren la Milícia Nacional, que va prendre una part molt activa dins les lluites polítiques però gairebé no va combatre els carlins al front, mentre els jornalers només participaren en l'exclaustració i en aquelles bullangues amb objectius econòmics més ben definits i, no obstant això, participaren, féu la guerra juntament amb els soldats de l'exèrcit regular, compost en la seva major part per pobres de fora de Catalunya.

Existeix, però, una gran diferència entre afirmar que les classes subalternes catalanes feren una aportació decisiva a la victòria liberal a la guerra i a l'èxit de la revolució i assegurar que van ser liberals, o proliberals. Bona part dels petits burgesos i els menestrals de les principals ciutats del Principat, així com els camperols benestants i la burgesia rural, demostraren una adhesió inequívoca a un programa liberal quasi tan esquemàtic com el carlí, però és bastant difícil

trobar manifestacions d'entusiasme més avall d'aquestes capes mitjanes. No pot esperar-se una altra cosa després de més d'un quart de segle de lluites polítiques i conteses civils, i davant les poques possibilitats de guany que les reformes oferien als grups socials inferiors. Amb tot, la capacitat d'adoctrinament dels dirigents i el sentit pràctic de les classes populars portaren a molts components d'aquests grups a valorar elements com ara el creixement econòmic, la desaparició de les càrregues feudals, el canvi del cicle de preus i fins i tot les llibertats individuals que s'instauraren. Per aquests motius, el *poble menut* urbà, la major part dels camperols i els jornalers de la ciutat i el camp rebutjaren la contrarevolució carlina o, si més no, acceptaren el règim liberal com a mal menor.

També hi ha una considerable distància entre dir que les classes populars van estar, en general, del cantó isabelí i sostenir que les partides carlines no es nodriren de jornalers i artesans, ja que és una veritat acceptada que així va ser. Avui dia hi ha dues interpretacions d'allò que s'acostuma a dir la *base social* del carlisme: una sosté que els pagesos, l'Església i els nobles catalans van ser carlins, *ergo* el carlisme fou la justa causa de la majoria del catòlic poble català, i no el liberalisme ateu i materialista; l'altra interpretació afirma que els camperols catalans no van ser carlins, sinó antiliberals, perquè tant durant el Trienni com durant la Regència el nou ordre econòmic els tractà pitjor que el vell.

No obstant això, si hom es fixa als fets l'enigma dels camperols carlins desapareix tot d'una, perquè a la Guerra Civil de 1833-1840 el camperolat català ni va fer costat al carlisme, ni hi milità ni va contreure amb els senyors cap mena d'aliança circumstancial. A part de la crònica de la contesa, la inexistència de la *base popular* del carlisme català es demostra perquè cap població de Catalunya no es lliurà voluntàriament als carlins en tota la guerra, perquè la geografia del carlisme no va ser estable ni independent del curs del conflicte, perquè si Catalunya no tingués frontera amb França i amb Andorra potser no caldria parlar de carlisme català, perquè el nombre d'enrolats amb els facciosos minvà dràsticament més d'un cop, perquè no va haver una relació significativa entre el grau d'empobriment d'una zona i la quantitat de combatents carlins que aportà i perquè la major part dels facciosos eren massa joves com per a ser moguts per greuges antics.

Després de seguir amb cert detall l'evolució de la guerra, la resposta a la pregunta de per què hi va haver carlins a Catalunya durant 1833-1840 és bastant diferent a les hipòtesis vigents. La majoria dels qui combateren a favor de Don Carles ho van fer perquè els hi obligà un exèrcit carlí de fora del Principat, perquè no van ser les tropes isabelines sinó les carlines les que dominaren les contrades on vivien i perquè els carlins van pagar un sou per guerrear que era imprescindible a un temps tan difícil. Ultra això, la minoria que dirigí les guerrilles va lluitar perquè la guerra havia esdevingut la seva forma de vida els últims anys i perquè la guerra era una de les poques formes de promoció social que tenia a l'abast.

N O T Í C I A D E L L I B R E S

Jaume BENAGES i OLIVÉ. *Les monedes de Tarragona*. Tarragona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, filial de l'IEC, 1994, 261 pàgines.

L'obra s'inicia amb una útil introducció general sobre l'origen de la moneda i els diferents moments en què Tarragona ha estat al llarg de la història un actiu centre moneder: l'època romana (les monedes més antigues són amb llegenda ibèrica, però d'època romana) i el període visigòtic, amb alguns moments esparsos posteriors.

El primer capítol, dedicat a la moneda antiga, és obra de Leandre Villaronga, que descriu les monedes ibèriques i romanes, explica els motius (més militars que econòmics) de les principals encunyacions i resol algunes atribucions dubtoses.

De forma semblant el capítol dedicat a la moneda medieval i moderna és obra de Miquel Crusafont, que fa notar que el moment de major moviment de la seca tarragonina correspon als regnats que van de Recared a Sisenand, o sigui als cinquanta anys que s'escolen entre el 586 i el 636. Després les encunyacions tarragonines han estat d'emergència, normalment en moments de guerra, a

excepció de la moneda local en coure que circulà profusament entre 1491 i 1611. El capítol es completa amb un estudi de las pallofes eclesiàstiques i dels pesals monetaris.

L'apartat corresponent a la Catalunya contemporània és obra de Jaume Benages; conté dos episodis molt separats en el temps, però tots dos corresponents a moments de guerra: les encunyacions de la Guerra del Francès i el paper moneda de la Guerra Civil de 1936-1939.

Segueix un apèndix documental amb quatre transcripcions parcials i un bon nombre de documents reproduïts.

El centre de l'obra és el catàleg, realment exemplar, que descriu totes les monedes encunyades a Tarragona, des de les monedes de la seca ibèrica de Kese als vals emesos durant la Guerra Civil de 1936 i 1939. El catàleg és obra de Jaume Benages i és modèlic tant per aquesta recerca d'exhaustivitat com per l'acurada descripció de les peces, amb l'explicació de l'anvers i el revers, les llegendes reproduïdes (en ibèric en el seu cas), el pes, el diàmetre i la referència bibliogràfica, tot això acompanyat per la reproducció de la major part de les peces i un cercol en blanc per substituir aquelles peces que no han pogut ser reproduïdes. Les monedes ibèriques catalogades són 123, les romanes 226, tot i que Tarragona només encunyà moneda fins a Vitelli (69 dC). Les

emissions visigòtiques, de Leovigild (575-586) a Àquila II (710-714) són 154.

Després Tarragona desapareix com a centre emissor normal. Només circumstàncies molt específiques porten a l'encunyació de moneda. Hi ha uns pocs exemplars a nom de la ciutat des dels temps de Joan II als de Felip II, cap d'elles de metall noble, una sèrie de pel·lofes de la catedral, que en rigor no són monedes, i una sèrie de duros i rals de plata i quarts de coure a nom de Ferran VII dels anys 1809-1811. Finalment, els vals de paper impresos per l'ajuntament l'any 1937 amb valors d'una pesseta, un ral i deu cèntims.

El llibre està editat amb molta cura i il·lustrat profusament i amb molt d'encert en la tria.

GASPAR FELIU

Xavier DUPRÉ I RAVENTÓS. *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Monografies de la Secció Històrico-arqueològica, III, 1994, 321 pàgines.

A pesar de la seva reconeguda importància, l'arc de Berà no comptava amb un estudi correcte fins que Miquel Tarradell animà a l'autor a dedicar-hi la seva tesi doctoral. El treball és una obra d'arqueologia en dos sentits: el pròpiament de l'estudi del monument i el treball de capbussament en la bibliografia i les reproduccions anteriors per a veure i entendre tot allò que el pas del temps ha sostret, afegit o canviat al monument.

Un cop feta aquesta feina de desbrossament, l'obra entra en l'estudi exhaustiu del monument, estudiant els materials i la tècnica constructiva per a passar després a cadascuna de les parts arquitectòniques de l'arc, dels fonaments als capitells, per a acabar amb l'estudi de la inscripció dedicatòria, que de tantes maneres s'ha llegit i de la qual es fa una acurada revisió.

Segueix un estudi metrològic que permet conèixer la mesura base de la construcció (el peu romà) amb un mòdul de dos peus i mig a partir del qual s'organitza tot l'edifici, de tal manera que el centre del semicercle de l'arc permet deduir l'alçada de l'àtic desaparegut ja d'abans del segle XVI. També un estudi comparatiu entre l'arc de Berà i altres monuments, especialment arcs, de la mateixa època, fet que, especialment a partir de l'estudi dels capitells, permet datar l'arc molt poc abans del canvi d'era. Així mateix l'anàlisi paleogràfica de la inscripció porta a la conclusió que no es tracta, com s'havia cregut fins ara, del senador

Luci Licini Sura, cent anys posterior a la construcció de l'arc; una investigació detectivesca porta a proposar la identificació el personatge amb un prefecte romà de Celsa, documentat el 39 a C.

Per concloure, l'autor es pregunta pels motius i l'objecte de l'erecció de l'arc, que relaciona amb un canvi de traçat de la via augusta i que creu dedicat a l'emperador Octavi August.

En definitiva el llibre aporta una sèrie d'importants precisions sobre la cronologia, que s'avança gairebé un segle i els personatges que intervingueren en la construcció, així com un estudi modèlic i clarament il·lustrat de l'arc com a monument arquitectònic.

GASPAR FELIU

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS; UNIVERSITAT DE BARCELONA; CONSELL INSULAR DE MENORCA. *III Reunió d'Arqueologia cristiana hispànica. Maó, 12-17 de setembre de 1988*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994. (Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, II).

L'objecte de la reunió fou l'arqueologia cristiana de l'Antiquitat Tardana, o sigui tota l'època des de la difusió del cristianisme fins a l'arribada dels musulmans.

El tema central de la trobada fou «Arqueologia cristiana hispànica, novetats d'excavació, directrius de recerca», amb un ampli raport de Pere de Palol sobre els treballs (de camp i de redacció) fets des del 1982. Altres seccions estan dedicades a topografia i arqueologia, a les relacions marítimes de les balears observables a través de l'arqueologia, a la difusió mediterrània de la moneda vàndala i bizantina, a la producció i mercat de ceràmiques i als textos d'interès per a la interpretació de les dades arqueològiques.

El conjunt són quaranta-un treballs amb una gran diversitat de metodologies, que mostren bé la vitalitat i el rigor metodològic de l'arqueologia actual i més en concret, de la arqueologia cristiana antiga al nostre país.

GASPAR FELIU

Jordi PONS, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al baix Imperi)*.

Barcelona: Edicions 62, 1994, 439 pàgines (Col·lecció Estudis i Documents; 49).

El volum parteix de l'adequació de la tesi doctoral de l'autor, revisada i actualitzada, en forma de llibre adreçat tant als especialistes com a un públic erudit més general. L'autor morí als quaranta-dos anys i deixà l'obra inèdita, pendent d'una darrera revisió. Aquesta tasca ha estat assumida pel professor Marc Mayer, el qual ha redactat un interessant Pròleg en què recensionava l'obra i la complementa amb notes bibliogràfiques. Mayer qualifica el llibre d'història veritable de la Catalunya d'època romana, o, si es vol, —Jordi Pons ho volia—, de la Catalunya romana».

El llibre està dividit en dues parts ben diferenciades, cadascuna amb diversos capítols temàtics. La primera part és dedicada a estudiar la incorporació de Catalunya al món romà, és a dir, el procés de conquesta i extensió del domini militar i polític, la colonització, l'expansió de la vida ciutadana, la construcció de la xarxa viària, les guerres i revoltes que s'hi van esdevenir, l'estructura administrativa i judicial, el culte imperial, etc.

La segona part és dedicada a establir els límits i els elements unificadors a l'època romana del futur territori català, especialment sobre la ratlla mitgera del Pirineu. Pons ressalta que a l'Antiguitat el Pirineu, malgrat que com a límit formal fou obra dels romans, no constituí pas una barrera divisòria. Segons l'autor, les terres ultra-pirinenques catalanes, sobretot el Rosselló, a pesar del límit provincial, s'inclinaven culturalment i econòmica més vers les terres

sud-pirinenques que no pas vers la província narbonesa.

El llibre és ple de suggeriments i d'interpretacions noves. Malgrat les limitacions importants que patí l'autor per la seva condició d'invident, assolí amb un gran esforç un domini extraordinari de les fonts literàries antigues i també de l'epigrafia i la numismàtica, que fan d'aquest llibre una obra indispensable per al coneixement de Catalunya a l'època romana.

MANUEL ROVIRA

Anna M. BALAGUER. *Del mancús a la dobla. Or i pàries d'Hispania*. Barcelona: Asociación Numismática Española, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, filial de l'IEC, 1993, 158 pàgines.

Aquesta petita història de la moneda d'or catalana i de la seva principal font d'origen a l'alta edat mitjana és una bona mostra de les recents direccions de la numismàtica, més atenta que no ho havia estat tradicionalment a les implicacions socials i econòmiques de la moneda, sense oblidar el conegut rigor en la classificació i l'estudi purament numismàtic de les diferents encunyacions.

L'obra comença revisant el «mite del mancús» i fa després un repàs de les encunyacions àuries de l'Europa occidental fins al segle xi i de la influència de la moneda d'or andalusina sobre les emissions monetàries dels països cristians de la Península.

Després d'aquesta introducció el llibre se centra en la circulació de mancusos musulmans en el comtats catalans i en les seves imitacions per part dels comtes de Barcelona i de Besalú, així com en la circulació de l'or de «rovalls» valencià i de la nova moneda d'or almoràvit, el morabatí, cloent aquest apartat amb una revisió metrològica del valor de totes aquestes monedes en comparació amb els diners de plata dels comtats catalans.

Els apartats següents es refereixen a l'origen de l'or, especialment a les pàries, amb una treballada revisió de la documentació disponible, si bé l'intent de quantificar la suma de les pàries sembla molt agosarat, donada la documentació disponible.

Per emmarcar la circulació d'or als comtats catalans Anna M. Balaguer amplia la investigació a la resta dels estats peninsulars; en aquest sentit estudia el mancús de Jaca, el morabatí alfonsí, encunyat a Castella a partir del 1172, un cop va cessar l'emissió de morabatins per part de les últimes taifes almoràvits, i la circulació del morabatí alfonsí a Navarra i als comtats catalans.

Segueixen unes interessants digressions sobre els ponderals per a morabatins i sobre els motlles per a fondre monedes trobats a la província de Salamanca. Vénen després unes pàgines, que haurien estat més ben situades abans de les digressions anteriors, ja que fan referència a encunyacions de morabatins a Lleó i a Portugal.

De forma simètrica a l'estudi de la moneda catalana tracta a continuació de les pàries als territoris occidentals de la Península. La simetria però només existeix en l'esquema de l'estudi, ja que les fonts són molt diferents: mentre als comtats catalans, Aragó i Navarra es tracta de documents, a Castella i Lleó són notícies extretes de les cròniques.

Tot i això Balaguer aconsegueix traçar un clar panorama de l'extorsió dels poders cristians sobre els musulmans amb una conclusió que explica bé els diferents ritmes de la reconquesta: mentre als comtats catalans, Aragó i Navarra s'exercia una pressió moderada per a assegurar la continuïtat de les pàries, a Castella i Lleó s'entrava ràpidament en una escalada d'exigències creixents que acabava en enfrontaments armats que, si resultaven favorables als cristians, provocaven avanços en la reconquesta.

Completen l'obra la regesta de 111 documents i la publicació de dos tractats de pau entre Sanç de Peñalén, rei de Navarra, i al-Muqtadir de Saragossa i un catàleg de les

emissions cristianes de monedes d'or andalusines que reuneix 51 emissions diferents.

GASPAR FELIU

Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII). Estudi introductori i edició a cura de Gener GONZALVO i BOU. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 1994. 220 pàgines. (Textos Jurídics Catalans, 9. Lleis i costums; II/3.)

Una fullejada ni que sigui superficial d'aquest volum ja ens farà adonar de la importància cabdal de la seva publicació. El comitè tècnic d'edició de la col·lecció «Textos Jurídics Catalans», impulsada pel Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, encomanà a Gener Gonzalvo la materialització del projecte d'editar críticament les constitucions de Pau i Treva promulgades en les assemblees civils i eclesiàstiques catalanes medievals. Com és prou sabut, la institució de la Pau i Treva constitueix un dels gèrmens que afavorí el naixement de les Corts representatives i encarrilà la legislació territorial del Principat. El pròleg inicial del llibre, degut a la ploma del professor J. M. Font i Rius, també remarca que la importància política i jurídica de la institució no ha passat pas desapercebuda a la historiografia nacional i estrangera.

Per primera vegada disposem de la col·lecció completa i sistemàtica de totes les constitucions de Pau i Treva essencials i definitòries de la institució; fins ara calia recórrer a edicions disperses, incompletes i sovint molt deturpades en llurs textos.

Com que l'objectiu primordial del llibre és l'edició crítica dels textos de les constitucions catalanes de Pau i Treva dels segles XI-XIII, l'autor ha prescindit de presentar en detall la seva evolució històrica i el seu significat polític i institucional, i més tenint en compte que

precisament fou aquest el tema que escollí per a la seva tesi de llicenciatura l'any 1984. Dos anys després en publicà un ampli resum amb els textos més representatius. De totes maneres unes poques i denses pàgines de síntesi històrica han semblat imprescindibles per emmarcar els inicis de la institució, introduïda a Catalunya pel bisbe Oliba de Vic en el concili de Toluges (comtat de Rosselló) de l'any 1027 i en els de Vic de 1030 i 1033. Més tard la institució anà penetrant en els dominis territorials dels comtes de Barcelona, i les autoritats laïques esdevingueren protagonistes de les resolucions de Pau i Treva al costat dels jerarques eclesiàstics. La institució es revestí, doncs, d'un cert caràcter mixt. A l'època dels primers comtes-reis evolucionà fins a convertir-se en una eina política al servei del príncep.

Després d'aquesta panonàmica històrica, l'autor tracta de la tradició editorial dels textos i llurs fonts de procedència, tot comentant les edicions precedents, descrivint els manuscrits utilitzats, valorant-ne el contingut i resseguint el procés de compilació i codificació dels textos constitucionals. La part introductòria es clou amb una relació de les fonts emprades (manuscrites i impreses) i una completíssima bibliografia.

La col·lecció documental pròpiament dita abraça, com hem assenyalat, l'etapa fonamental de vigència de la Pau i Treva, i la componen 30 peces diplomàtiques, de les quals 7 corresponen al segle *xi*, 12 al segle *xii* i 11 al segle *xiii*. El primer text pertany al sínode de Toluges de 1027, presidit pel bisbe Oliba. El darrer, 1257, pertany a una cúria reunida per Jaume I a Lleida. Cada document va precedit per un llarg resum en català i la relació de fonts utilitzades; els textos, tots en llatí, sovint són extensos i l'editor, seguint la tradició, els fragmenta i numera per facilitar-ne la consulta i la citació.

L'aparat crític conté una doble notació: una per a les variants textuais i una altra per a la identificació de personatges i topònims. El volum es tanca amb un completíssim i imprescindible índex toponímic i antroponímic.

El corpus documental aplegat i sistematitzat per Gener Gonzalvo permetrà un millor coneixement de la institució de la Pau i Treva catalana. Ara caldria emprendre l'estudi de les qüestions que l'autor considera pendents i relacionades amb el tema tractat: les versions en català dels estatuts, les reunions de la cúria reial —ordinàries i extraordinàries— que deriven de les antigues assemblees comtals, o la incorporació de constitucions de Pau i Treva als Usatges. Tot plegat contribuiria a dilucidar els orígens de la Cort General de Catalunya.

MANUEL ROVIRA i SOLÀ

Armand DE FLUVIÀ. *Els quatre pals. L'escut dels comtes de Barcelona*. Barcelona: Rafael Dalmau ed., 1994. (Col·lecció Episodis de la Història; 300).

El llibre fa un seguiment rigorós i exhaustiu (només cal veure la quantitat de pàgines dedicades a la bibliografia) de l'origen i pertinença dels quatre pals (encara que n'acostumem a dir quatre barres), senyal de la casa reial d'Aragó, que era la dinastia dels comtes de Barcelona. Com que la utilització de senyals i escuts no es difongué fins a mitjan del segle XII, quan ja s'havia consumat la unió dels reialmes, l'evidència històrica directa no pot resoldre el problema.

Armand de Fluvià ha posat els seus coneixements d'heràldica, la seva erudició i moltes hores de feina a recollir tots els testimonis que poguessin aportar alguna llum sobre el tema, fins i tot els reconegudament llegendaris. Així recull les diferents versions antigues i modernes sobre l'origen de l'escut, repassa la seva aparició en segells, imatges, escuts, banderes i tombes reials, així com el seu ús i l'ús dels senyals d'Aragó, tant l'anomenada creu d'Aínsa com la creu d'Alcoraz (Aragó antic i Aragó modern, segons les anomena el rei Pere III).

Un altre apartat important fa referència a les monedes i als texts i ordinacions procedents o controlats pels propis monarques, que mai dubten que el seu escut els pervé per línia paterna, o sigui és l'escut del casal de Barcelona.

Que l'escut dels quatre pals era el de la casa de Barcelona i que com a escut dinàstic

entrà amb ella a Aragó és també referit per un bon nombre d'autors antics aragonesos. Contra totes aquestes evidències l'argumentació en favor de l'aragonesitat dels quatre pals es basa en què el primer títol dels sobirans era el de rei d'Aragó, que els reis sempre s'hi refereixen com a escut reial i no com a escut comtal, que el primer que les exhibí fou el rei Alfons I (però hi ha un segell de Ramon Berenguer IV): arguments de nul pes històric i heràldic, encara que puguin recaptar una forta adhesió emocional.

GASPAR FELIU

Dietari o Libre de Jornades (1411-1484)

de Jaume Safont. A cura de Josep M. SANS I TRAVÉ. Barcelona, Fundació Noguera, 1992, 322 pàgines. (Col·lecció «Textos i Documents»; núm. 28.)

El propòsit de publicar aquest dietari ja fa anys que era en la ment del seu editor, el Dr. Josep M. Sans i Travé, actual director de l'Arxiu Nacional de Catalunya, quan aquest exercia les funcions de director tècnic de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, sota la inspiració del notari Raimon Noguera. Efectivament, cal ressaltar la importància d'aquest *Dietari o Libre de Jornades*, del notari barceloní Jaume Safont. Sens dubte, ens trobem davant una de les millors cròniques per a conèixer amb molts detalls la vida de Barcelona i Catalunya de la segona meitat del segle xv. Els llocs de privilegi que ocupà Safont en la seva vida administrativa, expliquen la importància del Dietari, sobretot en els aspectes polítics de l'època, fets que l'autor de la crònica va presenciar molt de prop. En una llarga introducció, Josep M. Sans i Travé ens detalla moltes dades biogràfiques de l'autor del Dietari, que cronològicament abasta les dates del 1411 al 1484. Safont exercí d'escrivent a la seu del govern municipal de Barcelona, a partir del 1436. De fet, però, la seva gran activitat de fedatari la desenvolupà, a partir de 1440, dins la Diputació del General, institució a la qual serví lleialment, i on exercí una notable carrera administrativa. Així, obtingué l'ofici de la Procuració del General, la qual cosa li permeté de viatjar per tot el Principat, i per tant, ésser testimoni directe de molts fets que, posteriorment, anotaria en el seu «Libre de Jornades». Jaume Safont també va

escriure de manera brillant als Dietaris de la Diputació del General durant el període de 1454 al 1472 (de fet, el seu Dietari particular pren per model el *Dietari oficial de la Generalitat*), crònica que actualment està en curs de publicació, sota la direcció del mateix Josep M. Sans i Travé.

En aquesta dilatada introducció, el seu editor ens dóna també detalls de la vida familiar de Safont, i de la seva producció com a poeta. En un segon bloc, Sans i Travé passa a comentar el contingut d'aquest Dietari, del qual la Guerra Civil catalana n'és el nucli fonamental (1462-1472). El Dietari és també una font important per a conèixer amb força detalls les lluites internes del municipi barceloní —Safont demostra sempre una gran passió per la seva ciutat, Barcelona—, entre els partits de la Biga i la Busca. Com és de suposar, Safont, en aquests conflictes, pren partit a favor de les oligarquies, és a dir, es posa sempre al costat de la Diputació del General, en el cas de la Guerra Civil —on les crítiques als remences són molt virulentes—, i en l'àmbit barceloní, defensarà constantment la postura de la Biga. Les crítiques de Safont són especialment dures amb la monarquia, i de manera més concreta envers Joan II i els seus aliats, enfront de les institucions —òbviament, la Generalitat— i els sectors socials que ell considera que representen la defensa de la terra i les seves llibertats.

Dins aquest context, Safont ens dóna molts detalls en la postura d'exaltació dels nous aspirants a la Corona, com és el cas del conestable Pere de Portugal, del qual narra amb detall la seva arribada a Barcelona (1464). Les exèquies reials són també ben narrades per Safont, com la d'Alfons IV el Magnànim, la del mateix Pere IV o la de Joan II, moment en el qual el fidel servidor de la Generalitat descarrega tot el seu ressentiment. De la mateixa manera, el Dietari permet resseguir el fil de la Guerra

Civil, com alguns fets bèl·lics importants, i la derrota final de la Diputació, amb l'entrada de Joan II a Barcelona, que Safont descriu amb una forta amargor. Les animadversions de l'autor del Dietari s'estenen envers Joana Enríquez, i el seu fill, l'infant Ferran, mentre que Carles, príncep de Viana, és objecte d'una gran veneració. En aquesta mateixa línia, són molt interessants els detalls que dona Jaume Safont de la vida i mort del «bon príncep» Carles, exaltat per les masses populars, i que serà objecte de posterior sacralització per part del modern nacionalisme català, com a defensor «del bon govern de la terra», i dels privilegis i llibertats del Principat.

El Dietari de Jaume Safont és també un retrat de personalitats rellevants de diferents sectors socials, i del costumisme i la vida quotidiana de la Barcelona de les darreries de l'edat mitjana. Podem citar, per exemple, els moviments de vaixells al port de Barcelona, o bé la descripció d'un eclipsi de sol, entre d'altres esdeveniments, narrats sempre des d'una mentalitat encara plenament medieval, procliu a interpretacions de caire sobrenatural, miraculosa o prodigiosa. A més, cal dir que el català emprat per Safont té una qualitat estilística notable, amb una prosa àgil i viva, rica en detalls. Per tant, si el seu contingut històric no té cap mena de pèrdua, el seu interès filològic és també notable i evident.

L'editor, a la part final de la introducció, fa una anàlisi i descripció del manuscrit del Dietari, i anota d'altres exemplars de la mateixa obra —còpies o resums posteriors. Finalment, ens facilita les normes d'edició, per donar pas a la transcripció de l'obra, que s'acompanya de les notes crítiques pertinents, i d'un molt útil índex toponomàstic, per tal d'arrodonir una edició d'una crònica catalana tardomedieval certament excepcional.

GENER GONZALVO

Xavier TORRES I SANS. *Nyerros i Cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya Moderna (1590-1640)*. Barcelona: Ed. Quaderns Crema i Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1993 (Col·lecció Assaig; 15).

Emmig de la migradesa de coneixements sobre les rivalitats i conflictes de bàndols i la descompensació de les recerques existents sobre bandolerisme i bandositats, apareix aquesta obra, que recull part de la tesi doctoral de l'autor, *Nyerros i Cadells: Bàndols i bandolerisme a la Corona d'Aragó (1590-1640)*, llegida l'any 1988. Xavier Torres refusa les tesis dels historiadors vuitcentistes, que assimilaven els nyerros i els cadells als partits del XIX, amb una ideologia i un programa concret. El treball ressenyat és una obra cabdal per a entendre la complicada problemàtica social de la Catalunya moderna, amb les lluites entre faccions per a reproduir l'hègemonia d'una oligarquia local que maldava per perpetuar-se en el poder. Als dos primers capítols l'autor s'endinsa en l'estudi de l'origen del nom de les bandositats catalanes: nyerros i cadells provenen de les baronies del Nyer, al Conflent, i d'Arsèguet, a la Cerdanya, els titulars de les quals a les darreries del XVI eren, respectivament, els Banyuls i els Cadell, membres ambdós de la petita noblesa muntanyenca. Aquestes denominacions s'estenen per tot el Principat, però, tot i que les vinculacions familiars, vassallàtiques o clientelars han pogut contribuir a la divulgació del vocabulari de les faccions, Xavier Torres confirma al capítol tercer que els noms eren realment etiquetes que s'imposen gairebé d'una manera fortuïta a un seguit de conflictes i antagonismes locals.

En aquest capítol l'autor fa un estudi local de les parcialitats vigatanes, d'on es poden treure conclusions aplicables al problema en general. Així, es comprova que les faccions de nyerros i cadells tenen capitosts i seguidors de variada condició: senyors feudals, cavallers, ciutadans honrats, advocats, pagesos benestants, menestrals, bisbes, canonges... Les bandositats aglutinaven un seguit d'antagonismes socials o familiars que tendien a polaritzar-se al voltant dels senyors o sectors socials més influents. Això vol dir que no hi ha en realitat dos partits ni cap oposició de classe. S'insisteix sobretot en la manca de programa o ideologia de les faccions, que s'observa també la seva articulació interna i a la seva composició, que en res no sembla diferenciar els nyerros i els cadells. Hi ha, en tot cas, aliances i antagonismes familiars i faccionals que recullen un ventall força ampli de tensions i rivalitats locals de naturalesa diversa. Si bé és versemblant que les rivalitats podien estar en alguns casos aprofitades per moviments de caire popular o antisenyorial, es demostra que el reclutament dels bàndols respon a un seguit de fidelitats personals d'origen divers: familiars, vassallàtiques, clientelars... Així, les faccions locals eren encapçalades per alguns ciutadans o senyors jurisdiccionals que intentaven tenir una clientela que els donava una preponderància local que defensaven amb les armes; la violència l'exercien a través dels bandolers o caps de quadrilla, que es vinculaven a una o una altra facció, no per una afinitat ideològica sinó pels lligams familiars, vassallàtics o clientelars.

Al darrer capítol es comprova una projecció dels bàndols a les principals institucions del Principat: a les Corts, a la Diputació del General, a la Cancelleria virregnal o a la Reial Audiència, apareixen implicacions de persones pertanyents a una o altra parcialitat

a litigis i conflictes que es podien donar a una institució o entre institucions autòctones i reials creant vinculacions i favoritismes que representen tot un món d'aliances i clientalismes.

MÒNICA GONZÁLEZ

RAMON PLANES I ALBETS. *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX: l'Arxiu de la Ciutat de Solsona*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1993, 438 p. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; XLV) [Pròleg d'Eulàlia Duran. Premi Jaume Sarri 1992].

Els arxius municipals constitueixen una part substancial del nostre patrimoni documental. Atès que actualment la Generalitat de Catalunya sigui la institució que més esforços dedica al procés d'ordenació i inventari dels arxius de les nostres comarques, fa més rellevant aquesta monografia, escrita precisament per un dels màxims responsables del coneixement i inventari dels fons municipals catalans. Efectivament, el llibre de Ramon Planes i Albets és, fonamentalment, un estudi sobre les descripcions i inventaris històrics dels arxius catalans, des dels seus orígens medievals fins al segle XIX, prenent com a base de referència l'anàlisi concreta de l'arxiu municipal de Solsona, la ciutat nadiua de l'autor. A més, aquesta obra pretèn, des del meu punt de vista, marcar unes pautes a seguir per a l'establiment d'una correcta actuació arxivística en el camp dels arxius dels municipis catalans.

En una dilatada introducció, R. Planes insisteix en que, per tal de classificar un arxiu de manera adient, els arxivers han d'estudiar a fons la història de la institució. Així, una actuació correcta és la que respecta el principi de procedència i l'ordre originari del fons. La tasca de l'arxiver serà la de retrobar aquest ordre originari de les sèries documentals municipals d'un arxiu que neix des del moment mateix en què s'organitzen els nostres governs locals,

sobretot a partir dels segles XIV i XV. La feina arxivística ha de raure precisament en retrobar, si cal, aquest ordre originari, i refer-lo, si és que hi han hagut intervencions posteriors desafortunades. Es tracta també d'aplicar el que els autors italians actuals anomenen el «mètode històric», aplicat a l'arxivística, la qual cosa vol dir que els arxivers han de reconstruir l'ordre originari —històric— dels fons. Per tal d'assolir aquest objectiu, és molt important que es tinguin molt en compte les reordenacions, inventaris i índexs antics dels arxius, i descobrir, per exemple, actuacions incorrectes del passat, com ordenacions cronològiques, o bé temàtico-alfabètiques.

En primer lloc, el llibre s'estructura, al meu entendre, amb un cos teòric inicial, per passar després a l'estudi concret de Solsona, que es coneix usualment com *l'Arxiu de la Ciutat de Solsona*. L'autor, amb una erudició notable, defineix el concepte d'arxiu, i els de classificació i descripció d'arxius, on cita els primers textos de l'arxivística coneguts: els de Baldassare Bonifacio, publicats a Venècia el 1632. També destaquem el concepte del *ius archivi*, base de la *fe pública*, molt determinant per al refermament del poder de la mateixa institució (pàg. 19-31). Més endavant, i amb el mateix caire erudit, s'analitza la història i vicissituds dels arxius municipals catalans, fins a la fi del segle XIX. En aquest capítol, se cita, per donar algun exemple, a Antoni de Capmany, quan aquest magnífic il·lustrat ja s'amoinava per l'abandó dels arxius, o bé a Pròsper de Bofarull, que es lamenta també dels estralls que sofreixen els arxius, a causa de les vicissituds polítiques i dels poders establerts (pàg. 31-34).

Tot seguit ens podem endinsar en l'estudi concret de la història de l'arxiu solsoní, amb notícies històriques de l'arxiu, els seus principals instruments de descripció, l'organització de

l'arxiu, les instal·lacions, etc. L'autor destaca l'obra del secretari Domènec Valls, de final del segle XIX, el qual es torna a lamentar del *malhaurat arxiu municipal* i dels seus documents, *partits a trossos*. De fet, com remarca Planes, a partir de la intervenció de Domènec Valls del 1891, posteriorment, l'arxiu, al segle XX, passa per un dels moments de més incúria i desinterès, sense oblidar les peripècies que sofreix durant el període bèl·lic del 1936-1939. Un exemple que, em sembla, val per a una bona part dels nostres arxius municipals, la majoria dels quals només conserven la documentació a partir del segle XIX, amb uns funcionaris preocupats només pels documents que tenen una repercussió immediata en la vida administrativa (pàg. 45-88).

En el llibre és també important l'apartat de la bibliografia, dividida en tres blocs: en primer lloc, la que es refereix a treballs de temàtica arxivística. En segon terme, se citen les monografies —molt actualitzades— dedicades als arxius municipals catalans, distribuïts per comarques. Finalment, s'anoten els treballs publicats que han utilitzat com a font l'arxiu de Solsona (pàgs. 93-122).

La part final del llibre consisteix en la transcripció literal d'inventaris, índexs i d'altres documents (preferentment, actes municipals) referits a l'arxiu de la Ciutat de Solsona (pàg. 123-438). Són un total d'onze documents, dels quals destacariem l'inventari del 1412-1540 (doc. I), l'Índex de 1685-87, o bé l'Índex de 1891 del secretari Domènec Valls.

En definitiva, el llibre de Ramon Planes omple un buit encara notable dins la nostra producció bibliogràfica: el món de l'arxivística catalana, i de manera especial, la de la seva història. I no hi ha dubte que començar per l'anàlisi dels nostres arxius municipals és tot un encert, atesa la transcendència que tenen per al

nostre coneixement històric, no només local, sinó també d'àmbit nacional. A banda de les seves aportacions teòriques, d'història arxivística en general i catalana, l'obra de Ramon Planes, en incidir en un cas concret, és prou eloqüent del que sovint és una pàgina negra del nostre patrimoni: la pèrdua dels nostres arxius, per la repressió estatal, pels trasllats indiscriminats de documents, el sabotatge per part de particulars, o les destruccions de documentació, producte de fets bèl·lics, com la Guerra dels Segadors, la de Successió, la del Francès, i la contemporània Guerra Civil del 36, per citar els exemples més paradigmàtics. Aquest estudi ens demostra clarament la relació entre el nostre patrimoni documental i els fets històrics del nostre país. Així doncs, creiem sincerament que aquesta obra marca una fita dins la reflexió arxivística a Catalunya, i ens esperona a redreçar aquest camí ben tortuós, que han seguit fins ara els nostres arxius municipals.

GENER GONZALVO

Jaume ESPINAGOSA I MARSÀ, Gener GONZALVO I BOU, Jordi SERÉS I AGUILAR, Glòria COMA I TORRES.
Història gràfica de l'Urgell. Tàrraga: Consell Comarcal de l'Urgell; Columna-El Pont de Pedra, 1993, 398 pàgines.

L'escusa de recollir les fotografies i altres elements gràfics (plànols, mapes...) que poden il·lustrar el passat històric ha servit d'una banda per a realitzar una obra col·lectiva de gran valor i d'una altra per a escriure una curta, però ràpida, història de la comarca, a través d'uns breus capítols introductoris als diferents apartats i dels encertats comentaris que serveixen de peu a les fotografies. Tot plegat conforma un record i homenatge al passat per a entendre millor el present.

Josep M. Planes ho expressa clarament en el pròleg amb el títol «Aquesta comarca», on explica a la vegada la seva configuració, «feta de retalls i subcomarques», però punt de transició i de contacte, i els grans trets de la seva història, sense ometre les transformacions recents.

L'apartat d'urbanisme i poblament, «targeta de presentació de tots els municipis urgellencs», com diu Jaume Espinagosa en l'escrit introductori, és un dels més interessants per a comprendre l'evolució de la comarca. Potser res més definitori que les pàgines dedicades a Guimerà, on després de mostrar la decadència de l'esplendor passat i l'aire medieval dels seus carrerons s'acaba amb dues fotografies de les recents piscines i pistes de tennis. Llàstima que en l'ordenació d'aquestes pàgines no s'hagi seguit un criteri més geogràfic, que hauria proporcionat una millor comprensió dels diferents espais que componen la comarca.

El capítol dedicat al patrimoni arquitectònic i artístic, amb una introducció de Gener Gonzalvo, mostra la riquesa del romànic i del primer gòtic, amb el floró del monestir de Vallbona de les Monges, la despesa senyorial en alguns palaus i mausoleus, especialment el de Ramon Folc de Cardona a Bellpuig i la pervivència tardana del barroc, moltes mostres del qual foren destruïdes durant la Guerra Civil. Com a consol mínim, d'alguna d'aquestes obres, especialment retaules, se n'han conservat fotografies, que el llibre publica.

Els capítols següents revisen diversos aspectes de la comarca en un ordre més històric. En primer lloc i sota l'encertat títol «Una comarca en transformació», Glòria Coma comenta l'etapa de 1880 a 1939, amb aspectes tan importants com la possibilitat de regar una part de la comarca que significà el canal d'Urgell, la millora de les comunicacions i serveis públics, l'ebullició política, amb el sorgiment del catalanisme, una major preocupació per la cultura, posada de manifest en una gran quantitat de publicacions i agrupacions (orfeons, grups de teatre), i l'aparició d'un fenomen nou: l'esport, concentrat en el futbol. Com que al mateix temps que tot això arriba la fotografia, podem gaudir d'estampes com el magnífic avi amb barretina que inicia el capítol, fotos de grans ocasions (bodes, primeres comunions, grups d'escolars...), però sobretot d'una excel·lent col·lecció de fotografies de feines del camp, dels mercats i de la indústria incipient, de les festes, dels partits de futbol i dels actes polítics; però també de les destrosses de la guerra, de què foren víctimes els edificis religiosos de primer i els pobles bombardejats més tard.

En el capítol «L'Urgell a l'època franquista», amb un pròleg de Jaume Espinagosa, les fotografies, més pròximes, són menys

espectaculars; però podem destacar les acaballes de les feines tradicionals del camp i l'arribada dels primers tractors i l'acaparament de la vida social pel futbol i els actes religiosos, amb alguna ballada de sardanes, fins al canvi de costums que va representar l'arribada de la televisió. Aquest apartat de «vida social i organització cívica» va seguit del titulat «de la ideologia falangista al pragmatisme tecnòcrata», que si l'hagués precedit faria sens dubte més entenedor el conjunt; tant més en quant separa la «vida social» de les «activitats culturals» que vénen a continuació. Aquestes comencen amb grups de teatre, colles sardanistes i orfeons, i s'inclouen en aquestes pàgines moltes fotografies d'escoles i grups d'escolars que en tot cas millor haurien estat situats en l'apartat de vida social; segurament la part més interessant d'aquest capítol és la dedicada als personatges i revistes.

Jaume Espinagosa prologa també el darrer capítol: «Transició i democràcia a l'Urgell» amb imatges pròximes, el principal interès de les quals és poder-les contrastar amb les d'etapes anteriors.

En resum, un notable esforç col·lectiu en favor de la història en uns aspectes que sovint són negligits però que ajuden a entendre un passat pròxim en el temps, però llunyà en les mentalitats i en les formes de vida i de treball.

GASPAR FELIU

Carme GÓMEZ CRUZ. *La ciutat de Tarragona a l'època de la Dictadura de Primo de Rivera: aspectes de la vida urbana*. Barcelona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials «Guillem Oliver» del Camp de Tarragona, 1994.

El treball de Carme Gómez, que abasta una etapa compresa entre l'any 1917, marcat per la vaga general i l'Assemblea de parlamentaris a Barcelona, i 1931, any en què es proclama la República, pretén recuperar el passat recent de Tarragona i donar a conèixer els diferents aspectes de la vida ciutadana durant la dècada dels anys 20.

L'autora ha emprat dades recollides de documents de l'època i de materials de la ciutat (urbanisme o arquitectura), que inclou en un apèndix que conté 41 quadres i 9 documents. A partir d'aquesta informació dóna vida al teixit de la vida urbana de Tarragona i parla dels diversos aspectes que la conformen: demografia, economia, societat i institucions.

Ens trobem davant de tota una anàlisi de la ciutat en conjunt per a intentar donar resposta a una qüestió clau: hi ha modernització a Tarragona? S'intenten trencar els obstacles que barraven l'expansió urbanística i la millora de les condicions de la ciutat o més aviat s'obstaculitza la modernització, es tanquen els mercats i es constitueixen monopòlis?

L'autora intenta buscar resposta a aquests interrogants, tot i que és conscient de la dificultat de delimitar el concepte de «modernització». Tanmateix, ens diu que modernització és el procés temporal que duu a unes fites concretes: el creixement de l'economia sobre la base

d'una creixent competitivitat i d'un augment dels sectors secundari i terciari; la millora de les condicions sanitàries de l'esperança de vida de la població; la posada en funcionament d'uns serveis mínims generalitzats; l'avenç dels graus d'escolarització i una millora dels nivells educatius, així com l'assoliment d'un sistema polític estable.

L'anàlisi permet concloure que, tot i que alguns aspectes de la política econòmica permeten fer una lectura optimista des del punt de vista del creixement, hi ha altres aspectes que demostren com el poder adquisitiu de les classes populars i camperoles no augmentava. El creixement de la indústria, per exemple, anava deslligat del que passava a nivell internacional. Es creava riquesa, però com a contrapartida augmentava la pressió fiscal i econòmica de les classes menys afavorides. Així, es parla d'un fenomen que l'autora anomena «patrimonialització de l'Estat». L'Estat estaria en mans de l'oligarquia financera, industrial i territorial que, per a mantenir la seva posició, obstaculitzava la modernització, entesa com un progrés cap a la igualtat social, cap a l'Estat social. L'elit tarragonina no era modernitzadora, i la conclusió que es treu d'aquest estudi és que Tarragona va perdre l'oportunitat d'aprofitar els corrents de modernització de l'època. D'aquesta manera, malgrat la voluntat d'amplis sectors socials, l'oligarquia mantenia dificultats institucionals que resultaven insuperables, obstacles i barreres a la modernització, que només s'intentaran enderrocar a partir de 1931.

MÓNICA GONZÁLEZ

Josep Maria FIGUERES. *12 periodistes dels anys trenta*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya i Diputació de Barcelona, 1994 (Col·lecció Vaixells de Paper; 16).

L'autor, especialista en història de la premsa catalana, transcriu les entrevistes fetes entre 1990 i 1991 a Joaquim Ventalló, Anna Murià, Josep M. Xicota, Andreu Avel·lí Artís «Sempronio», Esteve Busquets, Emili Granier Barrera, Josep M. Lladó, Marià Casassús, Carles Sentís, Avel·lí Artís Gener «Tísner», Pere Calders i Pere Pagès «Víctor Alba».

Amb erudició que ajuda i estimula la memòria del testimoni entrevistat, Josep Maria Figueres guia cada diàleg, que va precedit d'una nota biogràfica de cada personatge i seguida de bibliografia.

Les notícies que més abunden són les referents a «La Publicitat», «La Nau», «L'opinió», «Mirador» i «La Rambla», encara que també es parla de «La Humanitat», «El matí», «Catalònia», «L'Instant», «Solidaridad Obrera» i «La Batalla». La informació comprén, doncs, un ample ventall des del centre i centre-esquerra fins a l'extrema esquerra, des de les seccions femenines i l'esport a la propaganda política en la Guerra Civil des dels diaris confiscats per un partit o sindical al propietari o a un altre partit que es trobava proscrit o marginat.

Resulta una aportació molt útil i vàlida en l'àmbit de la història de la premsa catalana. És el número 16 d'una col·lecció on han anat apareixent estudis sobre la història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya.

ALBERT BALCELLS

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Els treballs tramesos al BUTLLETÍ perquè siguin publicats s'han d'enviar per duplicat, mecanografiats a doble espai per una sola cara. La SCEH pot acceptar o no l'original o bé suggerir que s'hi introdueixin esmenes; en qualsevol cas la resposta es donarà abans de dos mesos. Un cop acceptat el treball, l'autor o l'autora han de trametre'n una còpia en un fitxer del tractament de textos Wordperfect 5 gravat en un disquet d'ordinador de doble densitat (DD) de 3,5 polzades.

En un primer full s'han d'indicar el títol del treball, nom de l'autor o l'autora i altres dades que s'hi vulguin consignar («professor de...», «membre de...», «licenciat en...»), a més de l'adreça i el telèfon. El títol del treball, nom de l'autor o l'autora i una referència curta han d'encapçalar la primera pàgina del text. Les pàgines de les còpies en paper han d'anar numerades.

Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva (ctrl.-F8, 2 4) s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'ha d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

Les citacions textuais s'han de reduir al mínim. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte al text general. Les citacions textuais dins el text general han d'anar entre cometes baixes (ctrl.-V, « o ») i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita (ctrl.-F8, 1, 4) i no s'han d'emmarcar entre cometes.

La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes (ctrl.-F8, 2, 7), separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideixen en l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990*a*», «1990*b*», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes,

seguit de punt. El títol de la revista en cursiva, les xifres corresponents al volum i al número, si s'escau, i la data de publicació entre parèntesis. Si s'escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura *p.* (tant en singular com en plural). Exemple: ASHTOR, Elihayu. «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. XC, núm 1 (1978).

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors), han de portar l'autor i el títol com les revistes, seguits de punt. A continuació la preposició *A*, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: PUJADES RÚBIES, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: ADROHER, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història Urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar les dues com si fossin llibres, i s'hi ha de posar «A» entre l'un i l'altre. Exemple: FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: VILAR, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. v. Barcelona: Edicions 62.

Per bé que les notes apareixeran al peu de la pàgina corresponent, en l'original cal que les notes s'incloguin al final, a fi de facilitar la fotocomposició del text, i han d'anar numerades correlativament i separades amb un punt i un espai del text que segueix («1. », «2. », etc.); les crides s'han de compondre volades «¹», «²», etc.), i han d'anar immediatament darrera dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general, posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura «p». Exemple (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti en les notes -i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article-, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen BENSCH (1989), «La primera crisi bancària de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En el cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, es pot utilitzar només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i els números de les pàgines. Exemple de primera menció: Núria SALES (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: SALES (1991), p. 25-32.

Preguem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així podrem estalviar molta feina de composició.

